

Diaconaat en ouderen

ISBN 978-94-6301-387-1

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2021 J.A. de Waal. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende

Diaconaat en ouderen

Over de diaconale roeping van de kerk in de context van vergrijzing

The Diaconate and the Elderly

On the Church's Diaconal Calling in the Context of Ageing

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam – Groningen,
op gezag van de rector, prof. dr. P.M. Wisse,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen te Groningen
op donderdag 2 december 2021 des ochtends te 11.00 uur

door

JOHANNES ARIE DE WAAL
geboren op 1 december 1981 te Alblisserdam

Eerste promotor: Prof. Dr. H. NOORDEGRAAF

Tweede promotor: Prof. Dr. F. DE LANGE

Inhoud

HOOFDSTUK 1

Inleiding	9
1.1 Aanleiding	9
1.2 Eerder onderzoek naar diaconaat en ouderen	11
1.3 Diaconiewetenschap	14
1.3.1 Diaconiewetenschappelijke methode	15
1.3.2 Diaconaat	16
1.3.3 Inbedding	18
1.4 Probleemstelling	20
1.4.1 Diaconaat en vergrijzing: contextanalyse	20
1.4.2 Ouderenwerk tussen traditie en vernieuwing: fundamentele gezichtspunten	21
1.4.3 Ouderenwerk als casus voor het diaconaat: verheldering	22
1.5 Doelstelling en onderzoeksvraag	23
1.5.1 Adequaat beleid	23
1.6 Verantwoording	25

HOOFDSTUK 2

Diaconaat	29
2.1 Wat is diaconaat?	29
2.2 Diaconaat en het <i>diakonia</i> -debat	30
2.3 Diaconaat in drievoud	33
2.4 Een smalle of brede definitie?	35
2.5 Diaconaat tussen wens en werkelijkheid	37
2.6 Diaconaat en kerkorde in de Protestantse Kerk	41
2.6.1 Overwegingen bij de kerkorde als bron voor diaconaat	45
2.7 De kerkelijke gemeente als startpunt van diaconaat	48
2.8 Aspecten van diaconaat als roeping en antwoord	50
2.9 Conclusie	56

HOOFDSTUK 3

Diaconaat, ouderen en vergrijzing in lokaal en bovenlokaal beleid in de Protestantse Kerk (2006-2016)	59
3.1 Inleiding	59
3.2 Diaconaat, ouderen en vergrijzing in kerkelijk beleid	60
3.2.1 De diaconale roeping als zoekontwerp	60
3.2.2 De diaconale roeping met het oog op ouderen en vergrijzing	63
3.2.3 ‘Diaconaat’, ‘ouderen’ en ‘vergrijzing’ als zoekopdracht	64
3.3 Lokaal diaconaal beleid	65
3.3.1 Mogelijkheden en beperkingen van lokaal diaconaal en ker- kelijk beleid	65
3.3.2 Lokale diaconale beleidsplannen over diaconaat, ouderen en vergrijzing	67
3.3.3 Analyse: diaconaat, ouderen en vergrijzing in lokaal diaconaal beleid	79
3.4 Lokaal diaconaal ouderenbeleid	81
3.4.1 Gerichte aandacht voor ouderen en vergrijzing	81
3.4.2 Utrecht: ‘Ouderen in beeld’ (2010)	82
3.4.3 Gouda: ‘Ouderen geven kleur aan de samenleving’ (2007)	86
3.4.4 Analyse: aspecten van lokaal diaconaal ouderenbeleid	88
3.5 Bovenlokale projecten voor de ontwikkeling van diaconaal ouderenbeleid	90
3.5.1 Kerk in Actie en ouderen	90
3.5.2 ‘Grijs is meer dan een kleur’ (2009-2012)	93
3.5.3 ‘Zorgzame kerk’ (2013-2018)	99
3.5.4 Analyse: aspecten van bovenlokaal diaconaal ouderenbeleid	104
3.6 Diaconaat, ouderen en vergrijzing in bovenlokale kerkelijke beleidsdocumenten	106
3.6.1 Visiedocumenten generale synode	106
3.6.1.1 ‘Leren leven van de verwondering’ (2005)	107
3.6.1.2 ‘Groeien met de riemen die je hebt’ (2006)	108
3.6.1.3 ‘De hartslag van het leven’ (2011)	109
3.6.1.4 ‘Kerk 2025’ (2015)	111
3.6.2 Beleidsplannen dienstenorganisatie Protestantse Kerk	113
3.6.2.1 ‘Geloof, hoop, liefde’ (2009-2012)	113
3.6.2.2 ‘Met hart en ziel’ (2013-2016)	115
3.6.2.3 ‘Dicht bij het hart’ (2017-2020)	117

3.6.3 Analyse: diaconaat, ouderen en vergrijzing in kerkelijk beleid	119
3.7 Conclusie	120

HOOFDSTUK 4

Ouderen, ouder worden en vergrijzing 123

4.1 Wie zijn ouderen?	123
4.2 Aspecten van ouderdom	125
4.3 Vergrijzing en samenleving	130
4.4 Vergrijzing en kerk	135
4.4.1 De kerk en de vergrijzing van de samenleving	135
4.4.2 De vergrijzing van de kerk	136
4.4.3 Gevolgen, opgaven en uitdagingen voor kerk en diaconaat	139
4.5 Conclusie	141

HOOFDSTUK 5

Diaconaat en ouderen in historisch en diaconaal-theologisch perspectief 143

5.1 Inleiding	143
5.2 Historisch perspectief op diaconaat en ouderen	144
5.2.1 Diaconaat en historisch onderzoek	144
5.2.2 Werken van barmhartigheid	147
5.2.3 Diaconale ouderenzorg in Nederland na de Reformatie	149
5.2.4 Diaconaat en ouderen in de twintigste eeuw	154
5.3 Diaconaat, ouderen en de kerkelijke gemeente	161
5.3.1 Ouderenwerk nader beschouwd: nieuwere diaconale zwaartepunten	161
5.3.2 Diaconale attitudes in de breedte van kerk en samenleving	167
5.4 Conclusie	170

HOOFDSTUK 6

De diaconale roeping van een ouder wordende kerk 173

6.1 De kerk als oude dame	173
6.2 Maatschappelijke positionering van het diaconaat	177

6.3 De diaconale roeping van een ouder wordende kerk met het oog op ouderen	180
6.4 Aanbevelingen voor beleid	182
Summary	187
Literatuur	193
Bijlage: Beleidsplannen, visienota's, rapporten, projectdocumenten	209
Dank	213
Curriculum vitae	215

Inleiding

1.1 Aanleiding

MET DE VESTIGING van de bijzondere leerstoel Diaconaat vanwege Stichting Rotterdam aan de Protestantse Theologische Universiteit in 2007 kreeg de wetenschappelijke bestudering en doordenking van het diaconaat in Nederland een impuls. Naast het onderzoek van de leerstoelhouder werden enkele diaconale promotieonderzoeken geïnitieerd, waaronder dat van een assistent in opleiding Diaconaat – een novum in de Nederlandse theologiegeschiedenis. Het onderzoek rond de leerstoel was gericht op de plaats en taak van het diaconaat in een veranderende verzorgingsstaat, in het bijzonder in relatie tot de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), diaconaat en zorg, diaconaat en inclusie, en diaconaat en ouderen. Het laatstgenoemde aandachtsveld werd reeds in 2009 het beoogde onderwerp van ons onderzoek en resulteerde in 2021 in het onderhavige proefschrift. Aan de aandacht voor ouderen in het diaconaat liggen enkele motieven, vragen en ontwikkelingen ten grondslag.

In de eerste plaats is daar het proces van vergrijzing van samenleving en kerk. Het aandeel ouderen op het totaal van de bevolking wordt groter en ouderen worden gemiddeld steeds ouder (dubbele vergrijzing). Vergrijzing is een belangrijke factor in het verklaren van veranderingen in de verzorgingsstaat, in het bijzonder vanwege de impact van – met een beroep op vergrijzing als onvermijdelijk voorgestelde – bezuinigingen en als aanjager van ‘anders denken’ over ouder worden, zorg, pensioengerechtigde leeftijd, levensloopbestendig wonen, etc. Termen als zelfredzaamheid en regiebehoud, vitaliteit en kwetsbaarheid, mantelzorg, isolement en participatie kwamen nadrukkelijk op de maatschappelijke en politieke agenda. Wat betekent dit voor het diaconaat? Ligt hier een taak? Zo ja: welke, en waarom, en hoe? Diaconaat is gerelateerd aan de kerk en in de kerk is het proces van vergrijzing eveneens een ingrijpende ontwikkeling. Naast de dubbele vergrijzing van de samenleving kent de kerk een ‘driedubbele vergrijzing’¹ vanwege de toenemende onkerkelijkheid onder

1. Frits de Lange, ‘De ‘grijze kerk’ als uitdaging’, in: *Ouderlingenblad* 987, 2008, 16-19: 16.

jongere generaties. Het proces van vergrijzing plaatst het diaconaat daarom minstens voor een tweeledige uitdaging: de genoemde contextuele ontwikkelingen vragen om bezinning op de positie en taak van het diaconaat in een samenleving met meer en ouder-wordende ouderen dan voorheen, en dat tegen de achtergrond van, in, en vanuit een kerk die zelf 'ouder' wordt.

In de tweede plaats sluit aandacht voor ouderen in het diaconaat aan bij de eeuwenoude traditie van diaconale en kerkelijke betrokkenheid bij ouderen die te kampen hebben met fysieke, psychische, sociaaleconomische, maatschappelijke en andere noden. Traditionele diaconale ouderenzorg in de vorm van bedeling, huisvesting en daadwerkelijke zorgverlening behoort grotendeels tot het verleden. Dit verleden heeft echter in kerken en diaconieën en deels ook in de samenleving een erfenis nagelaten die, zeker met het oog op het proces van vergrijzing, in meerdere opzichten eveneens uitnodigt tot bezinning. In vrijwel iedere kerkelijke gemeente worden activiteiten aangetroffen die wel worden aangeduid als 'ouderenwerk': sociale, pastorale en diaconale activiteiten die met het oog op ouderen worden georganiseerd. Ontmoetingsochtenden, een ouderensoos, een jaarlijks reisje; een kerstgroet, vervoer naar de kerkdienst; huisbezoek, het bevorderen van onderling contact, themabijeenkomsten rond aspecten van ouder worden en meer. Reeds de aanwezigheid van een 'diaconale infrastructuur' in kerken, kerkelijke gemeenten en samenleving noopt tot bezinning. Tot deze infrastructuur rekenen we onder meer diaconieën, het diakenambt en kerkordelijke bepalingen dienaangaande; diaconale intuïties en attitudes, werkvormen en ervaringen; lokale en bovenlokale platforms, netwerken en organisaties; (voormalige) diaconale zorginstellingen; diaconale fondsen en tegoeden. De diaconale infrastructuur is in hoofdzaak aangelegd om zorgzaam te kunnen zijn. Haar aanwezigheid, zij het actief of slapend, voedt bij voortduur het besef dat kerk, kerkelijke gemeente en diaconie 'iets moeten', of in ieder geval 'iets kunnen' – en, gezien de huidige leeftijdsopbouw van de kerk, ook 'iets zijn' – met ouderen. Maar wat, en hoe, en waarom? De geschiedenis van diaconale betrokkenheid en zorg bij en voor ouderen strekt zich uit van aalmoezen en werken van barmhartigheid, 'oude mannen en -vrouwenhuizen', hofjes en onderstand, tot fruitschalen, telefooncirkels, diaconaal vrijwilligerswerk en meer. Op welke wijze werd en wordt er in diaconaat en diaconaal beleid gesproken over ouderen? Speelt vergrijzing als thema een rol in de reflectie van kerken en diaconieën op hun beleid en activiteiten, en zo ja, welke? Een spannende vraag daarbij is of en hoe diaconale aandacht voor en betrokkenheid bij ouderen *adequaat* te noemen is, dat wil zeggen: in overeenstemming met de diaconale roeping van de kerkelijke gemeente in een bepaalde tijd en context, en daarbinnen zo mogelijk in aansluiting bij de wensen, mogelijkheden en participatie van de ouderen in kwestie. Wanneer

is dit het geval? Hoe kunnen we historisch, recent en in de nabije toekomst te ontwikkelen diaconaat met, voor en door ouderen in een vergrijzende samenleving waarderen?

In de derde plaats is de relatie tussen diaconaat en ouderen een interessante en relevante casus om tot een nadere bepaling van het diaconaat zelf te komen, als bijdrage aan een fenomenologie van het diaconaat. Wat is diaconaat eigenlijk, in relatie tot kerk, samenleving en (oudere) mensen? Hoe verhouden, in het beantwoorden van deze vraag, de diaconale tradities en inspiratiebronnen zich tot de uitdagingen en vragen van de maatschappelijke context? Wat is 'denken' en wat is 'doen' in het diaconaat, en welke rol speelt daarin de diaken als ambtsdrager en de diaconie als organisatie of instituut? En in hoeverre zijn, aan de hand van de veelvormige kerkelijke betrokkenheid bij ouderen als casus, traditionele praktisch-theologische onderscheidingen zoals die tussen diaconale, pastorale, missionaire en andersoortige kerkelijke activiteiten (nog) relevant?

Een eerste verkenning van het aandachtsveld 'diaconaat en ouderen' bood meer dan voldoende aanleiding om, aan de hand van een te specificeren onderzoeksvraag, ons gedurende enige tijd te wijden aan een onderzoek getiteld 'Diaconaat en ouderen. Over de diaconale roeping van de kerk in de context van vergrijzing'.

1.2 Eerder onderzoek naar diaconaat en ouderen

Enige richting werd ons bij aanvang geboden door enkele eerdere onderzoeken.² In 2000 verscheen de bundel *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat*, met artikelen over ontwikkelingen in de verzorgingsstaat en de zorg (marktwerking, decentralisatie, veranderende zorg voor chronisch zieken en gehandicapten).³ In de bundel wordt een zorg-ethisch perspectief gehanteerd dat aandacht vraagt voor kwetsbaarheid en onderlinge menselijke verbondenheid, bedoeld als 'kritiek en correctie op dat ethisch paradigma dat de nadruk legt op autonomie en zelfstandigheid als na te streven moreel ideaal'.⁴ Vanuit dit perspectief worden enkele handelingsmogelijkheden geformuleerd voor kerken en diaconieën. De bundel wil een

2. Vgl. Herman Noordegraaf, 'Diaconaat en ouderen. Balans van eerder onderzoek', in: Hans de Waal, *Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving*, Groningen 2011, 7-11.

3. Herman Noordegraaf (red.), *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat*, Kampen 2000.

4. Herman Noordegraaf, 'Het zal ons een zorg zijn. Inleidende overwegingen betreffende diaconaat en zorg', in: Herman Noordegraaf (red.), *a.w.*, 7-45: 12-13.

informatieve en bezinnende bijdrage leveren aan de ontwikkeling van actueel diaconaat ten aanzien van zorg en zorgzaamheid. Het inleidende artikel van Noordegraaf bevat tevens een aanzet voor een methode van diaconiewetenschappelijk onderzoek. De methode kenmerkt zich door het combineren van ‘contextanalyse’ (het in kaart brengen en analyseren van de bredere context van een bepaald diaconaal handelingenveld of vraagstuk) met het formuleren van ‘fundamentele gezichtspunten’ voor het diaconaat. Bijbelse begrippen als barmhartigheid en gerechtigheid zijn dergelijke fundamentele gezichtspunten, maar zij zullen steeds opnieuw in en met het oog op een specifieke context geïnterpreteerd moeten worden, voordat zij ‘inspirerend en normerend, maar ook als kritisch ‘tegenover’ toepasbaar zijn.⁵ Het doel van dergelijk diaconiewetenschappelijk onderzoek is het formuleren van criteria: ten behoeve van de ontwikkeling van adequaat diaconaal beleid, maar ook om de contextuele ontwikkelingen die worden gesignaleerd te kunnen beoordelen.

Ten aanzien van het veld van de zorg leidt dit tot de criteria van gelijke toegankelijkheid van zorg, zonder aanzien des persoons; aandacht voor ‘de gehele mens’ als kenmerk van goede zorg; en het opkomen voor en waarborgen van de positie van kwetsbare groepen in het bijzonder. Er worden vier domeinen of typen van kerkelijke en diaconale betrokkenheid bij de zorg onderscheiden: als deelnemer in de zorgverlening, als participant in besturen en raden, als pleitbezorger bij beslissingsnemers en het domein van de kerk als ‘menings- en cultuurvormende kracht’. Voor ieder domein worden aan de hand van de geformuleerde criteria handelingsaanbevelingen opgesteld. De benadering van Noordegraaf staat aan de basis van twee rapporten over diaconaat en zorg door onderzoeksbureau Kaski uit 2003 en 2004.⁶ Op grond van enquête-onderzoek, inventarisaties van activiteiten en groepsinterviews wordt aangaande ‘de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg’ geconcludeerd dat deze inzet voor het overgrote deel bestaat uit ‘bezoekwerk aan ouderen thuis’. Dit bezoekwerk is naar zijn aard vrijwel onzichtbaar voor overheden en zorgorganisaties en vindt voornamelijk plaats langs de lijnen van interne kerkelijke netwerken: bezoekwerk onder kerkleden.⁷

Een vergelijkbaar beeld komt naar voren uit het in samenwerking met Kerk in Actie uitgevoerde onderzoek *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek*

5. Herman Noordegraaf, *a.w.*, 9.

6. Gert de Jong, *Diaconaat en zorg. Onderzoek naar de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg*, Nijmegen 2003; idem, *Onderzoek naar de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg. Deelrapportage Den Haag*, Nijmegen 2004.

7. Gert de Jong, *Diaconaat en zorg*, 85-87.

in Groningen en Drenthe uit 2007.⁸ In vergelijking tot de onderzoeken van Kaski ligt de nadruk nu niet specifiek op diaconaat en zorg maar op het geheel aan kerkelijke activiteiten voor en door ouderen. De hoofdvraag luidt: Wat gebeurt er momenteel in kerken zowel door als gericht op ouderen? Op basis van enquête-onderzoek onder kerkelijke gemeenten binnen de Protestantse Kerk in Groningen en Drenthe en enkele casestudies wordt onder meer geconcludeerd dat slechts een minderheid van de gemeenten een 'gericht ouderenbeleid' voert in het organiseren van activiteiten of in het betrekken van ouderen bij vrijwilligerswerk. Een van de respondenten meldt dat 'de gemeente vergrijsd is en het meeste werk [al] door ouderen wordt gedaan'.⁹ De centrale kerkelijke activiteit voor en door ouderen is, opnieuw, bezoekwerk binnen de bestaande kerkelijke netwerken, aangevuld met ontmoetingsactiviteiten met een sociaal, bezinnend of recreatief karakter.¹⁰ Het bezoekwerk blijkt een taak van velen: 'predikanten, kerkelijk werkers, pastorale medewerkers, zusters (in het kader van de zogeheten 'zusterhulp'), bezoekcommissies, de Hervormde Vrouwen Dienst (HVD), ouderlingen (soms zijn er 'bezoekouderlingen' of 'ouderenouderlingen'), damescomités en diakenen'.¹¹

Aspecten van genoemde onderzoeken komen nader aan de orde; voor nu is het van belang de opbrengst 'bezoekwerk' te onderstrepen als antwoord op de vraag naar de feitelijke inhoud van kerkelijke betrokkenheid bij ouderen, en om te constateren dat dit bezoekwerk veelal een interne aangelegenheid is: onder en door kerkleden. In vergelijking tot de vier domeinen van diaconale betrokkenheid bij de zorg die Noordegraaf onderscheidt, is deze opbrengst bescheiden te noemen. De kerkelijke gemeente is deelnemer in de zorgverlening (voor zover bezoekwerk onder zorgverlening kan worden geschaard¹²) aan hen die deel uitmaken van de interne kerkelijke netwerken. De overige domeinen zijn in kerkelijke gemeenten en diaconieën nadrukkelijk minder of geheel niet in beeld. Wat een dergelijk contrast zegt over de ruimere taakopvatting van het diaconaat in relatie tot de zorg, zoals Noordegraaf die formuleert en die ook de boventoon voert in veel diaconale, theologische en andere literatuur over dit onderwerp, zal nader moeten worden gezien.

8. Herman Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht 2007.

9. Herman Noordegraaf, *a.w.*, 14.

10. Herman Noordegraaf, *a.w.*, 45.

11. Herman Noordegraaf, *a.w.*, 12.

12. Gert de Jong, *Diaconaat en zorg*, 85: 'Praten we niet over pastoraal bezoekwerk in plaats van zorg, als het over bezoekwerk bij ouderen thuis gaat?'

1.3 Diaconiewetenschap

De omvang van eerder onderzoek naar diaconaat en ouderen is, behoudens het historische onderzoek¹³, gering. Dat geldt in bredere zin voor theologisch onderzoek naar diaconaat in Nederland. Studie van het diaconaat is een relatief jong verschijnsel. Het aantal naoorlogse diaconiewetenschappelijke dissertaties is op twee handen te tellen.¹⁴ Internationaal gezien is diaconiewetenschap (*diaconal studies*, *Diakoniewissenschaft*) vooral een Noord-Europese aangelegenheid met onderzoeksinstituten in Scandinavië en Duitsland, waar vanwege de van oudsher grote maatschappelijke betekenis van *Diakonie* en *Caritas* (RK) in zorg en welzijnswerk diaconiewetenschap een academische traditie heeft opgebouwd.¹⁵ In de Nederlandse theologiebeoefening in de twintigste eeuw is de bestudering van het diaconaat met een dubbel gebruik van dezelfde term ook diaconaat gaan heten (soms aangeduid als diaconiek of diacon(i)ologie¹⁶) en was het een klein onderdeel van de praktische theologie in het curriculum van de predikantsopleiding. Voor het diaconaat als theologische discipline is in de eenentwintigste eeuw de term *diaconiewetenschap* gemunt. Onder diaconiewetenschap verstaan we, kernachtig, de bestudering van en theologische reflectie op diaconaal denken, handelen en diaconale organisatievormen (diaconaat). In 2004 verscheen *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap* waarin de nieuwe aanduiding voor theologisch onderzoek naar diaconaat in

13. De aard van het historische onderzoek naar diaconaat in relatie tot ouderen en ouderenzorg en het belang daarvan voor ons onderzoek komt aan de orde in Hoofdstuk 5.

14. Vgl. Herman Noordegraaf en Hans de Waal, 'Diaconaat als bron van onderzoek. Ter inleiding', in: Bert Roor en Herman van Well, *Diaconaat als kans. Twee casestudies in diaconale gemeenteopbouw*, Groningen 2012, 7-15.

15. Onder meer: Volker Hermann, '... die Forderung einen eigenen Disziplin 'Diakonik' ist erst wenige Jahre alt. Eine kleine Skizze der Geschichte der Diakoniewissenschaft im 19. und 20. Jahrhundert', in: Johannes Eurich, Christian Oelschlägel (Hg.), *Diakonie und Bildung. Heinz Schmidt zum 65. Geburtstag*, Heidelberg 2008, 95-108; Heinz Schmidt, 'Perspektiven diaconiewissenschaftlicher Forschung und Lehre', in: *Diakoniewissenschaftliche Perspektiven*, Heidelberg 2002, 52-55. Sinds 2010 verschijnt het internationale diaconiewetenschappelijke tijdschrift *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice* door de International Society for the Research and Study of Diaconia and Christian Social Practice (ReDi).

16. Sake Stoppels, 'In het begin was er diakonia', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004, 11-18. 'Diakonologie': J.A. van der Ven, *Ecclesiologie in context*, Kampen 1993, 413, 419. 'Diaconologie': T. Brienen, *Handboek voor de diaconologie. Inleiding in de theologie van de 'bediening van het Woord' in al zijn dimensies*, Heerenveen 1999.

Nederland werd geïntroduceerd.¹⁷ Stoppels noemt drie motieven die aan de naamgeving ten grondslag liggen. De term diaconiewetenschap past bij de ‘constitutieve plek’ die het diaconale denken en handelen toekomt in het geheel van de theologie; het overstijgt, indien nodig, de disciplinaire grenzen van de praktische theologie; en anders dan ‘diaconiek’ heeft diaconiewetenschap niet de connotatie van concrete toepassing of specifieke kunde.¹⁸ De term maakt vooral een verhelderend onderscheid tussen de wetenschap en haar object. Diaconiewetenschap wordt in het Handboek gepresenteerd als een breed georiënteerde theologische discipline met een grote variëteit aan onderwerpen, toepassingen en methoden. In een tweede en derde Handboek werd de verkenning voortgezet met aandacht voor de historische wortels en nieuwere contexten van het diaconaat.¹⁹

1.3.1 *Diaconiewetenschappelijke methode*

Een welomschreven of beproefde methode van diaconiewetenschappelijk onderzoek was bij aanvang van ons onderzoek evenwel niet voorhanden. De diaconiewetenschappelijke studies die sinds 2000 in Nederland zijn gepubliceerd zijn inhoudelijk relevant maar bieden in methodisch opzicht niet de aanknopingspunten die wij zochten.²⁰ We hebben ervoor gekozen om de aanzet tot een diaconiewetenschappelijke methode die Noordegraaf biedt in *Het zal ons een zorg zijn* en elders²¹ nader te verkennen en te operationaliseren voor

17. H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004. Vgl. Herman Noordegraaf, *Voor wie nemen wij de hoed af? Enige gedachten over diaconiewetenschap*, Utrecht/Kampen/Leiden 2008, 22-23.

18. Sake Stoppels, ‘Diaconiewetenschap: een nieuwe naam’, in: H. Crijns e.a. (red.), *a.w.*, 409-411.

19. H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011; H. Crijns e.a. (red.), *Diaconaal doen doordacht. Handboek diaconiewetenschap*, Utrecht 2018. Zie ook: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009.

20. Lútzten Miedema, *Wederkerigheid in het diaconaat? Diaconale begripsvorming en relatievorming in het oecumenisch diaconaat*, Gorinchem 2005; Henk Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011; Willem Sinnighe Damsté, *Gedeelde zorg. De rol van de Nederlandse Hervormde Kerk / Protestantse Kerk in Nederland bij de bestrijding van armoede in relatie tot de overheidstaak*, Purmerend 2011; Bert Roor, *Heilzame presentie. Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken*, Utrecht 2018.

21. Herman Noordegraaf, ‘Het zal ons een zorg zijn. Inleidende overwegingen betreffende diaconaat en zorg’, in: *a.w.*, 9; idem, ‘Fundamentele principes’, in: H. Crijns e.a. (red.),

een onderzoek naar diaconaat en ouderen. Voor nu kunnen we deze methode naar doel, componenten en hun onderlinge verhouding als volgt omschrijven:

Het, met het oog op de verheldering en bevordering van een bepaalde diaconale praktijk of diaconaal vraagstuk aan de hand van beargumenteerde criteria, *combineren* van (1) een empirische oriëntatie op deze praktijk of dit vraagstuk met (2) een analyse van de brede context waarbinnen deze praktijk of dit vraagstuk zich voordoet en het formuleren van (3) fundamentele diaconale gezichtspunten die van belang zijn in en voor deze praktijk of dit vraagstuk.

1.3.2 *Diaconaat*

Afwegingen en keuzes bij het definiëren van diaconaat komen aan de orde in Hoofdstuk 2. Voor nu omschrijven we diaconaat als de inzet van kerken en vanuit kerken ter bestrijding van materiële en sociale noden.²² Christelijk geïnspireerde hulp aan mensen in nood (dienstbetoon, naastenliefde, pleitbezorging, *caritas*, barmhartigheid: *christian social practice*²³) hoort bij de christelijke kerk van alle tijden en plaatsen. Tegelijkertijd is het steeds opnieuw een contextueel en specifiek verschijnsel. Hoe over ‘christelijk geïnspireerde hulp’ wordt gedacht, hoe het wordt georganiseerd en wat er daadwerkelijk plaatsvindt, verschilt per kerkelijke traditie en per tijd, plaats en context. Dat geldt zowel ten aanzien van de vorm en inhoud van de hulp (de ‘aanbodzijde’) als ten aanzien van de vorm en de inhoud van de noden (de ‘vraagzijde’).

Eén van de specifieke, contextuele vormen van *christian social practice* aan de aanbodzijde is het protestantse diaconaat in Nederland. Dit diaconaat vindt zijn oorsprong in een sociaal-charitatieve interpretatie van het ambt van diaken in combinatie met de semi-zelfstandige organisatievorm van de diaconie, zoals die beide binnen de protestantse kerken, vooral in de gereformeerde kerkfamilie in het spoor van Bucer en Calvijn, sinds de Reformatie bestaan. De rooms-katholieke kerk kent het permanente diaconaat als wijdingsgraad naast de priester en, in Nederland, ook de aanduiding ‘diaconie’ voor wat voorheen

Barmhartigheid en gerechtigheid, 254-257; idem, ‘De hbo-theoloog in de participatiesamenleving’, in: René Erwich en Jan Marten Praamsma (red.), *Grensgangers. Pendelen tussen geloof en cultuur*, Utrecht 2016, 104-120.

22. Herman Noordegraaf, *Voor wie nemen wij de hoed af?*, 5.

23. Naar de ondertitel van *Diaconia, Journal for the Study of Christian Social Practice*. De aanduiding wil een ruime omschrijving bieden voor de vele vormen van ‘Christian social practice with and among the marginalised’: *Diaconia*, 2010, Volume 1 issue 1, 4.

vooral *caritas* werd genoemd.²⁴ Er is gelukkig veel oecumenische samenwerking in het diaconaat. Er bestaat, afhankelijk van de gehanteerde definitie, ook diaconaat buiten de kerkelijke ambten en organisatievormen om. Er zijn nieuwe kerken zoals migrantenkerken die geen diaconaat kennen maar wel veel *christian social practice* laten zien. Zinvol gebruik van de *specifieke* term diaconaat is in de Nederlandse context echter altijd op enigerlei wijze gerelateerd aan de kerken die met de term vertrouwd zijn en deze ook gebruiken. Dat betreft vervolgens alsnog een breed scala aan kerkgenootschappen, kerkelijke gemeenten en diaconieën, aan kerken gelieerde organisaties en bewegingen, interkerkelijke initiatieven, informele groepen, platforms, studiekringen, etc. In dit onderzoek richten wij ons op het protestantse diaconaat in Nederland en daarbinnen, specifieker, op het diaconaat van de Protestantse Kerk in Nederland. Op deze wijze bakenen we het onderzoeksgebied af. Tevens beschikken we zo, in aansluiting bij genoemde diaconiewetenschappelijke methode, over een eerste basale empirische oriëntatie in het spreken over diaconaat in het bestek van dit onderzoek. Anders gezegd: het diaconaat waar in het vervolg sprake van is, kan direct en indirect gerelateerd worden aan het diaconaat dat als fenomeen wordt aangetroffen in en vanuit de Protestantse Kerk. Daarmee wil uiteraard niet gezegd zijn dat de diaconiewetenschappelijke reflectie op dit specifieke diaconaat niet ook relevant zou kunnen zijn voor het denken over diaconaat en *christian social practice* in en vanuit andere kerken en bewegingen.

Het diaconaat van de Protestantse Kerk is een meerdimensionaal verschijnsel. Het maakt als ambt en organisatievorm deel uit van de structuur van de kerk (institutioneel of organisatorisch diaconaat); het is, in theologische zin, een belangrijk en wezenlijk aspect van kerk- en gemeente-zijn (theologisch diaconaat); en het bestaat uit een rijke verzameling van gebruiken, handelingen, activiteiten, ontmoetingen, ervaringen, vormen van hulpverlening en meer (praktisch diaconaat). In Hoofdstuk 2 wordt dit drievoudige onderscheid nader toegelicht. Relevant voor de bestudering en analyse van het diaconaat waar wij ons op richten is de wijze waarop het door de Protestantse Kerk zelf wordt omschreven. In de kerkorde wordt het diaconaat geschaard onder de roeping van de plaatselijke gemeente (artikel IV-1). Diakenen behoren met de predikanten en de ouderlingen tot de ambtsdragers en hebben mede tot taak om de gemeente 'bij haar roeping in de wereld te bewaren' (artikel V-1) en haar toe te rusten tot het 'vervullen van haar diaconale roeping' (artikel V-3). Naast of vanuit de plaatselijke gemeenten hebben ook de kerk als geheel en de

24. Henk Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011, 76-80; Erik Sengers, *Caritas. Naastenliefde en liefdadigheid in de diakonia van de kerk*, Delft 2012, 7.

bovenlokale kerkelijke organen een diaconale roeping of opdracht, namelijk om zich ‘in te zetten voor wie lijden en hen bij te staan in het zoeken naar vertroosting en gerechtigheid’ (artikel XVI-3). Indien nodig behoort het tot de diaconale roeping van de kerk om ‘overheid en samenleving aan te spreken op haar verantwoordelijkheid voor het bevorderen van gerechtigheid’ (ordinantie 14-9-2).²⁵

Deze zelfomschrijving van de Protestantse Kerk ten aanzien van het diaconaat biedt een ankerpunt in ons onderzoek naar, en begrip van, de organisatorische, theologische en praktische mogelijkheden en beperkingen voor de ontwikkeling van adequaat diaconaat en diaconaal beleid met het oog op ouderen, in een ouder wordende kerk, in de context van een vergrijzende samenleving.

1.3.3 *Inbedding*

De encyclopedische inbedding van diaconaat of diaconiewetenschap in de theologie is vanouds de praktische theologie. Diaconaat als kerkelijke of christelijk geïnspireerde praktijk is een vorm van ‘bemiddeling van het christelijk geloof in de praxis van de moderne samenleving’, naar een definitie van Heitink.²⁶ De bestudering van deze dubbele praktijk (die van de bemiddeling en die van de moderne samenleving) maakt praktisch-theologische theorievorming mogelijk waarin een analyse van praktijken wordt gerelateerd aan theologische gezichtspunten, of waarin de theologische ervaringen en gezichtspunten die in praktijken schuilgaan worden opgediept.²⁷

Het formuleren van aanbevelingen ter bevordering, verbetering of verheldering van de bestudeerde praktijk is het impliciete of expliciete doel van veel praktische theologie. Dit geldt ook voor de diaconiewetenschap. De verbreding die met de term diaconiewetenschap is gezocht ten opzichte van de praktische

25. Generale Synode van de Protestantse Kerk in Nederland, *Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Utrecht 2019 (versie t/m 1 juli 2018). In het vervolg verwijzen we naar PKO (protestantse kerkorde).

26. Gerben Heitink, *Praktische theologie. Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*, Kampen 1993, 18: ‘Onder praktische theologie als handelingswetenschap wordt hier verstaan de empirisch-georiënteerde theologische theorie van de bemiddeling van het christelijk geloof in de praxis van de moderne samenleving.’

27. Zo met het oog op diaconaat: Andries Baart, ‘Diaconaal handelen’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 282-294; 293 en Erik Borgman, ‘Afsluitend nawoord’, in: Trinus Hoekstra (red.), *Metamorfozen van religie en het diaconaat. Een theologische doordening van diaconaat*, 's-Hertogenbosch 2008, 69-78: 70.

theologie (I.3) beoogt de aandacht voor het diaconaat in andere theologische disciplines te bevorderen.²⁸ Andersom is er in de diaconiewetenschap ruimte voor andere dan praktisch-theologische disciplines, daar ook deze dienstbaar kunnen zijn aan de bestudering, verheldering en bevordering van (aspecten van) het diaconaat. Omdat het diaconaat plaatsvindt in de context van de moderne samenleving, vaak ook in letterlijke zin: buiten het kerkgebouw, in een oude stadswijk, bij mensen thuis, aan een vergadertafel van overheden en instanties, in een zorginstelling etc. is er bovendien, afhankelijk van de onderzoeksvraag, behoefte aan inzichten uit andere onderzoeksvelden en -disciplines dan louter theologische. De diaconiewetenschap kan gekarakteriseerd worden als een *verbindingswetenschap* voor wat betreft de manier waarop, afhankelijk van de onderzoeksvraag, steeds naar een passende multidisciplinaire benadering wordt gezocht. De diaconale praktijk of het diaconale vraagstuk waar het onderzoek op is gericht, is het integratiepunt voor de verschillende disciplines en gezichtspunten; zoals, metaforisch, de vertakkingen van een rivier in een deltagebied hun samenhang hervinden in de zee waarin zij uitmonden.

Voor diaconiewetenschappelijke projecten zoals de genoemde Handboeken, de bundel *Het zal ons een zorg zijn* of een internationaal project als *Welfare and religion in a European Perspective* (WREP)²⁹ is het mogelijk om onderzoekers uit verschillende disciplines bijeen te brengen. In een individueel project als het onze, de bescheiden positie van de diaconiewetenschap in Nederland daarbij in acht nemend, is dat op die manier niet mogelijk. Wel achten wij het mogelijk om op een verantwoorde (verantwoordbare) manier de brede blik van een generalist te hanteren voor die delen van het onderzoek die de eerste specialisatie van de onderzoeker overstijgen, maar die onverminderd van belang zijn voor een relevante studie naar contextueel diaconaat. In ons geval: diaconaat in relatie tot ouderen en vergrijzing in Nederland in de eenentwintigste eeuw. Daarom willen we, in afgebakend bestek, theologisch-conceptuele reflectie op diaconaat in verbinding brengen met een inventarisatie en analyse van kerkelijke beleidsdocumenten; aspecten van recent vergrijzings- en ouderdomsonderzoek verkennen en analyseren; inzicht verwerven in de

28. Sake Stoppels, 'Diaconiewetenschap: een nieuwe naam', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 409-410.

29. *Welfare and Religion in a European Perspective: A Comparative Study of the Role of Churches as Agents of Welfare within the Social Economy*: Anders Bäckström and Grace Davie (eds.), *Welfare and Religion in 21st Century Europe: Volume 1. Configuring the Connections*, Farnham 2010; idem, *Volume 2. Gendered, Religious and Social Change*, Farnham 2011. Vgl. Anders Bäckström, 'Religion between the private and the public – about diaconal studies as an academic field', in: *Diaconia, Journal for the Study of Christian Social Practice* Volume 3 issue 1 2012, 44-57.

historische wortels van diaconale betrokkenheid bij ouderen; en, al doende, tot een empirisch-geïnformeerde en kritische weging komen van vroegere en meer recente theologische motieven en praktijken ten aanzien van ouderen en vergrijzing in kerk en diaconaat.

De ‘oude’ gewoonte om de term diaconaat te gebruiken voor zowel het diaconaat dat als fenomeen wordt aangetroffen in kerk en samenleving, als voor de bestudering en doordenking van dat fenomeen, is niet alleen een onhandigheid. Het geeft evenzeer blijk van een innige samenhang tussen beide, en deze samenhang wordt door de verhelderende term diaconiewetenschap niet opgeheven. Diaconiewetenschappers dragen het diaconaat in de regel een warm hart toe, zijn er dikwijls professioneel en persoonlijk bij betrokken en zullen niet nalaten om waar mogelijk een bijdrage te leveren aan de bevordering van diaconaat in kerk, samenleving en theologie.

1.4 Probleemstelling

In 1.1 worden drie motieven genoemd voor aandacht voor ouderen in het diaconaat. Inhoudelijk raken zij elkaar maar vallen niet samen: het proces van vergrijzing, de traditie van diaconale zorg, en kerkelijk ouderenwerk als casus om tot een actueel en contextueel verstaan van diaconaat te komen. Van de vele vragen en benaderingswijzen die hiermee samenhangen, zijn voor ons in het bijzonder de volgende van belang.

1.4.1 *Diaconaat en vergrijzing: contextanalyse*

Het proces van vergrijzing is van invloed op de bevolkingssamenstelling naar leeftijd en de inrichting van de samenleving, het denken over ouderen en ouder worden, en ook op de kerk. Voor kerken die zich in hun diaconaat op enige wijze verhouden tot de samenleving (dienstbaar, coöperatief, kritisch, als voorhoede, door ‘present te zijn’ of nog anders) en aandacht hebben voor oudere mensen, is het van belang om zich te verdiepen in relevante aspecten van het proces van vergrijzing en tot een positiebepaling te komen – of zich bewust te worden van de positie die zij reeds innemen. Evenzeer is het van belang voor kerken, kerkelijke gemeenten en diaconieën om zich rekenschap te geven van de vergrijzing in eigen gelederen en de wijze waarop hiermee wordt omgegaan, of niet, in beleid en activiteiten. Eerder onderzoek (1.2) lijkt te suggereren dat dit laatste slechts op kleine schaal gebeurt. Een aanvullende inventarisatie is gewenst. Van vergelijkbaar belang achten wij echter een vorm

van contextanalyse teneinde, met het oog op de diaconale roeping van de kerk, de betekenis van vergrijzing voor samenleving en kerk te kunnen peilen en te vertalen naar criteria voor adequaat diaconaal beleid en activiteiten. Daartoe willen we een analyse bieden van

- interpretaties van vergrijzing in samenleving en kerk
- visies en waarden die leidend zijn in politiek, maatschappelijk en kerkelijk ouderenbeleid
- het beroep op mantelzorg en persoonlijke netwerken van ouderen en de mogelijkheden en beperkingen van kerkelijke netwerken dienaangaande
- de mogelijkheden en beperkingen van diaconaat in en vanuit een ouderwordende kerk.

1.4.2 *Ouderenwerk tussen traditie en vernieuwing: fundamentele gezichtspunten*

In de twintigste eeuw is de traditie van diaconale betrokkenheid bij kwetsbare ouderen (in de vorm van zorgverlening, huisvesting en financiële, materiële, sociale en geestelijke ondersteuning) ingrijpend veranderd. De totstandkoming van sociale voorzieningen en de moderne verzorgingsstaat, de professionalisering van de zorg en de marginalisering van kerken in het publieke domein maakten diaconale zorg overbodig, onhoudbaar of achterhaald. Diaconale betrokkenheid bij ouderen verdween echter niet maar ontwikkelde zich, met een beroep op de blijvende diaconale roeping van de kerk, tot 'ouderenwerk': kerkelijke activiteiten met een sociaal, pastoraal, bezinnend of recreatief karakter. Inmiddels behoort ook het ouderenwerk tot de traditie, zijn er nieuwe generaties ouderen, verandert de samenleving door het proces van vergrijzing en is er behoefte is aan vernieuwing.

Op grond van eerder onderzoek (1.2) lijkt traditioneel kerkelijk en diaconaal ouderenwerk getypeerd te kunnen worden als sterk aanbodgericht, met weinig differentiatie in het spreken over en benaderen van ouderen, en als een voornamelijk binnenkerkelijke aangelegenheid. Reflectie op de motieven en praktijken van recent ouderenwerk is gewenst en nodig. In deze reflectie dient ook de erfenis van het diaconale verleden te worden betrokken, omdat hedendaagse diaconale betrokkenheid bij ouderen hieruit voortkomt en omdat het diaconale verleden aanwezig is en (geheel of ten dele, bewust en onbewust) kan doorwerken in de organisatievormen en manieren van denken en doen in het diaconaat. Ook de theologische en conceptuele aspecten van het ouderenwerk behoeven derhalve reflectie. Met een beroep op welke motieven en overtuigingen vindt in het diaconaat de benadering van ouderen plaats? Zijn er

motieven en overtuigingen opvallend afwezig? Zijn kerk en diaconaat bereid en in staat om ouderen niet alleen te zien als ‘anderen’ (kwetsbaren, hulpbehoevenden, doelgroep van activiteiten) maar om ook het ‘eigen’ ouder wordende gelaat, de ouder wordende gestalten van kerk, gemeente-zijn en diaconaat, te onderkennen en te beamen? Kunnen er fundamentele diaconale gezichtspunten benoemd worden die schuilgaan in het ouderenwerk, of die althans raken aan wat plaatsvindt, of daarin juist node worden gemist? Met het oog op deze vragen willen we een analyse bieden van

- visies op ouderen en ouder worden in de maatschappelijke en kerkelijke context, en de mogelijkheden om gedifferentieerd over ouderen te spreken
- kerkelijk en diaconaal ouderenwerk en ouderenbeleid
- historische ontwikkelingen in de diaconale betrokkenheid bij ouderen
- theologische aspecten van de diaconale betrokkenheid bij ouderen
- de betekenis van het concept ‘diaconale roeping’ in relatie tot diaconaat en ouderen.

1.4.3 *Ouderenwerk als casus voor het diaconaat: verheldering*

In het voorgaande werd afwisselend gesproken over ‘diaconaal’, ‘kerkelijk’, ‘pastoraal’ ouderenwerk. In kerkelijke gemeenten zijn dit soms inwisselbare aanduidingen voor de betrokkenheid bij oudere mensen. De in 1.4.2 aangestipte ontwikkelingen hebben geleid tot functieverlies van het traditionele diaconaat. Hierdoor is op voorhand niet altijd meer duidelijk wat er met ‘diaconaal’ wordt bedoeld. Een aanzienlijk deel van de diaconale literatuur in Nederland vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw is gewijd aan het definiëren van ‘nieuw diaconaat’, vanuit de veronderstelling dat enerzijds het diaconaat een wezenlijk onderdeel van de kerk is en blijft en dat er anderzijds, ook onder veranderende maatschappelijke omstandigheden, altijd mensen en groepen van mensen zullen zijn die impliciet of expliciet een beroep doen op het diaconaat en de diaconale roeping van kerk en gemeenten. Het ouderenwerk kan als casus dienen om deze veronderstelling te toetsen. Kan de betekenis en functie van het (nieuwe) diaconaat, voor de kerk, de samenleving en de mensen in kwestie, worden verhelderd aan de hand van diaconale betrokkenheid bij ouderen? Alvorens deze vraag te kunnen beantwoorden, is het nodig om te komen tot

- begripsverheldering in het spreken over diaconaat
- een analyse van de relatie tussen diaconale en andere vormen van kerkelijke betrokkenheid bij ouderen.

1.5 Doelstelling en onderzoeksvraag

Het doel van ons onderzoek is om – op basis van contextanalyse, beleidsinventarisatie en -analyse, een analyse van relevante historische en theologische ontwikkelingen, het construeren van criteria en begripsverheldering – aanbevelingen te kunnen doen die de ontwikkeling van adequaat diaconaat en diaconaal beleid ten aanzien van oudere mensen in een vergrijzende kerk en samenleving ten goede komen. Een nevendoeel is om een bijdrage te leveren aan een fenomenologie van het protestantse diaconaat en de verdere ontwikkeling van diaconiewetenschap in Nederland.

De centrale onderzoeksvraag luidt: Waaruit bestaat, met het oog op de vergrijzing van samenleving en kerk, adequaat diaconaal beleid van kerkelijke gemeenten en bovenlokale geledingen in de Protestantse Kerk in Nederland ten aanzien van oudere mensen?

De onderzoeksvraag wordt beantwoord aan de hand van de volgende deelvragen, die in afzonderlijke hoofdstukken behandeld worden:

- Wat verstaan we onder diaconaat en het concept ‘diaconale roeping’? (Hoofdstuk 2)
- Hoe wordt in lokaal en bovenlokaal diaconaal en kerkelijk beleid en publicaties gesproken over of omgegaan met diaconaat, ouderen en vergrijzing? (Hoofdstuk 3)
- Welke aspecten van het proces van vergrijzing en welke vormen van differentiatie in het spreken over ouderen en ouder worden zijn van belang voor de ontwikkeling van adequaat diaconaal beleid? (Hoofdstuk 4)
- Tegen welke historische achtergrond, en in relatie tot welke diaconaal-theologische en praktisch-ecclesiologische aspecten, kunnen we spreken over adequaat diaconaal beleid met, door en voor ouderen? (Hoofdstuk 5)

In Hoofdstuk 6 wordt, tot besluit, een wenselijk en mogelijk perspectief geschetst voor kerk en diaconaat met ouderen in de context van vergrijzing; worden de voornaamste uitdagingen dienaangaande geformuleerd voor de diaconale roeping van de kerk; en doen we enkele aanbevelingen voor beleidsmakers in kerk en diaconaat.

1.5.1 *Adequaat beleid*

In de onderzoeksvraag wordt gesproken over diaconaal beleid dat *adequaat* is (‘passend, in overeenstemming met’), niet over diaconaal beleid dat *goed* is. Hoewel de kwalificaties beide normatief van aard zijn en elkaar inhoudelijk

raken, is naar onze opvatting de eerste wel en de tweede niet geschikt als criterium voor het diaconaat dat we bestuderen en aan de ontwikkeling waarvan we willen bijdragen. De vraag of diaconaat 'goed' is, is breder, ruimer en normatiever van aard dan wat in het bestek van dit onderzoek beantwoord kan worden. De vraag zou, met een beroep op bepaalde overtuigingen en gezichtspunten, desgewenst ook zonder nadere argumentatie beantwoord kunnen worden. Bezien vanuit het diaconiewetenschappelijke perspectief dat we hanteren is diaconaat of diaconaal beleid echter niet goed in zichzelf noch goed omdat wij of anderen het als zodanig bestempelen, maar ontstaat of 'gebeurt' goed diaconaat in een wisselwerking tussen diaconaal denken, doen en organiseren in een bepaalde context. De kwalificatie 'adequaat' achten we geschikt als heuristisch criterium om diaconaal beleid te kunnen waarderen, tegen de achtergrond en met inachtneming van dergelijke lokale, contextuele verschillen, historische en culturele omstandigheden, uiteenlopende theologische posities en nog andere factoren ten aanzien van welke kerken, kerkelijke gemeenten, diaconieën en diaconale organisaties weliswaar onderling kunnen verschillen, maar niettemin, in beginsel, allen diaconaal beleid kunnen voeren dat 'passend' is.

Ook achten we de kwalificatie adequaat van toepassing op de stappen die hier gezet worden om tot een geïnformeerd, gewogen en helder verstaan te komen van wat diaconaat is en kan zijn in relatie tot ouderen en het proces van vergrijzing. Op grond van dit verstaan formuleren we enkele aanbevelingen die naar ons inzicht eveneens adequaat zijn. Het is vervolgens aan kerken en diaconieën, diakenen, vrijwilligers en andere betrokkenen in en rond het diaconale veld om daar iets goeds van te maken of te laten ontstaan.

Ten aanzien van *beleid* maken we onderscheid tussen beleid in algemene zin en beleid in specifieke zin. Onder beleid in algemene zin verstaan we, naar alledaags taalgebruik, een manier om aan te duiden hoe overheden, organisaties, instellingen etc. en ook kerken, kerkelijke gemeenten en diaconieën op doorgaans beargumenteerde wijze omgaan met een bepaald verschijnsel of vraagstuk en daar vervolgens naar (willen) handelen. Vaste, ogenschijnlijk vanzelfsprekende manieren van spreken en doen, typische gewoonten en gebruiken en 'handelen als vanouds' kunnen *de facto* tot dergelijk beleid in algemene zin behoren. Onder beleid in specifieke zin verstaan we beleidsplannen en andere documenten die een specifiek beleid in een bepaalde plaats, tijd en context documenteren. Het is in de eerste, algemene zin dat wij in de onderzoeksvraag spreken over 'beleid ten aanzien van oudere mensen' in de context van vergrijzing. We beogen geen specifiek beleidsplan te ontwerpen als blauwdruk voor iedere kerkelijke gemeente of diaconie. Dat zou ook geenszins mogelijk zijn, gezien de grote variatie aan relevante beleids- en contextbepalende factoren.

De doelstelling is om aanbevelingen te doen die een bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van dergelijk beleid. Beleid in specifieke zin komt aan de orde in Hoofdstuk 3, in de inventarisatie en analyse van lokale en bovenlokale kerkelijke en diaconale beleidsplannen en –processen, en in Hoofdstuk 4 in de verkenning en analyse van maatschappelijk en politiek beleid aangaande ouder worden en vergrijzing.

1.6 Verantwoording

Dit boek is het resultaat van onderzoek naar de meerzijdige relatie tussen diaconaat en ouderen in Nederland, in de context en tegen de achtergrond van een vergrijzende samenleving en kerk. We menen hiermee een vraagstuk aan de orde te stellen dat relevant is voor kerken, kerkelijke gemeenten en diaconieën, diaconale organisaties en maatschappelijke partners (bondgenoten) van het diaconaat en voor oudere mensen, vrijwilligers en diakenen en anderen die op enigerlei wijze betrokken zijn bij het diaconaat. Ook menen we een bijdrage te kunnen leveren aan de beschrijving en het begrijpen van eenentwintigste-eeuws diaconaat en de ontwikkeling van diaconiewetenschap als theologische discipline in Nederland.

De gekozen diaconiewetenschappelijke methode (1.3.1) kan op verschillende manieren worden geoperationaliseerd. Wij hanteren een multi-perspectivische benadering waarin theologische, historische en sociaalwetenschappelijke perspectieven elkaar aanvullen, zodat afzonderlijke aspecten van de relatie tussen diaconaat en ouderen op een complementaire wijze kunnen worden belicht. Tot het theologische perspectief behoren enkele fundamentele uitgangspunten die gegeven zijn met dit onderzoek, zoals de overtuiging dat diaconaat wezenlijk is voor kerk- en gemeentezijn en waar mogelijk versterkt dient te worden; dat de waardigheid van mensen vraagt om praktijken van erkenning, waardering en respect, in het bijzonder in situaties van kwetsbaarheid, armoede of uitsluiting; dat het, staande in een lange traditie van christelijk-geïnspireerde zorg en betrokkenheid, mogelijk is voor kerken, kerkelijke gemeenten, diaconieën en diaconale organisaties om adequate vormen van hulp, aandacht en ontmoeting te organiseren; en dat het tevens van groot belang is om ook anderen in de samenleving, onder wie maatschappelijke bondgenoten, overheden en instanties, te bepalen bij hun verantwoordelijkheden dienaangaande.

Daarnaast hanteren we als *normatief kader* voor het analyseren van kerkelijke en diaconale beleidsdocumenten en het beoordelen van diaconale motieven en praktijken in eerste instantie de normatieve aspecten en theologische motieven die schuilgaan in het diaconaat van de Protestantse Kerk zelf,

zoals in de kerkorde en in lokale en bovenlokale beleidsplannen en andere documenten. Dit past bij de empirische oriëntatie op het centrale vraagstuk; we stuiten immers niet alleen op activiteiten, organisatievormen of te analyseren en beoordelen bronnen, maar ook op overtuigingen, motieven en uitgangspunten aan de hand waarvan het diaconaat zichzelf laat beoordelen. Eerst in tweede instantie denken en bouwen wij daarop voort, vanuit de positie van betrokken diaconaal-theologisch onderzoeker en tevens als beroepskracht (predikant) werkzaam binnen de Protestantse Kerk.

Tot de onderzoeksmethoden behoren literatuurstudie, contextverkenning en –analyse, beleidsinventarisatie, –onderzoek en –analyse, en diaconiewetenschappelijke en theologische reflectie en theorievorming. Het oorspronkelijke ontwerp en de gevolgde onderzoeksstrategie zijn gaandeweg enkele malen aangepast, op grond van enerzijds onze mogelijkheden en voorkeuren en anderzijds een groeiend begrip van de vraag die we ten diepste zochten te beantwoorden. In een vroeg stadium is kwalitatief-empirisch casuonderzoek verricht in enkele lokale diaconieën, zijn er gesprekken gevoerd met diaconale beroepskrachten en zijn er focusgroep-interviews gehouden met oudere bewoners van een van oorsprong diaconale woonzorginstelling. Hierdoor raakten wij vertrouwd met het veld en de thematiek van het onderzoek, maar voor de beantwoording van de onderzoeksvraag kozen wij een andere benadering. In combinatie met de resultaten van eerder onderzoek naar diaconaat en ouderen wees een eerste verkenning niet uitsluitend in de richting van aanvullend empirisch onderzoek maar ook en vooral in de richting van verdiepende, integrerende en verhelderende diaconaal-theologische begrips- en theorievorming.

De vanwege persoonsgegevens en specifieke lokale kenmerken geanonimiseerde lokale diaconale beleidsplannen (3.3.2) en projectdocumenten (3.5.2) zijn ter inzage beschikbaar bij de onderzoeker. Alle overige genoemde bronnen, met inbegrip van bovenlokale kerkelijke en diaconale beleidsdocumenten, zijn algemeen toegankelijk. Een overzicht van de bestudeerde beleids- en andere praktijkdocumenten is als bijlage opgenomen bij de literatuuropgave. In Hoofdstuk 4 is gebruikgemaakt van sociologische en sociaal-gerontologische literatuur en inzichten; in Hoofdstuk 5 staan historische en diaconaal-theologische perspectieven centraal.

Tijdens de aio-aanstelling en daarna hebben we enkele malen gepubliceerd over aspecten van ons onderzoek naar diaconaat en ouderen.³⁰ Deze publica-

30. Hans de Waal, *Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving*, Groningen 2011; – ‘Colourful shades of grey. Diaconal responses to the challenge of ageing in the Protestant Church in the Netherlands’, in: *Diaconia, Journal for the Study of Christian Social Practice*, Volume 3 issue 2 2012, 139-157; – ‘Diaconate and Church Order in an Ageing Context. A

ties maken geen deel uit van deze studie. Wel wierpen enkele van de alhier beschreven aspecten van en bevindingen aangaande de relatie tussen diaconaat en ouderen daar hun schaduw reeds vooruit.

Case Study in Contextualizing Church Polity in the Netherlands', in: Leo J. Koffeman, Johannes Smit (eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts II*, Zürich 2014, 131-146; – met Herman Noordegraaf, 'Diaconaat als bron van onderzoek. Ter inleiding', in: Bert Roor en Herman van Well, *Diaconaat als kans. Twee casestudies in diaconale gemeenteopbouw*, Groningen 2012, 7-15; – 'Geen kerk zonder diaconaat', in: *Woord en Dienst*, jaargang 59, 2010, 10, 18-19; – 'Ouderen zijn de nieuwe jongeren', in: *Woord en Dienst*, jaargang 61, 2012, 6/7, 22-24; – 'Kerk en Wmo: de kunst van de kritische participatie', in: *Ondersteboven*, jaargang 27, 2013, 2, 60-64; – 'Toevertrouwd. Ouderen, zorg en nieuw diaconaat', in: *Ouderlingenblad* 1041, 2013, 20-23; – 'Zorgzame gemeente. Kerkelijke ouderenzorg in de participatiesamenleving', in: *De Waarheidsvriend*, jaargang 102, 2014, 43, 13-15.

Diaconaat

2.1 Wat is diaconaat?

WIE NIET ONBEKEND IS met kerk en theologie of met de geschiedenis van armenzorg en sociale voorzieningen in Nederland, zal vertrouwd zijn met de termen diaconaat, diaken en diaconie. Dat geldt echter voor een minderheid van de bevolking. De traditionele protestantse kerken met hun diaconieën vinden zich in toenemende mate terug in de marge van de samenleving. Nieuwe kerken zoals migrantenkerken kennen doorgaans geen diaconie als organisatievorm en maken weinig tot geen gebruik van de term diaconaat voor activiteiten of overtuigingen die in eerstgenoemde kerken als zodanig te boek staan. In de rooms-katholieke kerk in Nederland wordt de term diaconie, gelijkend op het protestantse diaconaat, sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw op bescheiden schaal gebruikt in plaats van of naast de term *caritas*.³¹

Ook in zijn vertrouwde kerkelijke en theologische habitat roept de term diaconaat echter de nodige vragen op. Hoe en waarom wordt de term gebruikt, wat wordt ermee bedoeld? Hebben we het wel over hetzelfde, als we samen over diaconaat spreken? Diaconaat is dienstbetoon en praktische hulp binnen kerken en daarbuiten; het beoefenen en najagen van barmhartigheid en gerechtigheid; het signaleren en aankaarten van sociale misstanden bij overheden en instanties, kritische maatschappelijke participatie; collecteren in een kerkdienst, het beheer van diaconale fondsen en steunen van goede doelen; het is metterdaad geloven, hopen en liefhebben, en meer. In kerken, kerkelijke gemeenten, aan kerken gelieerde organisaties en in de theologie heeft ‘diaconaal’ niet uitsluitend betrekking op wat diaconieën en diakenen doen. Evenmin is het alleen een aanduiding voor wat gedaan wordt, in de zin van handelingen en activiteiten.

31. Henk Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011, 76-81; Jan Brouwers, Hub Crijns en Jozef Wissink, ‘Diaconie in de Rooms-katholieke Kerk vanaf de 16de eeuw’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011, 145-165: 159-160; Erik Sengers, *Caritas. Naastenliefde en liefdadigheid in de diaconia van de kerk*, Delft 2012.

In het theologische taalveld wordt het adjectief ‘diaconaal’ ook gebruikt om een bepaalde intentie of kwaliteit aan te duiden, zoals in ‘de diaconale gemeente’³², ‘diaconale gemeenteopbouw’³³, ‘de diaconale dwarslaag’³⁴ [van de kerk], etc.

Met dit hoofdstuk willen we een bijdrage leveren aan de verheldering van de betekenis en het gebruik van de term diaconaat. We beogen de verwarring over de naam en de zaak van het diaconaat te reduceren, schetsen enkele wezenlijke dilemma’s en volgen al doende een spoor dat dienstbaar is aan de beantwoording van onze onderzoeksvraag. Met het oog op een adequaat begrip van wat diaconaat is en kan zijn in relatie tot vergrijzing en andere contextuele uitdagingen oriënteren we ons op een voorbeeld van reëel bestaand diaconaat: diaconaat zoals we dat aantreffen in en vanuit de Protestantse Kerk in Nederland.

2.2 Diaconaat en het *diakonia*-debat

Sinds het laatste decennium van de twintigste eeuw is in de diaconiewetenschap veel aandacht besteed aan de vraag of en zo ja hoe de nieuwere exegese van het Griekse *diakonia*-begrip en de *diakon*-woordgroep van invloed is op hedendaagse interpretaties en gebruik van de termen diaconaat, diaken en diaconie. De vertaling van *diakonia* in het Nieuwe Testament als ‘dienst’ en *diakonos* als ‘dienaar’ of ‘tafeldienaar’ was lange tijd gemeengoed onder exegeten en in diaconale literatuur. Deze consensus werd doorbroken door onderzoek van J.N. Collins en anderen.³⁵ Volgens hen betekent *diakonos* veeleer boodschapper, *mediator*, verbinder; iemand die ‘gevolmachtigd optreedt’ en een opdracht uitvoert namens iets of iemand anders – dienaar, maar dan wel op een gekwalificeerde manier. Volgens Collins c.s. heeft de praktijk van diakenen en de diaconie als organisatievorm in de Noord-Europese protestantse context jarenlang de interpretatie van het Griekse

32. J. Hendriks, *Overal waar mensen zijn. De diaconale gemeente*, Kampen 1973; Gerrit Riemer, *De diaconale gemeente*, z.p. 2004.

33. Bert Roor en Herman van Well, *Diaconaat als kans. Twee casestudies in diaconale gemeenteopbouw*, Groningen 2012.

34. Henk de Roest, ‘Waar is de diaconale dwarslaag gebleven?’, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 2001, 101/4, 159-161.

35. Onder meer: J.N. Collins, *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York/Oxford 1990; J.N. Collins, *Deacons and the Church. Making connections between old and new*, Leomister/Harrisburg 2002; Anni Hentschel, *Diakonia im Neuen Testament. Studien zur Semantik unter besonderer Berücksichtigung der Rolle von Frauen*, Tübingen 2007; Paula Gooder, ‘Diakonia in the New Testament: a Dialogue with John N. Collins’, in *Ecclesiology*, Vol.3 Iss.1, 2006, 33-56.

diakonia gekleurd. Dominante connotaties bij de vertaling van *diakonia* als dienst zoals nederigheid, onbaatzuchtigheid en opofferingsgezindheid zijn veeleer de erfenis van protestantse uitlegtradities en vroomheid dan dat zij samenhangen met de betekenis van de oorspronkelijke *diakon*-woorden.

Dit betekent niet dat *diakonia* en dienst in het Nieuwe Testament niets met elkaar van doen hebben, zie onder meer Mc. 10, 43-45: 'Wie van jullie de belangrijkste wil zijn, zal de anderen moeten dienen, en wie van jullie de eerste wil zijn, zal ieders dienaar moeten zijn, want ook de Mensenzoon is niet gekomen om gediend te worden maar om te dienen en zijn leven te geven als losgeld voor velen'.³⁶ De veronderstelling echter dat het nieuwtestamentische *diakonia*-begrip op eenduidige wijze de kerkelijke traditie van georganiseerde naastenliefde, dienstbetoon en hulp aan mensen in nood fundeert, is onjuist. De vroegchristelijke diaken was een verordende ambtsdrager die in opdracht van de bisschop betrokken was bij liturgie en verkondiging en andere taken. Zorg voor armen en behoeftigen is, hoewel wezenlijk voor de christelijke gemeente, niet in directe zin te herleiden tot de begrippen *diakonia* en *diakonos* in het Nieuwe Testament en de vroege kerk.

De nieuwere exegese van *diakonia* heeft breed ingang gevonden in diaconiewetenschappelijke literatuur, ook in Nederland.³⁷ Er zijn creatieve voorstellen gedaan om het ambt van diaken te herinterpreteren onder verwijzing naar de 'communicatieve' en 'verbindende' aspecten van het oorspronkelijke *diakonia*-begrip.³⁸ Ook is de vraag gesteld of kerken in het licht van het nieuwere onderzoek geen andere term zouden kunnen of moeten kiezen voor hun maatschappelijke, sociaal-charitatieve activiteiten.³⁹ Dat is tegen de geschetste

36. Vgl. Gert Breed, 'Diakonia: In Conversation with John N. Collins', in: *Ecclesiology*, 2017. Vol. 13 Iss. 3, 349-368. Vol.3 Iss.1, 2006, 33-56; Rianne Voogd, *Wat is de betekenis van het 'diakoneo' waarvoor de Mensenzoon volgens Marcus 10:45 is gekomen?*, Masterthesis Protestantse Theologische Universiteit (Kampen), 2009: 59, 66-68.

37. A. Houtepen, 'Diakonia opnieuw geïnterpreteerd', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhertigheid en gerechtigheid*, 366-379; L.P. Miedema, *Wederkerigheid in het diaconaat? Diaconale begripsvorming en relatievorming in het oecumenisch diaconaat*, Gorinchem 2005, 101-114; Bart Koet, 'Exegetische kanttekeningen over *diakonia* in het Nieuwe Testament: leren of doen?', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging*, 69-96.

38. B.J. Koet, 'De diaken ook boodschapper? Exegetische kanttekeningen bij de liturgische rol van de diaken in de liturgie', in *Communio* 31, 2006, 453-463; Henk de Roest, 'Ko-Initiëren, Ko-Waarnemen und structurell 'dazwischen' sein', in: Johannes Eurich, Florian Barth et al. (Hg.), *Kirchen aktiv gegen Armut und Ausgrenzung*, Heidelberg 2011, 232-246.

39. Erik Sengers, *Caritas*, 7-23; K. Latvus, 'Diaconal ministry in the Light of Reception and Re-Interpretation of Acts 6', in *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice* Vol. 1 Iss. 1 2010, 82-102; K. Latvus, 'The Conventional Theory about the Origin of Diaconia. An Analysis of Arguments', in *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice* Vol. 2 Iss.

achtergrond geen onterechte vraag. Niettemin handhaven wij het gebruik van de term diaconaat, om de redenen en op de wijze die in dit hoofdstuk worden uiteengezet. Het diaconaatbegrip dat wij kennen en gebruiken is niet afhankelijk van de etymologie of de nieuwtestamentische en vroegchristelijke interpretaties van de *diakonia*-woorden. Het ambtelijke en institutionele diaconaat in de gereformeerde kerktraditie kan in historische zin direct herleid worden tot de erfenis van de Reformatie, in het bijzonder bij Bucer en Calvijn.⁴⁰ Calvijn baseerde zich voor zijn interpretatie van het ambt van diaken – dat was aanvankelijk een ambt in tweevoud, bestaande uit collectegeldbeheerders en armenverzorgers, ‘van welke de ene soort de kerk dient in het besturen van de zaken der armen, en de andere in het verzorgen der armen zelf’ (*Inst.* IV, iii, 9) –, naast het ambt van predikant en ouderling, op een uitleg van Hand. 6, 1-6, Rom. 12, 8 en 1 Tim. 3, 8-13. Deze uitleg kan de toets der nieuwere exegetische niet geheel doorstaan. Het resultaat blijft echter, in historische zin, ongewijzigd: er ontstond met de Reformatie een organisatievorm ter bestrijding van schrijnende armoede en lediging van acute noden, en een kerkelijk ambt met een sociaal-charitatief karakter dat de kerkelijke gemeente bepaalde bij haar ‘diaconale roeping’. Dankzij de kerkordelijke verankering van dit diaconaat in de structuur van de kerk (de diaconie als organisatievorm en de diaken als ambtsdrager) is dit in meerdere kerken uit de Reformatie tot op heden het geval, onder meer in de Protestantse Kerk in Nederland. De theologische gronden voor een dergelijke interpretatie van het diakenambt en de diaconale roeping van de kerk zijn breder en dieper dan het *diakonia*-begrip waar het de naam aan te danken heeft. Berkhof noemt om die reden Calvijns ‘uitvinding’ van het protestantse diaconaat een *blessing in disguise*.⁴¹ De spraakverwarring rond het *diakonia*-begrip laat evenwel zien dat zinvol gebruik van de term diaconaat gepaard zal gaan met enige uitleg; niet alleen in etymologische en historische zin, maar ook ten aanzien van de verschillende niveaus van betekenis in het gebruik van steeds dezelfde term diaconaat.

2 2011, 194-209; 207-209. Zie ook: J.B.M. Wissink, ‘Diaconiewetenschap in wording: hoever brengt het Handboek ons?’, 8 (via: www.disk-arbeidspastoraat.nl/diaconiewetenschap8.doc, 15 oktober 2012).

40. Elsie Anne McKee, *John Calvin on the Diaconate and Liturgical Almsgiving*, Geneva 1984; Herman Noordegraaf, *De diaconale C-factor. De betekenis van Calvijn voor het diaconaat*, Groningen 2009; A. Noordegraaf, ‘Verkenningen in de geschiedenis’, in: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009, 59-106: 78-79; Ed. A.J.G. van der Borght, *Het ambt herdacht*, Zoetermeer 2000, 144-147; W. van ’t Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen (1970) 1987, 402-410.

41. H. Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, Kampen 2002/8 (1973), 366.

2.3 Diaconaat in drievoud

In het gebruik van de term diaconaat kunnen drie niveaus van betekenis (of drie typen, categorieën, dimensies) van diaconaat worden onderscheiden, die in vrijwel iedere definitie of omschrijving van diaconaat gezamenlijk terugkeren, maar ook ieder afzonderlijk als diaconaat worden aangeduid. De drie niveaus zijn naar inhoud en aanduiding met elkaar verbonden maar kunnen niettemin als volgt worden onderscheiden:

(1) diaconaat als instituut of organisatievorm	<i>diaconaat als organisatie</i>
(2) diaconaat als geloofsovertuiging, concept, theologie	<i>diaconaat als theologie</i>
(3) diaconaat als activiteit, handeling, gebeurtenis	<i>diaconaat als praktijk</i>

Kortheidshalve spreken we in het vervolg over organisatorisch diaconaat, theologisch diaconaat en praktisch diaconaat. De drie niveaus zijn met elkaar verweven. Zo liggen aan het organisatorische diaconaat theologische gezichtspunten (mede) ten grondslag; is het formuleren van diaconaal-theologische uitgangspunten of het opstellen van een diaconaal beleidsplan een vorm van diaconaal handelen; is het praktische diaconaat, zoals dat plaatsvindt, vol van theologische en andere betekenissen, motieven, concepten, etc. Toch is het verhelderend om in het spreken over diaconaat de drie niveaus te onderscheiden. Zij vallen nooit geheel samen en hebben ieder hun eigen positie, betekenis en relevantie. Samenhang en onderscheid van de drie niveaus kunnen aldus worden gedacht:

Ter illustratie passen we dit drievoudige onderscheid toe op de oecumenische definitie van diaconaat/diaconie uit het (eerste) *Handboek diaconiewetenschap*:

Onder diaconaat/diaconie verstaan wij het handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee

uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen, en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving.⁴²

Deze definitie begint nadrukkelijk met de typering van diaconaat als ‘handelen’. Dit diaconale handelen kunnen we benoemen als het praktische diaconaat; het praktische diaconaat bestaat uit handelingen die daadwerkelijk plaatsvinden. Vervolgens worden ‘kerken, groepen en bewegingen’ genoemd door wie en namens wie wordt gehandeld. Dit verwijst naar het organisatorische diaconaat. Het praktische diaconaat heeft een aanwijsbare herkomst, het is ingebed in of herleidbaar tot kerkelijke, institutionele structuren of kent in ieder geval een mate van organisatie en gezamenlijkheid. Het praktische diaconaat wordt in deze definitie vervolgens op normatieve wijze gekwalificeerd door wat wij het theologische diaconaat noemen. Het betreft dát handelen dat gericht is op het ‘voorkomen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke nood’ en op het ‘scheppen van rechtvaardige verhoudingen’. Deze doeleinden of eigenschappen van het diaconale handelen geven, zij het op impliciete wijze, blijk van fundamentele theologische en andere overtuigingen die aan het diaconaat ten grondslag liggen, of die mede sturing geven aan het diaconale handelen.

De verwevenheid van de drie niveaus is als gezegd groot. Té grote verwevenheid is een van de oorzaken van de onhelderheid die het diaconaatbegrip aankleeft. Dat geldt in zekere mate ook voor genoemde definitie. Het is in de definitie niet helder of de doeleinden of eigenschappen van het diaconale handelen nu descriptief of prescriptief van aard zijn. Anders gezegd: Is dit wat er plaatsvindt in het praktische diaconaat, of is er eerst dan sprake van praktisch diaconaat, indien het diaconale handelen beantwoordt aan deze doeleinden?

Op vergelijkbare wijze variëren andere definities van diaconaat in de mate waarin de drie niveaus worden onderscheiden dan wel op elkaar worden betrokken. Het is niet ongebruikelijk dat in omschrijvingen van diaconaat de meeste nadruk ligt op het theologische niveau, dus op het niveau waar in theologische zin gesteld wordt ‘wat diaconaat ten diepste is’, wat het nastreeft, en waarom dat van belang is – en dat vervolgens de aandacht voor de organisatorische en praktische niveaus en aspecten van diaconaat daarbij achterblijft.⁴³

42. H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 392.

43. Vgl. Hub Crijns, ‘Definities van diaconie vanuit katholieke bronnen. Citaten uit Nederlandse kerk en theologie, 1982-2006’, z.p. 2006; A. Noordegraaf, ‘Inleiding’, in: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009, 9-26: 22.

Enige mate van balans tussen de drie niveaus in het spreken over diaconaat komt de helderheid ten goede en laat zien dat diaconaat, kort gezegd, wordt georganiseerd, gedacht en gedaan. Hanteren van dit drievoudige onderscheid is meer dan een theoretische exercitie: het doet als typologie recht aan de onderscheiden gedaanten waarin het diaconaat als fenomeen zich manifesteert. In het vervolg zullen we dit onderscheid zo consequent mogelijk hanteren en aangeven op welk niveau van spreken over diaconaat we ons bevinden.

2.4 Een smalle of brede definitie?

Een volgende kwestie die zich aandient bij reflectie op hedendaags gebruik van de term diaconaat is die van de wenselijkheid van een smalle dan wel een brede definitie. In een smalle definitie wordt diaconaat om redenen van nauwkeurigheid en helderheid afgebakend: van andere kerkelijke of theologische velden, of van niet-kerk-gerelateerde of individuele uitingen van dienstbetoon, hulp, mededogen, medemenselijkheid etc. De bovengenoemde definitie van diaconaat/diaconie is, hoewel uitgebreid, een smalle definitie.⁴⁴ Een brede definitie van diaconaat heeft veeleer een heuristische of hermeneutische functie: het wil behulpzaam zijn in het waarnemen van ‘diaconaat’ zoals zich dat voordoet. De veelzijdigheid en veelkleurigheid van diaconale verschijningsvormen staan in een brede definitie centraal: kerkelijk en niet-kerkelijk, georganiseerd en spontaan, formeel en informeel, collectief en individueel. Meeuws heeft een krachtig theologisch pleidooi gevoerd voor een dergelijke brede definitie.⁴⁵ ‘Diaconie is waarachtig eredienst. Want simpelweg als uiting van liefde – niet pas op grond van christelijke motivatie of kerkelijke organisatie of ambtelijke zegening – is zij teken en instrument van Gods liefde onder de mensen’.⁴⁶ Immers: ‘Waar menslievendheid is en minnen, daar is God’. Daarom dient de ‘existentiële grondstructuur’ en de religieuze dimensie van bijvoorbeeld vrijwilligerswerk en andere ‘gewoon-menselijke’ inzet voor mensen in nood theologisch gehonoreerd te worden als ‘diaconie’.⁴⁷ In de beschrijving van wat diaconaat of ‘diaconie’ is of zou kunnen zijn, plaatst Meeuws in het spoor van

44. Vgl. Sake Stoppels, ‘In het begin was er diakonia’, en: Herman van Well en Sake Stoppels, ‘De definitie opnieuw beschouwd’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 11-18: 12; 392-398.

45. Henk Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011 (m.n. Hoofdstuk 5, 291-347).

46. Henk Meeuws, *a.w.*, 347.

47. Henk Meeuws, *a.w.*, 284.

Haslinger⁴⁸ het erkennen en bevorderen van het ‘subject-zijn van alle mensen voor God’ centraal.⁴⁹

Het pleidooi van Meeuws voor een fundamentele theologische waardering van diaconaat verdient instemming. Diaconaat is niet alleen een functie van een kerk of geloofsgemeenschap, als één van de vele vruchten aan de boom; diaconaat is zelf vindplaats en geboortegrond van geloof en gemeenschap. Niettemin verkiezen wij in het spreken over diaconaat een smalle definitie. Naar aanleiding van het *diakonia*-debat (2.2) is gesteld dat het diaconaat als fenomeen in de gereformeerde, protestantse kerktradities in historische zin herleid moet worden tot de erfenis van de Reformatie. De term diaconaat wordt hierdoor, op drie niveaus (2.3), eerder specifiek dan algemener. Terughoudendheid is bovendien gepast in het gebruik van de termen diaconie of diaconaat buiten een kerkelijke context, ter aanduiding van activiteiten, organisaties of overtuigingen die door de betrokkenen zelf niet als zodanig worden bestempeld. De vele vormen van armoedebestrijding, medemenselijkheid, formele en informele zorg die zich voordoen over de gehele wereld en van alle tijden zijn, kunnen heel goed met andere, bij voorkeur door de betrokkenen zelf gekozen termen worden aangeduid.⁵⁰

Meeuws’ keuze voor een brede, hermeneutische definitie van diaconie is ingegeven door bepaalde theologische visies op de aanwezigheid Gods in de werkelijkheid en in het handelen van mensen. Noties als ‘anoniem christendom’ (Rahner) en het ontdekken van ‘sporen van God’ (Borgman) klinken hierin door.⁵¹ Meeuws meent dat er geen sprake is van christelijke annexatie wanneer de term diaconie in een dergelijke brede zin wordt gebruikt: spreken over ‘diaconie’ opent een perspectief op Gods aanwezigheid in de wereld en is behulpzaam om wat zich aan goedheid en liefdedienst onder de mensen voordoet theologisch te honoreren. Dat is een verdiepend perspectief voor het

48. H. Haslinger, *Diakonie zwischen Mensch, Kirche und Gesellschaft. Eine praktisch-theologische Untersuchung der diakonischen Praxis unter dem Kriterium des Subjektseins des Menschen*, Würzburg 1996.

49. Henk Meeuws, a.w., 301-312.

50. Vgl. Erik Sengers en Bart Koet (red.), *Chesed, caritas, diaconie, zakaat. ‘Zorg voor de naaste’ in Jodendom, Christendom en Islam*, Delft 2010. Het is o.i. niet wenselijk om bijvoorbeeld te spreken over ‘diaconale hulp door moskeeën’ (zo onder meer in *Armoede in Nederland 2010*, Utrecht 2010, 18), hetgeen uiteraard niet in mindering komt op waardering voor de geboden hulp.

51. Vgl. Trinus Hoekstra (red.), *Metamorfosen van religie en het diaconaat. Een theologische doordenking van diaconaat naar aanleiding van het boek ‘Metamorfosen. Over religie en cultuur’ van Erik Borgman*, 's-Hertogenbosch 2008; idem, ‘Verder denken over diaconaat en diaconie’, in *Ondersteboven* 5, 2008, 43-50.

theologische diaconaat. De relatie tussen dit perspectief en het organisatorische en praktische diaconaat is evenwel minder duidelijk. De gedachtegang volgend zou het heel wel mogelijk zijn dat ‘diaconie’ zich uitsluitend voordoet of afspeelt *in the eye of the beholder*, zonder organisatorische en/of empirische sporen na te laten. Door consequent te zoeken naar de drie niveaus van diaconaat en hun onderlinge samenhang, en dit in ons spreken te verduidelijken, willen wij dergelijke ongrijpbaarheid in het diaconaatbegrip juist verminderen. Een smalle definitie is daarbij behulpzaam.

2.5 Diaconaat tussen wens en werkelijkheid

In het diaconaat is de ervaring van afstand of spanning tussen wens en werkelijkheid, tussen ‘droom en daad’, nooit ver weg. Het doet zich voor in diaconale praktijken van kerken, kerkelijke gemeenten en diaconale organisaties maar ook in de theologische reflectie op het diaconaat in diaconale literatuur en beleidsdocumenten. ‘Hoewel vrijwel iedereen van harte instemt met de stelling dat de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid onlosmakelijk verbonden is het met hart van het evangelie, blijkt in de praktijk maar al te vaak dat deze overtuiging er niet toe leidt dat de diaconie tot *core business* van de kerk wordt verheven. Kennelijk is er een discrepantie tussen droom en daad’.⁵²

De ervaring van een dergelijke afstand of spanning in het diaconaat kan worden geduid als die tussen idee en werkelijkheid, tussen theologisch concept en empirische realiteit, tussen theorie en praktijk. Deze spanning is niet voorbehouden aan het diaconaat en het overstijgt als zodanig het bestek van dit onderzoek. Toch is het relevant om er in dit kader bij stil te staan. Bij uitstek in het denken over diaconaat en in de literatuur stuiten we continu op uitingen van teleurstelling, ontevredenheid of frustratie over de mate waarin het gewenste diaconaat werkelijkheid wordt. Deze spanning zal op enigerlei wijze verdisconteerd moeten worden in een adequate manier van spreken over diaconaat, temeer omdat het van toepassing is op alle drie niveaus. Er is spanning in het praktische diaconaat wanneer bijvoorbeeld geconstateerd wordt dat het bereik van activiteiten beperkt blijft tot de eigen kring, wanneer begeleiding en inspiratie ontbreken in het vrijwilligerswerk of wanneer enthousiaste diakenen geconfronteerd worden met hardnekkige, schijnbaar onoplosbare sociale problematiek en zich machteloos voelen. In het organisatorische diaconaat kunnen er voldoende financiële middelen beschikbaar zijn maar geen menskracht, of

52. Ab Kerssies, ‘Naar een diaconale kerk’, in: Trinus Hoekstra (red.), *a.w.*, 26-32: 26.

andersom; kan het draagvlak voor diaconaat onder de achterban gering blijken; gaat er veel tijd en energie naar bureaucratie en zelfbehoud van de organisatie en weinig naar het praktische diaconaat, etc. In het theologische diaconaat wordt de meer algemene klacht vernomen dat er (te) weinig aandacht is voor diaconale vragen in theologie en kerk, of dat de organisatie en de praktijk van het diaconaat achterblijven bij hoe het ‘eigenlijk’ zou moeten zijn.

Dergelijke incidentele en structurele ontevredenheid in het diaconaat heeft meerdere oorzaken.⁵³ Het organisatorische diaconaat neemt daadwerkelijk, althans gemeten aan zijn ambities, een bescheiden plaats in de lokale en bovenlokale kerkelijke organisatie in. Hetzelfde geldt voor de positie van veel praktisch diaconaat binnen het geheel aan activiteiten van lokale kerkelijke gemeenten. In het theologische diaconaat worden consequent hoge diaconale ambities geformuleerd en gehuldigd, zoals in het spreken over diaconaat als ‘dienst aan de samenleving’ en ‘kerk voor anderen’, terwijl deze ambities in organisatorische en praktische zin nooit volledig lijken te kunnen worden waargemaakt. De spanning wordt verder gevoed door de afstand tussen wens en werkelijkheid zoals die zich aandient in de context van (‘buiten’) het diaconaat. De maatschappelijke en sociale vraagstukken waar het diaconaat van oudsher op is gericht, zoals armoede, eenzaamheid, incidentele of structurele situaties van onrecht, misstanden en processen van marginalisering van mensen en groepen mensen, lijken zich te kenmerken door een geringe mate van oplosbaarheid. De bevlogenheid, overtuigingen en ambities die in het theologische diaconaat worden gevonden, moeten zich verhouden tot de weerbarstigste realiteit van kerk en samenleving en de doorgaans geringe mate waarin diaconale dromen werkelijkheid worden.

Dit betekent uiteraard niet dat er voor droom en ambitie geen plaats is in het theologische diaconaat. De geschiedenis van het diaconaat wordt gekleurd door voortrekkers, profeten en visionairs, ‘tegendraadse, markante mensen met mededogen’⁵⁴ die zich weinig gelegen lieten liggen aan de ervaring van afstand tussen wens en werkelijkheid. Steeds wanneer de bestaande diaconale organisatievormen ontoereikend bleken, werden er nieuwe gecreëerd. In de negentiende eeuw ontstonden zo diverse organisaties en instellingen die tezamen ‘vrij diaconaat’ worden genoemd, dat wil zeggen: diaconaat dat niet in

53. Vgl. Sake Stoppels, ‘De bescheiden positie van het diaconaat in kerk en theologie; een zoekplaatje’, z.p. z.j; Herman Noordegraaf en Sake Stoppels, ‘Protestants diaconaat vanaf de negentiende eeuw tot heden’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging*, 185-202: 199-202.

54. ‘Tegendraads: markante mensen met mededogen’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 116-203.

directe zin onderdeel uitmaakte van het institutionele diaconaat van de kerken maar zich de nodige zelfstandigheid en bewegingsruimte verschafte om diaconale doelen en dromen zo vrij mogelijk na te jagen.⁵⁵

Hierdoor werd de spanning tussen wens en werkelijkheid om voornoemde redenen echter niet opgeheven. Ook de nieuwe instellingen stuiten op interne en externe beperkingen, en de maatschappelijke problematiek en weerbarstigheid bleef eveneens bestaan. De voornaamste uitdaging voor het theologische diaconaat is daarom niet gelegen in het nastreven van ideale diaconale organisatievormen maar in het – in organisatie, theologie en praktijk – leren *uithouden* in de spanning tussen wens en werkelijkheid. Daartoe zijn gezichtspunten, concepten, taal en beelden nodig die deze spanning onderkennen en de interne en externe beperkingen onder ogen zien, vanuit een besef dat diaconaat in alle opzichten deelt in ‘het menselijk tekort’.⁵⁶ Tegelijkertijd dient het vuur van de droom niet uitgedoofd maar juist aangewakkerd te worden, teneinde de hoop levend te houden en al het mogelijke te verrichten.

In het theologische diaconaat zijn dergelijke gezichtspunten ontwikkeld. Onder meer Noordegraaf en Ploeger hebben in dit kader het belang van leren *waarnemen* benadrukt – van de ander, van reële nood, weerbarstigheid, uitsluiting en kwetsbaarheid, maar ook van diaconale kracht, bewustwording en inspiratie op onverwachte plaatsen en momenten.⁵⁷ Het benoemen van ‘mee uithouden van lijden’ als vorm van diaconaal handelen in de oecumenische definitie (2.3) is een voorbeeld; en ook de voor de diaconale praktijk belangrijke *Theorie van de presentie* van Baart vertrekt vanuit een vergelijkbaar uitgangspunt.⁵⁸ Het is gemeengoed dat voor het diaconaat bij uitstek geldt dat ‘[...] het goud van de droom, van het visioen, omgezet moet worden in hanteerbare pasmunt’.⁵⁹ Gegeven factoren als traagheid van organisatie, ontoereikendheid van middelen en menskracht, beperkt maatschappelijk bereik van activiteiten,

55. Herman van Well, ‘Uitleiding’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 196-203: 197-198.

56. Vgl. A. Polhuis, ‘Het menselijk tekort: er is iets aan de hand’, in: *Kontekstueel*, Jaargang 20, 2006, 3.

57. H. Noordegraaf, *Voor wie nemen wij de hoed af?*, 23; Albert K. Ploeger, *Dare we observe? The Importance of Art Works for Consciousness of Diakonia in (Post-)modern Church*, Leuven 2002.

58. Andries Baart, *Een theorie van de presentie*, Utrecht 2001; idem, ‘Diaconaal handelen’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 282-294; Herman van Well en Sake Stoppels, ‘De definitie opnieuw beschouwd’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 392-398: 393.

59. H. Zonneberg, ‘Naar een oecumenisch diaconaat’, in: *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, ’s-Gravenhage 1984, 2.2.10.

aarzelings over wat goed is om te doen; of, met het oog op ons onderzoek: een stijgende gemiddelde leeftijd van vrijwel alle betrokkenen bij het diaconaat, definiëren diaconaat in een bepaalde tijd en context evenzeer als de hooggestemde diaconaal-theologische ambities.

Mede om die reden is het van belang om de drie niveaus van diaconaat consequent op elkaar te blijven betrekken. Het is een valkuil om daarbij het theologische diaconaat bij voorbaat het primaat te geven. De weerbarstigheid van het praktische diaconaat heeft een belangrijke eigen zeggingskracht, en het organisatorische diaconaat blijft het wellicht immer onvolmaakte maar niettemin onmisbare geraamte van zowel de diaconale droom als daad. In de tweede helft van de twintigste eeuw kreeg in het theologische diaconaat in Nederland het concept van de ‘diaconale gemeente’ een voorname plaats.⁶⁰ De diaconale gemeente is een ‘concrete utopie’ (Hendriks): een poging om het diaconale visioen optimaal te verbinden met de mogelijkheden van de kerkelijke gemeente.⁶¹ Dat bleek echter onverminderd ingewikkeld. Ploeger en Ploeger-Grotegoed concluderen: ‘Toch is [Hendriks’] en onze droom van de diaconale gemeente niet in vervulling gegaan. Kennelijk is de empirische werkelijkheid een andere; uit ervaring kunnen pastores leren dat zowel zijzelf als de gemeenteleden op een enkele uitzondering na mensen zijn die zich slechts in beperkte mate inzetten voor mensen met een ondragelijk gemis’.⁶² Een dergelijke erkenning verdiept het diaconaatbegrip evenzeer als een theologisch vergezicht – dat andersom echter evenmin gemist kan worden.

Voorbeelden van theologische concepten en taal die de spanning tussen wens en werkelijkheid honoreren zijn woorden als ‘beginnen’, ‘geduld’, ‘hoop’, ‘volhouden’, ‘aansporen’. Het theologische diaconaat heeft behalve taal ook ruimte nodig, stilte, witregels; ruimte die wordt vrijgehouden in spreken, denken en doen, voor zowel de weerbarstige praktijk als het wenkende perspectief;

60. D.J. Karres, *De gemeente en haar diakonaat*, Den Haag 1969; J. Hendriks, *Overal waar mensen zijn. De diakonale gemeente*, Kampen 1973; P.J. Roscam Abbing, J. Hendriks en Y. Schaaf, *Gemeentediakonaat*, Den Haag 1979; Gerrit Riemer, *De diaconale gemeente*, z.p. 2004. Reeds in 1922 schreef Slotemaker de Bruïne: ‘Wat is de diaconie? Dat, wat de gemeente haar maakt’. J.R. Slotemaker de Bruïne, *De gemeente en de Diaconie*, Utrecht z.j. [1922], 16.

61. J. Hendriks, *Gemeente als herberg. De kerk van 2000, een concrete utopie*, Kampen 1999, 47-50; idem, *Op weg naar de Herberg. Bouwen aan een open kerk*, Kampen 2002. Vgl. T. van den Hoogen en J. Hendriks, ‘Ontmoeting en verandering in lokale geloofsgemeenschappen. Terugblik en uitzicht’, in: *Praktische Theologie*, jaargang 18, 1991, 4, 470-485, 477.

62. A.K. Ploeger en J.J. Ploeger-Grotegoed, *De gemeente en haar verlangen. Van praktische theologie naar de geloofspraktijk van de gemeenteleden*, Kampen 2001, 580. Vgl. A. Noordegraaf, *Oriëntatie in het diakonaat*, Zoetermeer 1991, 140-141: ‘Een diakonale gemeente is niet ‘maakbaar’.

voor de verrassing van het onvoorziene en voor tegenslag; voor ervaringen, gebed, de Geest. Naast woorden als de genoemde bieden de bronnen, tradities en theologie van kerk en diaconaat meer concepten en noties die een verdiepend perspectief bieden op de spanning tussen wens en werkelijkheid. Zonder dit hier nader uit te werken denken we bijvoorbeeld aan de dynamiek van het ‘reeds nu en nog niet’ van het Koninkrijk Gods in de evangeliën, de eschatologie en de ethiek van het ‘voorlaatste’ (Bonhoeffer), of de notie van de ‘ontlediging’ (*kenosis*) van Christus – een perspectief waarin wens en werkelijkheid in zekere zin worden omgekeerd.⁶³ Een notie als ‘volharding’ onderkent de betekenis van uitzicht en visioen, terwijl tegelijkertijd ervaringen van onvolkomenheid, mislukking en teleurstelling worden verondersteld.⁶⁴

In aansluiting bij het theologische diaconaat dat we aantreffen in en vanuit de Protestantse Kerk, zullen we in dit kader enkele diaconaal-theologische aspecten van het concept ‘diaconale roeping’ nader verkennen, als voorbeeld van adequaat spreken en denken over diaconaat tegen de achtergrond van de blijvende spanning tussen wens en werkelijkheid.

2.6 Diaconaat en kerkorde in de Protestantse Kerk

Een belangrijke bron voor het diaconaat in de Protestantse Kerk is de kerkorde (PKO). In beleidsplannen van kerkelijke gemeenten, diaconieën en bovenlokale diaconale organisaties wordt vrijwel altijd verwezen naar wat de kerkorde meldt over diaconaat. De kerkorde biedt uitgangspunten voor theologisch diaconaat, noemt enkele handelingsmogelijkheden in het praktische diaconaat en is als vigerend kerkrecht het kader voor het ambtelijke en institutionele diaconaat in de Protestantse Kerk.⁶⁵ In deze en volgende paragrafen verkennen we de betekenis van de kerkorde voor het contextuele diaconaat dat we bestuderen.

Fundamenteel voor het organisatorische of institutionele diaconaat is de keuze voor de drievoudige ambtsstructuur van predikant, ouderling en diaken in

63. Over *kenosis* en diaconaat: Jurjen Beumer, *Reikhalzend. Spiritualiteit uit het hart van de stad*, Baarn 1999, 38-39; idem, *Onrustig zoeken naar God. De spiritualiteit van Henri Nouwen*, Tiel 1996, 183-185.

64. Akke van der Kooi, ‘Verzet en overgave. Het theologisch moment in de betrekking tussen spiritualiteit en maatschappelijk engagement’, in: Christiaan Hogenhuis, Dick Koelega en Herman Noordegraaf (red.), *Spiritualiteit als bondgenoot. De verbinding tussen geestkracht en daadkracht*, Kampen 1998, 186-208.

65. Vgl. Hans de Waal, ‘Diaconate and Church Order in an Ageing Context. A Case Study in Contextualizing Church Polity in the Netherlands’, in: Leo J. Koffeman, Johannes Smit (Eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts II: case studies*, Zürich 2014, 131-146.

de kerk (artikel V-1). De ordinanties zoals die aangaande de vermogensrechtelijke aangelegenheden van de gemeente, voor zover van diaconale aard toevertrouwd aan het college van diakenen (ordinantie 11-2-8 en 11-2-9), en de ambtelijke tegenwoordigheid van diakenen in kerkdiensten (ordinantie 3-11-1) geven het diaconaat een structurele inbedding in de gemeente. De Protestantse Kerk heeft een 'belijdende kerkorde' die niet alleen bestaat uit een opsomming van de geldende regels en ordinanties maar ook een 'document [is] waarin de identiteit van de kerk wordt gegeven'.⁶⁶ De kerkorde 'vloeit voort uit het belijden van de kerk, zij weerspiegelt dat belijden en is ook zelf een instrument voor de kerk om [...] belijdende kerk te kunnen zijn'.⁶⁷ Ten aanzien van het diaconaat betekent dit dat de kerkorde niet alleen een taakomschrijving voor diakenen biedt maar ook een theologische visie op de relatie tussen diaconaat en kerk- en gemeentezijn.

Het diaconaat is volgens de kerkorde een onderdeel van de 'roeping van de gemeente'. De noties 'roeping', 'geroepen zijn' en het 'vervullen van een roeping' zijn belangrijk in het theologische raamwerk van de kerkorde. De kerkorde opent met 'De roeping van kerk en gemeente' als titel van het eerste deel (artikelen I t/m VI). De prominente plaats van de notie 'roeping' in de kerkorde is een erfenis van de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk uit 1951.⁶⁸ In de hervormde kerkorde werd 'roeping' verbonden met de ambten en bedieningen; ambtsdragers worden immers 'geroepen' tot het ambt (artikel IV-8 en artikel VII). De notie 'roeping' werd in de kerkorde echter ook in een brede of collectieve zin van toepassing geacht op de gemeente en de kerk als geheel. Op een vergelijkbare manier sprak de hervormde kerkorde over de 'roeping' van de overheid en het 'geroepen zijn' van de samenleving. Het werd voortaan tot de taken van de diakenen gerekend om 'hun kennis van de sociale noden van het volk dienstbaar te maken aan de voorlichting van de Kerk, opdat deze ook overheid en samenleving wijze op haar roeping, de gerechtigheid te betrachten' (artikel IV-7). In collectieve zin is de gemeente de drager of ontvanger van de 'roeping tot de dienst van barmhartigheid' (diaconaat). 'De leden der gemeente geven door werken der barmhartigheid gehoor aan de roeping tot onderling dienstbetoon en tot bijstand aan hen, die lichamelijk, zedelijk of maatschappelijk in nood verkeren, en dragen de arbeid der diakenen' (artikel XIX-2).

66. P. van den Heuvel (red.), *De toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2004, 16.

67. L.J. Koffeman, *Het goed recht van de kerk. Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kampen 2009, 22.

68. Nederlandse Hervormde Kerk, *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk* (uitgave 1969), 's-Gravenhage 1969.

De hervormde kerkorde markeert een belangrijke verschuiving in het theologische diaconaat in de twintigste eeuw. Het diaconaat werd een collectieve verantwoordelijkheid van de gehele kerkelijke gemeente, dus niet alleen van de diakenen, en werd nadrukkelijk verbonden met de roeping en missie van de kerk als geheel. Het apostolaire perspectief van de hervormde kerkorde verruimde het diaconale blikveld van kerk en gemeenten nadrukkelijk naar buiten. Voortaan werd gesproken over het verlenen van bijstand, verzorging of bescherming aan 'wie dat nodig heeft', zonder aanzien des persoons. Het werelddiaconaat kwam in beeld ('de diakonale roeping der Kerk buiten Nederland') en ook het aanspreken van overheid en samenleving op hun verantwoordelijkheid in het 'najagen van gerechtigheid' werd tot de diaconale roeping van kerk en gemeenten gerekend.⁶⁹

Ook in de kerkorde van de Protestantse Kerk is de notie 'roeping' in een brede of collectieve betekenis (dus met betrekking tot de kerk als geheel, de gehele gemeente, alle leden betreffende) nadrukkelijk aanwezig.⁷⁰ Het diaconaat behoort tot de 'roeping van de gemeente tot de dienst aan het Woord van God' (artikel IV-1).⁷¹ In artikel X-2 wordt de roeping tot diaconaat als volgt omschreven: 'De gemeente vervult haar diaconale roeping in de kerk en in de wereld door in de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid te delen wat haar aan gaven is geschonken, te helpen waar geen helper is en te getuigen van de gerechtigheid van God waar onrecht geschiedt'. De diakenen behoren tot de gemeente en delen als zodanig in de diaconale roeping; daarnaast zijn zij 'in het bijzonder geroepen tot de dienst aan de Tafel van de Heer en het inzamelen en uitdelen van de liefdegaven, de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid in gemeente en wereld, de

69. Over deze verschuiving: Herman Noordegraaf en Wim Tieman, *Vernieuwing van het diaconaat. Doen en denken van J.C. van Dongen (1907-1983)*, Delft 2002, 37-44. P. van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde. Een praktische toelichting*, Zoetermeer 2001², 351-369. Overigens bleef volgens sommigen de theologische betekenis van de gemeente in de Hervormde kerkorde van 1951 bescheiden: H. Oostenbrink-Evers, 'Het ambt in de kerkorde', in: W. Balke, A. van de Beek en J.D.Th. Wassenaar (red.), *De kerk op orde? Vijftig jaar hervormd leven met de kerkorde van 1951*, Zoetermeer 2001, 42-66: 54-55. Vgl. G.D.J. Dingemans, *Een huis om in te wonen. Schetsen en bouwstenen voor een Kerk en een Kerkorde van de toekomst*, Den Haag 1987, 55-59.

70. Zo in artikelen III, IV en V. Vgl. B.A.M. Luttikhuis, 'De kerkorde van 1951 en het ontwerp voor een Samen op Weg-kerk. Een vergelijking van twee kerkordes aan de hand van hun doelstelling', in: W. Balke e.a. (red.), *a.w.*, 293-309: 302; P. van den Heuvel (red.), *De toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2004, 33-35.

71. Zo in de artikelen I-3 ('verkondiging en dienst'), I-6 ('De kerk getuigt [...] van Gods beloften en geboden'), I-8 ('in verkondiging en dienst') en I-9 ('in woord en daad'). Vgl. P. van den Heuvel (red.), *De toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2004, 20; 25.

toerusting van de gemeente tot het vervullen van haar diaconale roeping en de verzorging van de vermogensrechtelijke aangelegenheden van de gemeente van diaconale aard' (artikel V-3). In ordinantie 3-II-1 (Het dienstwerk van de diakenen) wordt tevens het 'mede voorbereiden van de voorbeden' genoemd. Daarnaast zijn er taken buiten de kerkelijke gemeente en de eredienst zoals 'Het nemen of ondersteunen van initiatieven die gericht zijn op het bevorderen van het maatschappelijk welzijn, het dienen van de gemeente en de kerk in haar bemoeienis met betrekking tot sociale vraagstukken en het aanspreken van de overheid en de samenleving op haar verantwoordelijkheid dienaangaande'. Al deze taken zijn de diakenen toevertrouwd 'tot opbouw van de gemeente met het oog op haar dienst in de wereld' (ordinantie 3-II-1).

In het theologische diaconaat van de Protestantse Kerk is de lokale kerkelijke gemeente het primaire subject van het diaconaat. Dit komt expliciet naar voren in ordinantie 8-3 over 'De diaconale arbeid' (zie onder). Hier wordt gesteld dat de 'arbeid die door en onder leiding van de diakenen wordt verricht' deel uitmaakt van de diaconale roeping van de gemeente, die daarnaast 'gestalte krijgt in het leven van de leden der gemeente'. Het theologische diaconaat is als roeping en antwoord aanwezig in de kerkelijke gemeente en strekt zich, eveneens als roeping en antwoord, van daar uit tot ver daarbuiten:

PKO ordinantie 8-3: De diaconale arbeid

1. De gemeente is geroepen tot de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid door het betrachten van onderling dienstbetoon, het verlenen van bijstand, verzorging en bescherming aan wie dat nodig hebben, het deelnemen in arbeid ten behoeve van het algemeen maatschappelijk welzijn, het signaleren van knelsituaties in de samenleving en het bevorderen van de zorg voor het behoud van de schepping.
2. Deze roeping betreft zowel de diaconale opdracht in de gemeente en haar omgeving als de diaconale opdracht elders in de wereld.
3. De diaconale zorg in de gemeente en in haar omgeving krijgt gestalte in het leven van de leden van de gemeente, die worden opgewekt tot onderling dienstbetoon, tot voorbeden en tot de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid in de wereld, als ook in de arbeid die door en onder leiding van de diakenen wordt verricht.
4. De gemeente vervult haar diaconale opdracht elders in de wereld met behulp van en onder leiding van de diakenen en, in samenwerking met

de daartoe aangewezen organen van de kerk, met inachtneming van het bepaalde in ordinantie 14.⁷²

2.6.1 Overwegingen bij de kerkorde als bron voor diaconaat

De kerkorde is belangrijk om het contextuele diaconaat dat we bestuderen te kunnen begrijpen, omdat het functioneert als gemeenschappelijke bron voor theologisch diaconaat in kerkelijke gemeenten en diaconieën in de Protestantse Kerk. In diaconale beleidsplannen en vergelijkbare documenten wordt zeer regelmatig verwezen naar de artikelen over het diaconaat.

Dit roept de vraag op naar de status en zeggingskracht van een kerkorde. De kerkorde is geen belijdenisgeschrift; hoogstens 'een instrument om [een] belijdende kerk te kunnen zijn'.⁷³ De artikelen zijn 'een spiegel van een theologie'⁷⁴ in een bepaalde tijd en context en blijven gedurig in ontwikkeling. De kerkorde van de Protestantse Kerk is voortgekomen uit het samengaan van drie kerkelijke denominaties met eigen kerkordelijke tradities, de artikelen en ordinanties zijn de uitkomst van discussie en compromis, zijn voorgelegd aan gemeenten en classes, er zijn vele voorstellen die het net wel of net niet hebben gehaald. Een kritische omgang met de theologie van de kerkorde is gepast. 'De meest zekere weg om niet stuurloos te worden bij gebrek aan visie, is dat je de kerkorde zelf als sturend principe gaat gebruiken'.⁷⁵ Deze kritiek had betrekking op de hervormde kerkorde van 1951 maar zou zonder meer herhaald kunnen worden indien de kerkorde ons enige oriëntatiepunt zou zijn in het contextuele diaconaat dat we bestuderen. Dat is echter niet het geval. De

72. Ordinantie 14 behandelt het oecumenische perspectief op de kerk als geheel, in welk kader in ordinantie 14-9-1 wordt gesproken over 'de roeping van de kerk om zich in de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid in te zetten voor wie lijden door armoede, onrecht, achterstelling en ziekte en hen bij te staan in het zoeken naar vertroosting en gerechtigheid'. In vergelijking met de hervormde kerkorde van 1951 wordt in ordinantie 14-9-2 niet langer gesproken over een 'roeping van overheid en samenleving om gerechtigheid te betrachten'. De generale synode heeft echter onverminderd tot taak om 'overheid en samenleving waar nodig aan te spreken op haar verantwoordelijkheid voor het bevorderen van gerechtigheid'. Zie ook PKO ordinantie 3-11-1.

73. L.J. Koffeman, *Het goed recht van de kerk. Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kampen 2009, 21-25.

74. G.D.J. Dingemans, 'Kerkorde als ecclesiologische vormgeving', in: W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen 1992, 207-220: 208.

75. A. van de Beek, 'Kerkorde en kerkelijk beleid', in: W. Balke e.a. (red.), *a.w.*, 276-292: 285.

kerkorde biedt een start- of aanknopingspunt voor diaconiewetenschappelijke reflectie op theologisch diaconaat, zonder echter het laatste woord te hebben. De artikelen over het diaconaat leveren wel een aanwijsbare bijdrage aan het organisatorische, theologische en praktische diaconaat in en vanuit kerkelijke gemeenten binnen de Protestantse Kerk. Gemeenten worden door de kerkorde blijvend herinnerd aan de ‘dwarslaag’ of ‘dwarsbeuk’ van het diaconaat in kerk en gemeenten.⁷⁶ Het belang van deze blijvende herinnering is niet gering. Indien het praktische diaconaat in een kerkelijke gemeente onverhoopt een lage prioriteit heeft gekregen of van geringe omvang of kwaliteit is, blijft de gemeente in theologische en organisatorische zin onverminderd een diaconale gemeente, dat wil zeggen: een gemeente aan wie de diaconale roeping is toevertrouwd, en die tevens over de basale randvoorwaarden beschikt om deze roeping te beantwoorden. Voor ons biedt het theologische diaconaat van de kerkorde van de Protestantse Kerk een ingang tot de kerkelijke en diaconale praktijken die we bestuderen, zodat we tot een gegronde manier van denken en spreken over contextueel diaconaat kunnen komen. De volgende kritische overwegingen dienen daarbij evenwel in acht te worden genomen:

Ten eerste bestaat het theologische diaconaat van de kerkorde voor een belangrijk deel uit meer en minder abstracte stellingen over wat diaconaat ten diepste is of zou moeten zijn. De concrete en contextuele uitdagingen waar kerkelijke gemeenten en anderen mee te maken hebben in het praktische diaconaat, zoals het bereid vinden van voldoende ambtsdragers⁷⁷ of het inspelen op maatschappelijke macro-ontwikkelingen en trends, blijven buiten beeld. De diaconale taken worden in algemene termen omschreven. Ordinantie 8-3-1 spreekt over ‘het verlenen van bijstand, verzorging en bescherming aan wie dat nodig hebben’. Dit is doelbewust een ruime formulering, maar op deze wijze wordt niet duidelijk waarom dit plaatsvindt, waar de bijstand e.d. uit bestaat of wie hier mogelijkwijze bedoeld worden. De hervormde kerkorde van 1951 bood in de eerste uitgave een overzicht van vraagstukken en mensen waar het diaconaat mee begaan is: ‘Het diaconaat omvat met name de zorg voor zieken, chronische patiënten en invaliden; de zorg voor zwakken en rustbehoevenden; het verlenen van bijstand bij moeilijkheden in het gezin; de zorg voor het verweesde, verwaarloosde of misdeelde kind; het steunen en leiden van hen, die met zedelijke of lichamelijke ondergang worden bedreigd; de bescherming van

76. Vgl. Henk de Roest, ‘Waar is de diaconale dwarslaag gebleven?’, en: Gerard Dekker, ‘Geen dwarslaag, maar een dwarsbeuk’, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 2001, 101/4, 159-161; 162-164.

77. Jurjen Beumer, ‘Geen Calvijn zonder Franciscus’, in: Herman Noordegraaf, *De diaconale C-factor. De betekenis van Calvijn voor het diaconaat*, Groningen 2009, 33-37: 34.

vrouwen en meisjes; de zorg voor maatschappelijk onaangepaste en verworden gezinnen en personen, inzonderheid voor hen die tot drankzucht, prostitutie of criminaliteit zijn vervallen' [...].⁷⁸ De opsomming is gedateerd en niet vrij van enige bevoogding, maar de keuze om probleemsituaties te benoemen in plaats van in algemene zin te veronderstellen, is goed te verdedigen. 'Daar kwamen de sociale en maatschappelijke problemen en ontsporingen onverbloemd de kerkorde binnenwandelen, net zo goed als de hoeren en de tollenaars in het Evangelie. Juist in het diaconaat willen we graag concreet zijn en voelen we ons niet helemaal gelukkig met die gladde teksten over 'hen, die dat behoeven' en het verrichten van 'bepaalde taken op diaconaal terrein'.⁷⁹

Ten tweede kan ten aanzien van de plaats van het diaconaat in de kerkorde de vraag gesteld worden waarom diaconaat eerst in artikel IV over de roeping van de gemeente genoemd wordt en niet reeds in artikel I over de kerk en het belijden. Indien diaconaat fundamenteel is voor kerk-zijn zou het heel wel aan de orde kunnen komen als toegevoegd lid van artikel I. Een aanbeveling daartoe van de toenmalige Generale Diaconale Raad is niet overgenomen.⁸⁰ Een heroverweging van die beslissing lijkt ons, gezien het belang van het diaconaat voor de kerk, niet overbodig. De impliciete verwijzingen naar diaconaat in de aanduidingen 'dienst' en 'daad' kunnen nader worden geëxpliciteerd.⁸¹

Ten derde lijkt in het theologische diaconaat van de kerkorde het belang van wederkerigheid onvoldoende gehonoreerd te worden. Dit belang is groot en betreft zowel de wederkerigheid tussen mensen in diaconale relaties, als de wederkerigheid tussen het 'binnen' en 'buiten' van kerk en omringende samenleving. Deze dubbele wederkerigheid is nu al realiteit maar kan of mag verder doordacht en bevorderd worden. Het gaat dan om de betekenis van ontmoetingen en 'grensverkeer' tussen lokale context en kerkelijke gemeente, tussen kerkgangers en buurtgenoten, bondgenoten en diakenen, tussen vrijwilligers en de mensen die zij ontmoeten in de uitoefening van hun taak, en meer. In het eerste geval is wederkerigheid van belang als kwaliteitscriterium voor iedere

78. Nederlandse Hervormde Kerk, *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk* (uitgave 1951), 's-Gravenhage 1951, ordinantie 15-1-2.

79. P. van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde. Een praktische toelichting*, Zoetermeer 2001 (2^e herziene druk), 356. Op een vergelijkbare manier zouden ingrijpende en blijvende verschuivingen in de samenleving, zoals vergrijzing, sneller een weg moeten kunnen vinden naar de kerkorde dan nu het geval is.

80. A.K. Ploeger en J.J. Ploeger-Grotegoed, *De gemeente en haar verlangen*, 578.

81. Hans de Waal, 'The diaconate and the church order in the context of ageing. A case study in contextualizing church polity in the Netherlands', in: Leo J. Koffeman & Johannes Smit (Eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts II: case studies*, Berlin/Münster 2013, 131-146: 143 – 144.

hulpverlenende betrekking tussen mensen, als onderkenning dat de gever ook ontvanger is en blijft, en omgekeerd. In het tweede geval is wederkerigheid van belang voor kerken, kerkelijke gemeenten en diaconieën in hun relaties tot alle ‘anderen’ om hen heen, inclusief overheden en instanties, omdat het risico van eenrichtingsverkeer in de diaconale zo goed als missionaire arbeid altijd aanwezig is en blijft. In de kerkorde wordt wederkerigheid genoemd als aandachtspunt in de relatie met andere kerkgenootschappen en hulporganisaties.⁸² Maar het is ook een aandachtspunt in diaconale relaties als zodanig, of zou dat moeten zijn; evenals het dat is in het ontdekken en onderkennen van de praktische, theologische of nog andersoortige betekenis van de lokale en maatschappelijke context voor het zelfverstaan van lokale kerkelijke gemeenten en diaconieën.⁸³

2.7 De kerkelijke gemeente als startpunt van diaconaat

Indien we het theologische diaconaat van de kerkorde markeren als aanknopingspunt bij het diaconaat dat we bestuderen, stuiten we op de lokale kerkelijke gemeente als eerste ontvanger of drager van de diaconale roeping. Om aan deze roeping gehoor te kunnen geven wordt de gemeente geïnformeerd en gefaciliteerd door het college van diakenen (de diaconie). ‘Het college van diakenen heeft tot taak het in overleg met en in verantwoording aan de kerkenraad scheppen en onderhouden van de materiële en financiële voorwaarden voor de door de gemeente te verrichten diaconale dienst’ (ordinantie II-2-8). Het praktische diaconaat is een antwoord op de diaconale roeping en begint in en vanuit de kerkelijke gemeente, in de vorm van activiteiten en diaconaal handelen van diakenen en andere ambtsdragers, gemeenteleden, vrijwilligers en anderen.

Nu is het niet zo dat diaconaat als fenomeen opgaat in of samenvalt met het diaconaat van de kerkelijke gemeente. Wel kan de betekenis van de kerkelijke gemeente voor het bredere diaconaat worden aangeduid als ‘startpunt’, ‘plaats van herkomst’, ‘krachtcentrale’, ‘ijkpunt’. We kunnen spreken van diaconaat in ruimere zin indien de theologische, organisatorische of praktische verbindingen worden onderkend tussen enerzijds de diaconale roeping van de gemeente en anderzijds het diaconaat in bovenlokale of landelijke organisaties,

82. PKO Art. X-5, ordinantie 8-6, ordinantie 14-7.

83. Vgl. L.J. Koffeman, *Het goed recht van de kerk. Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kampen 2009, 196-197; Lützen Miedema, *Wederkerigheid in het diaconaat? Diaconale begripsvorming en relatievorming in het oecumenisch diaconaat*, Gorinchem 2005, 13; 161-166.

semi-zelfstandige instellingen, professionele of categorische diaconale werkvormen met een bereik of positie tot ver buiten kerkelijke gemeenten zoals inloophuizen, voedselbanken en kerk- en buurtwerk in grote steden, wereld-diaconale projecten, of ook het theologische diaconaat van diaconiewetenschap en theologie.

Een personele verbinding tussen dergelijk categorisch diaconaat en lokale kerkelijke gemeenten en diaconieën, op de wijze van de vroegere diaken-regenten van armenhuizen of de latere participatie van diakenen in 'identiteitsraden' van zorginstellingen, is daarvoor niet noodzakelijk – hoewel in veel gevallen de kerkelijke diaconie of een platform van diaconieën op lokaal niveau betrokken is bij bestuur of toezicht van bijvoorbeeld inloophuizen. Evenmin is de mate van (persoonlijke) kerkelijke betrokkenheid van diaconale beroepskrachten en vrijwilligers in bovenlokale of 'buitenkerkelijke' instellingen een adequaat criterium om van diaconaat te kunnen spreken. Het zijn vooral de historische en huidige institutionele en financiële banden die de basale relatie blootleggen tussen dergelijke instellingen en werkvormen enerzijds en de diaconale roeping van de kerkelijke gemeente anderzijds. De kerkelijke gemeenten en diaconieën, zij het die van vroeger of die van nu, bieden gezamenlijk het materiële fundament voor het bovenplaatselijke en categorische diaconaat: op directe wijze via collecten en andere bijdragen uit levend geld en op indirecte wijze via ondersteuning vanuit diaconale tegoeden en fondsen voor diaconale doeleinden uit het verleden.

Denkend vanuit het concept van de diaconale roeping van de kerkelijke gemeente omvat het praktische diaconaat als antwoord zowel lokale als bovenlokale, onderlinge als naar buiten toe gerichte, ambtelijke als vrijwillige en beroepsmatige vormen van diaconaal handelen. De aard van het antwoord op de diaconale roeping van de gemeente is even gevarieerd als contextueel. Het is afhankelijk van de mensen, overtuigingen, keuzes, mogelijkheden en middelen van de kerkelijke gemeente; het wordt mede ingegeven door de gewoonten, vragen of omstandigheden van een bepaalde tijd en plaats; het kan deel uitmaken van lokale en bovenlokale projecten of samenwerkingsverbanden; het beweegt mee met (macro)veranderingen en ontwikkelingen in kerk en samenleving.⁸⁴

Diaconaal handelen als antwoord op de diaconale roeping kan, naar de genoemde definitie (2.3), bestaan uit activiteiten die gericht zijn op 'het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen, en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving'. Te

84. Vgl. Rein Brouwer e.a. *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*, Kampen 2007, 51-54.

denken valt aan materiële en sociale ondersteuning van individuen, gezinnen en groepen mensen, belangenbehartiging, signalering van onrecht en knelpunten bij overheden en instanties, het creëren van ontmoetingsplaatsen in kwetsbare buurten, kritische participatie in een Wmo-adviesraad. Praktisch diaconaat kan echter ook bestaan uit het beheer van diaconale tegoeden, het houden van een jaarvergadering, het organiseren van diaconiereisjes en vakantieweken of het verrichten van ambtelijke taken in de kerkdienst zoals collecteren, voorbede doen en het voorbereiden van de avondmaalsviering.

Praktisch diaconaat omvat alles wat plaatsvindt als antwoord op de diaconale roeping – ook wanneer de activiteiten op het eerste gezicht wellicht achterblijven bij de kwalificaties en ambities van het theologische diaconaat van de kerkorde of de genoemde definitie. De ambities van het theologische diaconaat kunnen functioneren als criteria ter beoordeling van een diaconale praktijk, maar eerst dan wanneer enerzijds de ambities in verhouding staan tot de (on)mogelijkheden van alle betrokkenen in een bepaalde context, en wanneer anderzijds de diaconale betekenis van de bestaande praktijken zorgvuldig is gepeild. Er gaan verborgen schatten schuil in de akker van het ‘kleine’ diaconaat. Trouwe inzet en betrokkenheid van vrijwilligers, een lange adem in onderlinge ontmoetingen en de grote waarde van oude financiële hulpbronnen voor nieuwe vormen van diaconaat zijn typerende eigenschappen van het traditionele diaconaat. Zo goed als nieuwe initiatieven doen ook lokale gewoonten en tradities van een kerkelijke gemeente of diaconie ertoe. In het samenspel tussen kerkelijke gemeente en context, tussen oude inspiratiebronnen en nieuwe inzichten en in ontmoetingen en ervaringen met anderen en met zichzelf, wordt de diaconale roeping door en vanuit kerkelijke gemeenten voor een tijd en een plaats zowel ontvangen als beantwoord.

2.8 Aspecten van diaconaat als roeping en antwoord

In het spoor van de kerkorde van de Protestantse Kerk, waarin diaconaat een roeping van de gemeente wordt genoemd, verkennen we enkele aspecten van de notie ‘roeping’ die het theologisch verstaan van contextueel diaconaat kunnen verdiepen.

Van roeping werd vanouds gesproken in relatie tot geestelijkheid en ambt, geloof en bekering, arbeid en taak. De roeping van enkelingen tot de geestelijkheid werd in de Reformatie verbreed tot de roeping van allen tot de dagelijkse arbeid of een andere levenstaak, ‘als een wachtpost door de Heer toegekend, opdat hij niet zijn ganse levensloop onbestemd zou worden rondgedreven’, zo Calvijn (*Inst.* III, x, 6). In gesecculariseerde vorm ontwikkelde ‘roeping’ zich tot

‘beroep’. Deze receptiegeschiedenis laten we in dit bestek rusten.⁸⁵ In kerk en theologie wordt onder meer van roeping gesproken in relatie tot het ambt⁸⁶, dogmatiek, ethiek en missiologie.⁸⁷ Ook wordt de notie roeping gebruikt om, zoals in de kerkorde het geval is, op een theologische wijze uitdrukking te geven aan datgene wat als missie of opdracht of kern van kerk en gemeenten wordt gezien.⁸⁸ In dit laatste spoor is ‘roeping’, ‘geroepen zijn’ en de typering ‘roeping en antwoord-karakter’ van toepassing op het diaconaat. We noemen vijf aspecten van diaconaat als roeping die naar ons inzicht de verbinding tussen diaconaat, kerk, kerkelijke gemeente en context zowel verhelderen als verdiepen.

In de eerste plaats behoort het zoeken van aansluiting bij de wijze waarop kerk en gemeenten zelf over diaconaat spreken, in de kerkorde zo goed als in beleidsplannen en andere documenten, tot de manier van diaconiewetenschappelijke

85. Onder meer: Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Köln 2009 [=Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Band I, Tübingen 1920]; Max Weber, *Wetenschap als beroep / Politiek als beroep*, Nijmegen 2012 [=Max Weber, *Geistige Arbeit als Beruf I & II*, München/Leipzig 1919]; Gustaf Wingren, *Luther on vocation*, Eugene 2004 [=Gustaf Wingren, *The Christian's Calling. Luther on vocation*, Edinburgh 1958]; Gerard Dekker, *Van roeping naar baan. Arbeid in godsdienstig perspectief*, Baarn 1996; Jet Schouten, ‘Arbeidsethos’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Arbeid, zin en geloof. Handboek kerk en arbeid*, Kampen 2006, 61-74; G.G. de Kruijf, *Ethiek onderweg. Acht adviezen*, Zoetermeer 2008, 39-52; Hetty Zock, *Beroep of roeping? Geestelijke zorg in de 21^e eeuw*, Delft 2011.

86. Onder meer: Rein Brouwer, *Pastor tussen macht en onmacht. Een studie naar de professionalisering van het hervormde predikantschap*, Zoetermeer 1995, 336-353; Johan van Holten, *Rol en roeping. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de roloppvatting van aanstaande, beginnende en oudere predikanten gerelateerd aan hun roepingbegrip*, Zoetermeer 2009; L.J. Koffeman, *Het goed recht van de kerk. Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kampen 2009, 143-149.

87. Onder meer: Gary D. Badcock, *The Way of Life. A Theology of Christian Vocation*, Grand Rapids 1998; Edward P. Hahnenberg, *Awakening Vocation. A Theology of Christian Call*, Collegeville 2010; Anneke Ravestein, *De Roepende. Een theologisch onderzoek naar het appèl karakter van de relatie God, de ander en ik*, Zoetermeer 1999; G.D.J. Dingemans, *De stem van de Roepende. Pneumatheologie*, Kampen 2000; Kenneth G. Appold, *Abraham Calov's doctrine of vocatio in its systematic context*, Tübingen 1998; David J. Bosch, *Transforming mission. Paradigm Shifts in Theology of Mission*, New York 1991; T.G. van der Linden, *Volgenderwijs. Een theologische studie over ‘navolging’ als ecclesiologisch motief*, Zoetermeer 2000; E.D. Hof, *Reimagining Mission in the Postcolonial Condition*, Zoetermeer 2016.

88. Onder meer: P.J. Roscam Abbing, *Komen als geroepen. Over de gemeente die haar roeping vervult, en over de kerkeraad die haar daarbij helpt*, Den Haag 1978; W.H. Velema, ‘Diakonale roeping’, in: D. Koole en W.H. Velema (red.), *Zichtbare liefde van Christus. Het diakonaat in de gemeente*, Kampen 1991, 196-222; Jan Hendriks, *Verlangen en vertrouwen. Het hart van gemeentebouw*, Kampen 2008, 53-69; G.G. de Kruijf, *Waakzaam en nuchter. Over christelijke ethiek in een democratie*, Baarn 1994, vgl. H.P. de Roest, ‘Geen paniek. Adviezen aan de kerk’, in: Maarten den Dulk, Gerben van Manen en Gea Smit (red.), *Verlegen om een goed woord. Onderweg met Gerrit de Kruijf*, Zoetermeer 2013, 133-143: 135.

reflectie die ons voor ogen staat. Vanwege de empirische oriëntatie van de gekozen methode (1.3.1) willen we ons in verstaan en theorievorming laten informeren, en deels gezegen, door het diaconaat dat we aantreffen.

In de tweede plaats biedt de notie van diaconaat als roeping een mogelijkheid om de afstand of spanning tussen wens en werkelijkheid in het diaconaat (2.5) op een theologische manier te onderkennen. Het diaconaat is toevertrouwd aan de gemeente als een roeping. Deze roeping wil beantwoord worden. De gegevenheid van de roeping is echter niet afhankelijk van het antwoord. De mate waarin een gemeente ertoe komt om (adequaat) diaconaal te handelen, als antwoord op de diaconale roeping, kan variëren. De haar toevertrouwde diaconale roeping is in de gemeente aanwezig als aansporing en bemoediging, en maant in wisselende tijden en omstandigheden steeds opnieuw tot diaconaal handelen. Het institutionele diaconaat, in ambt en organisatie, creëert daartoe de minimale voorwaarden en mogelijkheden. Reeds vanwege de aanwezigheid van de diaconale roeping is iedere kerkelijke gemeente, in theologische zin, een diaconale gemeente. Tegelijkertijd wordt een kerkelijke gemeente een diaconale gemeente wanneer de diaconale roeping wordt beantwoord of vervuld in het praktische diaconaat. In het 'geroepen zijn' klinkt de voorwaartse gerichtheid op het nog-niet-gerealiseerde maar wellicht wel gedroomde diaconaat. In een voortgaand proces van contextualisering zullen de weerbarstige werkelijkheid en de vragen, noden en uitdagingen van een bepaalde tijd en plaats echter altijd meeklinken. Voor het goede antwoord op de diaconale roeping bestaat geen blauwdruk; wat goed is, kan eerst gaandeweg en al doende zichtbaar worden.

In de derde plaats doorbreekt een benadering van diaconaat als (collectieve) roeping ook op een andere manier de hoogspanning onder welke veel denken over diaconaat en 'de diaconale gemeente' gebukt gaat, namelijk de hoogspanning die volgt uit de idee dat diaconaat of diaconaal-zijn in de kern een opdracht is (een aansporing, 'gebod'). In bijbels-theologische zin opent de notie van geroepen zijn een perspectief dat breder en dieper reikt dan dat van opdracht of aansporing alleen. We noemen in kort bestek enkele teksten bij Paulus. Geroepen zijn allen die delen in het nieuwe leven: 'u, die geroepen bent door Jezus Christus' (Rom. 1,6; 1 Kor. 1,2). 'Roeping' herinnert de gemeente aan bekering, bevrijding en vernieuwing die reeds heeft plaatsgevonden en bij voortduur plaatsvindt.⁸⁹ Het is God die mensen roept tot nieuw leven en tot de gemeente, schrijft Paulus (Rom. 8, 28-30; 1 Kor. 7, 17-24). De gemeente die haar roeping verstaat, weet zich 'bevrijd van de zonde en in dienst gesteld van

89. A. Noordegraaf, *Oriëntatie in het diakonaat*, Zoetermeer 1991, 32-33.

de gerechtigheid' (Rom. 6, 18).⁹⁰ De herinnering aan het geroepen-zijn bepaalt de gemeente bij de barmhartigheid van Christus, als grond voor de barmhartigheid en liefde tot elkaar en anderen. 'U bent geroepen om vrij te zijn. Misbruik die vrijheid niet om uw eigen verlangens te bevredigen, maar dien elkaar in liefde, want de hele wet is vervuld in één uitspraak: 'Heb uw naaste lief als uzelf' (Gal. 5, 13-14). In het geroepen-zijn grijpen de indicativus van de geschonken genade en de imperativus van de navolging en de aansporing tot barmhartigheid in elkaar. De aansporing volgt uit de aanspraak of het zich aangesproken weten. De roeping is eerst 'genadig' en wordt daarna tot aansporing om de roeping ook te beantwoorden: in vrijheid, barmhartigheid en navolging. In individuele zin, maar ook in collectieve zin als kerkelijke gemeente. Van der Linden noemt de roeping tot navolging een ecclesiologisch motief: 'De navolging herinnert eraan dat de kerk niet op zichzelf staat, maar een manifestatie is van het Koninkrijk van God, in Christus en de Geest. De roeping tot navolging stelt de kerk en de christen in het *eschaton* van Gods heilshandelen aan Israël en de volkeren, en leert het leven van en in de gemeente radicaal verstaan als antwoord op 'de roeping Gods, die van boven is' (Fil. 3,14). Als kritisch-theologisch motief bevraagt de 'navolging' de kerk op haar status quo en neiging tot zelfhandhaving als instelling, organisatie, instituut, etc.⁹¹ Diaconaat verstaan als roeping in bijbels-theologische zin opent een perspectief op de spirituele of contemplatieve dimensies van diaconaat zoals die schuilgaan in, maar ook al voor en na, het handelen en de activiteiten. Aandacht en ruimte voor de spirituele dimensies van diaconaat is eens te meer van belang daar het risico op overspannenheid, frustratie en teleurstelling juist in het diaconaat niet denkbeeldig is. Andersom maakt de intrinsieke samenhang tussen diaconaat als roeping of geroepen zijn, en het antwoorden op deze roeping in geloof en liefde door de gemeente, duidelijk dat er niet over een kerkelijke gemeente gesproken kan worden zonder het diaconaat daarin te betrekken. Ieder denken en spreken over een *core business* van kerk en gemeenten dat voorbijgaat aan de diaconale roeping slaat de plank mis.⁹²

90. Werner Bieder, *Die Berufung im Neuen Testament*, Zürich 1961, 87-93; Anneke Ravestein, *De Roepende. Een theologisch onderzoek naar het appèl karakter van de relatie God, de ander en ik*, Zoetermeer 1999, 79-87; G.D.J. Dingemans, *De stem van de Roepende*, Kampen 2000, 562-565.

91. T.G. van der Linden, *Volgenderwijs. Een theologische studie over 'navolging' als ecclesiologisch motief*, Zoetermeer 2000, 92; D. Bonhoeffer, *Navolging*, Amsterdam 1966 (=D. Bonhoeffer, *Nachfolge*, 1937, DBW Band 4), 244: 'Het lichaam van Christus is midden in de wereld binnengedrongen – in de gestalte van de gemeente'.

92. Zo terecht: Henk Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011, 24-31; Vgl. Hans de Waal, 'Geen kerk zonder

In de vierde plaats onderkent de notie van roeping de relatie tussen collectieve gestalten van diaconaat (gemeente, diaconie, tradities, gezamenlijke inspiratiebronnen) en individuele gestalten van diaconaat (bevlogenheid, ontdekkingen, ervaringen, ontmoetingen van mens tot mens). De kerkelijke gemeente als geheel is ontvanger of drager van de diaconale roeping. In en vanuit de gemeente zijn het individuen die ontmoetingen aangaan, ervaringen opdoen en zich geroepen weten. Beide ‘polen’ delen in de diaconale roeping en veronderstellen elkaar, als een lichaam en zijn delen (1 Kor. 12, 12-28). In sommige kerken en tradities wordt de individuele roeping tot diaconaal handelen benadrukt; in andere kerken en tradities staat de collectieve gestalte van de diaconale roeping op de voorgrond.⁹³ De Protestantse Kerk behoort tot de laatste groep, getuige de wijze waarop in de kerkorde de kerkelijke gemeente en de kerk als geheel als ontvangers van de diaconale roeping worden geïdentificeerd. Beide benaderingen monden uit in ontmoetingen van mens tot mens in het praktische diaconaat. Individuen doen ervaringen op, raken geïnspireerd en inspireren anderen en geven al doende mede vorm aan de collectieve diaconale gestalte. De diaconale roeping rust op de gemeente en op allen die daar deel van uitmaken of op enigerlei wijze mee verbonden zijn, zoals zij die gefaciliteerd of categorisch diaconaal werk verrichten op afstand van kerk en gemeenten. De manier waarop in de kerkorde aan het ambt van diaken (een tot het ambt geroepen gemeentelid) naast uitvoerende ook informerende en toerustende taken zijn verbonden, illustreert het individuele zo goed als collectieve karakter van de diaconale roeping.

Voorts lijkt ons, naast en in het onderscheid tussen de collectieve en individuele gestalte van de diaconale roeping, ook het onderscheid tussen een zogenaamde interne en externe roeping van toepassing op het theologische verstaan van diaconaat.⁹⁴ Dit onderscheid, met een historie in dogmatiek (tweeërlei roeping tot bekering en verkiezing) en ambtstheologie (tweeërlei roeping tot het ambt), kan dienstbaar zijn in het vergroten van de opmerkzaamheid van wie wordt geroepen. Door wie of wat, op welke manier, wanneer en waartoe wordt de gemeente en worden mensen geroepen tot diaconaat? De ‘stem van

diaconaat’, in: *Woord en Dienst*, 2010, 59/10, 18-19; Jan Hendriks, *Goede wijn. Waarderende Gemeenteopbouw*, Kampen 2013, 45-48.

93. Wim Althuis en Joop Brongers, ‘Diaconaat in de evangelisch-charismatische traditie: *Soup, soul, salvation*’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging*, 212-232: 230.

94. Hans de Waal, ‘The diaconate and the church order in the context of ageing. A case study in contextualizing church polity in the Netherlands’, in: Leo J. Koffeman, Johannes Smit (eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts II: case studies*, Berlin/Münster 2013, 131-146.

de Roepende' (Dingemans) klinkt op veel verschillende manieren. Enerzijds als datgene wat wij de interne diaconale roeping noemen, dat wil zeggen: de roeping die klinkt binnen kerk en gemeenten, in Bijbel en liturgie, verkondiging en sacrament, in inspiratiebronnen uit kerkelijke en diaconale tradities. Anderzijds kan de diaconale roeping tot spreken komen als externe diaconale roeping: in de ontmoeting met mensen, in een verzoek uit de lokale context, een signaal vanuit de marges van de samenleving, 'op straat', in de kwesties en noden, uitdagingen en kansen die zich aandienen in de directe omgeving of in de macro-context van de samenleving. Roeping als ontdekking, aanspraak en ontmoeting, niet alleen op vertrouwde maar ook op onverwachte en nieuwe wijze, is de kiem van het praktische diaconaat. Dingemans noemt roeping [...] 'een breed appèl, dat op talloze manieren en bij talloze gelegenheden op alle mensen wordt gedaan. Het is de *uitdaging*, die uitgaat van de omgeving, van andere mensen en dus ook van de Roepende. Het betekent, dat er een *beroep* wordt gedaan op mensen, instellingen en organisaties.'⁹⁵ Dit achten wij van toepassing op het contextuele diaconaat. De diaconale roeping van de gemeente wordt in de gemeente vernomen, maar evenzeer daarbuiten.

In de vijfde plaats is het zinvol om te spreken over diaconaat als roeping omdat er, in aansluiting bij het voorgaande, op deze manier consequent ruimte en openheid ontstaat of wordt vrijgehouden die nodig is om de inhoud en aard van het contextuele diaconale handelen nader te kunnen bepalen. Het antwoord op de vraag welke vormen van praktisch diaconaat voor een gemeente of een daaraan gelieerde groep of organisatie in een bepaalde tijd en context het adequate antwoord zijn op de diaconale roeping, is niet bij voorbaat gegeven. Het hangt af van de vragen die worden vernomen en van de actuele of traditionele uitdagingen die zich aandienen. Wie weet zich geroepen en wat zijn haar of zijn, en de gezamenlijke, mogelijkheden? Het verstaan en beantwoorden van de diaconale roeping is een contextueel proces dat zich steeds herhaalt. Daarmee is niet gezegd dat de diaconale roeping ook altijd zal worden verstaan. Er zijn kerkelijke gemeenten en diaconieën die in het organisatorische diaconaat over voldoende financiële middelen beschikken maar niet tot praktisch diaconaat komen. Behoudens het steunen van wereld-diaconale projecten en andere goede doelen worden vragen in de directe omgeving of eigen kring niet gesteld, of niet vernomen, en blijft de ontmoeting met anderen uit. Kerkelijke gemeenten kunnen zich letterlijk en figuurlijk op afstand bevinden van mensen in kwetsbare sociaal-maatschappelijke omstandigheden.⁹⁶ Van beide zijden

95. G.D.J. Dingemans, *De stem van de Roepende. Pneumatheologie*, Kampen 2000, 561.

96. Vgl. Gerrit Jan van der Kolm, *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiology*, Zoetermeer 2001, 182-187; Hans Visser, *Creativiteit, wegwijzing en*

weet men de weg naar de ander niet te vinden; er komt geen ontmoeting en geen verbinding tot stand tussen actuele vragen en kwesties en de diaconale roeping van de gemeente. De eerste uitdaging voor iedere kerkelijke gemeente, diaconie en diaconale groep, organisatie- of werkvorm is daarom de diaconale roeping leren verstaan in de eigen tijd en context; en om, als deze zich niet aandient, ernaar te zoeken. Dat kan in de lokale omgeving, door het aangaan van ontmoetingen, in een *exposure-training*⁹⁷ en eveneens in de omgang met geloofsbronnen en kerkelijke tradities, in verkondiging en liturgie. Geroepen zijn tot diaconaat vraagt en veronderstelt een mate van ontvankelijkheid, bereidheid en een luisterende houding. De veelbesproken ‘diaconale gemeente’ is minstens zozeer een gemeente met een dergelijke ontvankelijke houding, als een gemeente met een uitgebreide diaconale organisatie of een scala aan diaconale activiteiten. In het denken over diaconaat is het van belang om steeds een beweging te maken tussen ‘binnen’ en ‘buiten’, en weer terug – tussen kerk en context, bronnen en actualiteit, ontvangen en geven – in het verstaan en vervullen van de diaconale roeping. Wat dit betekent voor de diaconale roeping in de contextuele uitdaging van het proces van vergrijzing en het ouder worden van kerk en samenleving, zullen wij nader uiteenzetten.

2.9 Conclusie

De term diaconaat dekt een waaier aan betekenissen en wordt op een dermate brede manier gebruikt dat het zowel voor een buitenstaander als voor een ingewijde niet eenvoudig is om aan te geven wat er precies mee wordt bedoeld. Het *diakonia*-debat heeft bijgedragen aan de bezinning op en herdefiniëring van de zaak en de naam van het diaconaat. Zinvol gebruik van de term diaconaat in hedendaagse contexten is mogelijk wanneer het in relatie staat tot het diaconaat dat als fenomeen in kerken wordt aangetroffen. Wij richten ons op het diaconaat van de Protestantse Kerk, waar het diakenambt en de diaconie deel uitmaken van de structuur van de kerk. Welbeschouwd is dit diaconaat één van de verschijningsvormen van wat we in algemenere zin ‘christelijk-geïnspireerde hulp’ of *christian social practice* kunnen noemen.

dienstverlening: de rol van de kerk in de postindustriële stad, Zoetermeer 2000, 131-187; Jannet van der Spek, *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*, Gorinchem 2010; J.P. Kruijt, *De ontkerkelijkheid in Nederland. Haar verbrediging en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring*, Groningen 1933, 184-191.

97. Rob van Waarde, *Oog in oog. Een missionaire studie naar de betekenis van de exposure-benadering in de stedelijke context*, Utrecht 2017.

We onderscheiden tussen organisatorisch diaconaat, theologisch diaconaat en praktisch diaconaat, als drie niveaus van diaconaat die elkaar veronderstellen maar niet volledig samenvallen. De zaak van het diaconaat wordt in algemene zin gekenmerkt door de afstand of spanning tussen wens en werkelijkheid en het behoort tot de voornaamste taken van het theologische diaconaat om deze spanning op theologische wijze te onderkennen en in perspectief te plaatsen. In aansluiting bij de kerkorde van de Protestantse Kerk hebben we de betekenis van het spreken over diaconaat als roeping en antwoord verkend en concluderen dat op deze wijze de spirituele dimensie van het geroepen zijn en de actieve dimensie van (de aansporing tot) het diaconale handelen, in barmhartigheid en gerechtigheid, in navolging en liefde, met een open houding naar bronnen en context, gezamenlijk de voorwaarden creëren voor adequaat contextueel diaconaat.

Diaconaat, ouderen en vergrijzing in lokaal en bovenlokaal beleid in de Protestantse Kerk (2006-2016)

3.1 Inleiding

HOE WORDT ER IN DE KERK, in kerkelijke gemeenten en in het diaconaat gesproken over en omgegaan met oudere mensen en vergrijzing? In dit hoofdstuk verkennen we aan de hand van een brede waaier van documenten, publicaties, rapporten, beleidsplannen en projecten de ‘aanwezigheid’ van ouderen en vergrijzing in het diaconaat in en vanuit de Protestantse Kerk. Ook verkennen we opvattingen en visies aangaande de aard van dat diaconaat zoals we die aantreffen in beleid van de Protestantse Kerk in de periode tussen ca. 2006 en 2016.

Door kerkelijke gemeenten en diaconieën worden vanouds activiteiten georganiseerd voor ouderen. Ouderen zijn actief betrokken bij het diaconaat als ambtsdrager, vrijwilliger, gemeentelid, kerkganger, buurtbewoner en meer. In de maatschappelijke en kerkelijke context van het diaconaat is vergrijzing een ingrijpende ontwikkeling. We willen onderzoeken hoe tegen deze achtergrond in kerk en diaconaat wordt gesproken over ouderen, welke voornemens voor beleid en activiteiten worden geformuleerd, en welke contextuele ontwikkelingen in het bijzonder de aandacht trekken van kerkelijke gemeenten en diaconieën. Anders gezegd: Waartoe weten gemeenten, diaconieën en bovenlokale geledingen van de kerk zich geroepen met het oog op ouderen en vergrijzing?

Voor de beantwoording van deze vragen wenden we ons tot diaconale en kerkelijke beleidsdocumenten. In kerkelijke gemeenten en diaconieën wordt veel vergaderd en gereflecteerd, worden keuzes gemaakt, rapporten opgesteld en beleidsplannen geschreven. De schriftelijke weerslag van (diaconaal) beleid valt niet samen met wat er daadwerkelijk plaatsvindt. Enerzijds gebeurt er in het praktische diaconaat meer dan wat beschreven staat, anderzijds ontstijgen de plannen en voornemens niet altijd het papieren stadium. Wel geeft dergelijk beleid inzage in de visies, overwegingen, prioriteiten en terminologie waarmee ouderen en

vergrijzing tegemoet worden getreden. Ook biedt beleid als medium inzage in de wijze waarop *in* het diaconaat wordt gedacht *over* diaconaat. Behalve zicht op de aanwezigheid van ouderen en vergrijzing in beleid en inzicht in het denken over diaconaat in het diaconaat, brengt een analyse van beleid ook de mogelijke afwezigheid van vragen en gezichtspunten dienaangaande aan het licht.

Naast specifiek diaconaal beleid bevragen we ook enkele kerk-brede beleidsdocumenten op de wijze waarop diaconaat, ouderen en vergrijzing aan de orde komen – of niet.

Door de keuze voor beleid als bron van onderzoek bevinden we ons hoofdzakelijk op de niveaus van het organisatorische en theologische diaconaat (2.3). Het praktische diaconaat is in beeld voor zover het georganiseerde, ‘formele’ activiteiten betreft waarvan in documenten verslag wordt gedaan. Het gaat in dit hoofdstuk aldus om beleidsmatige reflecties op diaconaat, ouderenwerk en aspecten van vergrijzing zoals die in kerk, gemeenten en diaconieën worden aangetroffen. Daarbij hanteren we brede, nader te omschrijven zoekopdrachten naar ‘diaconaat’, ‘ouderen’ en ‘vergrijzing’.

Het doel van dit hoofdstuk is niet om in kwantitatieve zin een representatief beeld te schetsen van de variëteit aan diaconaal ouderenwerk of andere vormen van kerkelijke betrokkenheid bij ouderen, maar om inzicht te verwerven in de manieren waarop ouderen en vergrijzing aanwezig zijn in diaconaal beleid en in beleidsdocumenten binnen de Protestantse Kerk; waarbij tevens aandacht wordt besteed aan de vraag wat er in het bestudeerde beleid onder diaconaat wordt verstaan. De functie van dit hoofdstuk is om een empirisch-geïnformeerde en verdiepende bijdrage te leveren aan ons begrip van wat diaconaat is en van wat diaconaal beleid met het oog op ouderen in de context van vergrijzing zou kunnen betekenen.

De datering van de hier behandelde publicaties, beleidsplannen, projecten en andere documenten betreft, met enkele uitzonderingen, de periode 2006-2016. Tenzij anders vermeld is het onderzoeksmateriaal afkomstig uit gemeenten, diaconieën en bovenlokale geledingen behorende tot de Protestantse Kerk. In de analyse van het bestudeerde beleid gebruiken we het concept van de diaconale roeping van de gemeente als oriëntatie- en vertrekpunt voor verdere reflectie.

3.2 Diaconaat, ouderen en vergrijzing in kerkelijk beleid

3.2.1 *De diaconale roeping als zoekontwerp*

In de diaconale roeping in en vanuit de kerkelijke gemeente (2.7) kunnen enerzijds contemplatieve en actieve dimensies, anderzijds interne en externe

dimensies van diaconaat worden onderscheiden. Het onderscheid tussen contemplatieve en actieve dimensies brengt tot uitdrukking dat diaconaat naast het actieve handelen – doen, inspanningen leveren, activiteiten organiseren en uitvoeren – ook betekenis heeft als bron van contemplatie en spiritualiteit. Het raakt aan en creëert geloofs- en levenservaringen, ontdekkingen, teleurstellingen; het verrijkt, schokt, ontroert, etc. Het onderscheid tussen interne en externe dimensies van diaconaat wil duidelijk maken dat diaconale ervaringen en activiteiten zowel ‘binnen’ als ‘buiten’ de kerk worden opgedaan of plaatsvinden, en dat er vanuit het perspectief van de diaconale roeping altijd grensverkeer gaande is tussen die twee (2.8).

Ten aanzien van de drie niveaus van spreken over diaconaat (2.3) behoort de diaconale roeping als concept tot het theologische diaconaat. Het organisatorische diaconaat creëert randvoorwaarden voor het kunnen verstaan en beantwoorden van de diaconale roeping. De daadwerkelijke beantwoording van de diaconale roeping vindt plaats in het praktische diaconaat. In onderstaande figuur vormen de gecombineerde dimensies van de diaconale roeping een matrix waarin vier velden worden onderscheiden.

	CONTEMPLATIEVE DIMENSIE <i>Spiritualiteit, ervaringen</i>	ACTIEVE DIMENSIE <i>Handelen, organiseren</i>
INTERNE DIMENSIE <i>Bronnen, kerk</i>	Ontmoeting	Ontmoeten
	Aanspraak	Antwoorden
	Genade	Dienstbetoon
	Gemeenschap	Collecteren
	Avondmaal	Delen
	Gebed	Recht doen
	Compassie	Verbinden
EXTERNE DIMENSIE <i>Context, samenleving</i>	Ontmoeting	Ontmoeten
	Ontdekking	Luisteren
	Bewogenheid	Mee uithouden
	Solidariteit	Signaleren, protest aantekenen
	Herkenning	Maatschappelijke participatie
		Bondgenootschap aangaan (Nood)hulp

FIGUUR 1: Aspecten van de diaconale roeping

Daarbij merken we het volgende op. In het praktische diaconaat zijn de actieve en contemplatieve dimensies verweven en verloopt ook het grensverkeer tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ vloeiend. Het ideaaltypische onderscheid dat we hier maken wil de verscheidenheid en meer-dimensionaliteit van diaconaat aan het licht brengen. Op tentatieve wijze noemen we enkele begrippen (theologische

noties, ervaringen, handelingswijzen, eigenschappen) die op voorhand typerend kunnen worden geacht voor het bedoelde veld van diaconaat. De begrippen – die in de kolommen niet noodzakelijk paarsgewijs vermeld worden – willen slechts, in verschillende taalvelden, de reikwijdte van de diaconale roeping aanduiden. De begrippen kunnen worden aangevuld en zullen met het oog op ouderen en vergrijzing nader worden gespecificeerd. De voor iedere vorm van diaconaat fundamentele notie van *ontmoeting* keert in alle velden terug. Daarmee bedoelen we praktische ontmoetingen tussen mensen in diaconale en pastorale activiteiten en relaties, maar ook de ontmoeting die bij voortduur plaatsvindt tussen een lokale kerkelijke gemeente, diaconie of diaconale organisatie en de omringende context; alsook de meer contemplatieve aspecten van een ontmoeting als unieke, vormende ervaring; de ontmoeting tussen ‘de ander en ik’; de ontmoeting tussen God en mens.

In beleid en activiteiten van kerken, kerkelijke gemeenten, diaconieën en gelieerde organisaties vinden we vormen van betrokkenheid bij ouderen die we kunnen benoemen als aspecten van het verstaan en beantwoorden van de diaconale roeping. Aan de hand van de matrix kunnen deze aspecten worden onderscheiden en in perspectief geplaatst. Waarmee hangen zij samen, wat roepen zij op, waaruit vloeien zij voort? Voor welke vorm van diaconaat wordt in een gemeente of diaconie gekozen en wat wordt mogelijkerwijze gemist?

Om tot verstaan en beantwoorden van de diaconale roeping te komen is er geen vooraf gegeven startpunt, volgorde of route. De vier beschreven velden bieden allen een ingang tot diaconaat en kunnen zich ook ‘zelfstandig’ manifesteren. Toch veronderstellen de velden elkaar en blijven zij steeds in meer en mindere mate onderling verbonden: hetzij in historisch opzicht, hetzij organisatorisch, financieel, theologisch, qua locatie, door persoonlijke contacten, etc. Indien we het theologische diaconaat van kerk en gemeenten in de Protestantse Kerk als startpunt nemen beginnen we linksboven (intern, contemplatief). Met het organisatorische diaconaat dat hiermee samenhangt, bevinden we ons daarmee tevens rechtsboven (intern, actief). Vanuit beide perspectieven verloopt de overgang naar de externe velden van het diaconaat vervolgens vloeiend. Bezien vanuit de uitvoering van diaconale activiteiten door diakenen, in het vrijwilligerswerk, in ontmoetingen en in persoonlijke en gezamenlijke ervaringen van bewogenheid en solidariteit in de externe velden, kunnen de kerkelijke bronnen van het theologische diaconaat, evenals de organisatorische inbedding daarvan, ook pas in een later stadium in beeld komen. De samenhang tussen de velden kan in concrete situaties impliciet blijven. Niettemin zullen er zich bij zorgvuldige observatie of analyse, zoals dat ook het geval is in het onderscheid en de samenhang tussen organisatorisch, theologisch en praktisch diaconaat (2.3), sporen aandienen van de hier geschetste aspecten van de diaconale roeping.

3.2.2 De diaconale roeping met het oog op ouderen en vergrijzing

Wanneer we het concept van de diaconale roeping nader toepassen op diaconale en kerkelijke betrokkenheid bij ouderen in de context van vergrijzing ontstaat een zoekontwerp aan de hand waarvan we diaconaal beleid als roeping en antwoord kunnen analyseren.

De in de onderstaande figuur genoemde begrippen (theologische noties, ervaringen, handelingswijzen, eigenschappen) achten wij op voorhand typerend voor het bedoelde diaconale veld in relatie tot ouderen. In de conclusie van dit hoofdstuk wordt het zoekontwerp hernomen en aangepast op grond van de bevindingen. In Hoofdstuk 5 zal nader worden ingegaan op historische achtergronden en de diaconaal-theologische samenhang van enkele hier genoemde aspecten van de diaconale roeping met het oog op ouderen en de thematiek van vergrijzing.

	CONTEMPLATIEVE DIMENSIE <i>Spiritualiteit, ervaringen</i>	ACTIEVE DIMENSIE <i>Handelen, organiseren</i>
INTERNE DIMENSIE <i>Bronnen, kerk</i>	Ontmoeting	Ontmoeten
	Gemeenschap ervaren	Gemeenschap stichten
	Avondmaal	Maaltijd
	Dankbaarheid	Dienstbetoon
	Geloof, zingeving	Wederkerigheid
	Waardigheid	Erkenning
	Kwetsbaarheid	Levensboek, gesprek
	Lijden, afscheid Wijsheid	Pastorale zorg
EXTERNE DIMENSIE <i>Context, samenleving</i>	Ontmoeting	Ontmoeten
	Ouder worden	Maatschappelijke participatie
	Solidariteit	Mee uithouden
	Bewogenheid	Mantelzorgondersteuning
	<i>Empowerment</i>	Financiële en materiële hulp
	Herkenning	Betrokkenheid tussen generaties
		Bondgenootschap aangaan Signaleren, protest aantekenen

FIGUUR 2: Aspecten van de diaconale roeping met het oog op ouderen en vergrijzing

3.2.3 'Diaconaat', 'ouderen' en 'vergrijzing' als zoekopdracht

Diaconaat, ouderen en vergrijzing zijn drie centrale begrippen in dit onderzoek. Wat onder deze begrippen wordt verstaan, wordt in afzonderlijke hoofdstukken behandeld. De vraag hoe we adequaat kunnen spreken over ouderen en welke aspecten van vergrijzing van belang zijn voor contextueel diaconaat komt aan de orde in Hoofdstuk 4. Diaconaat kan in algemene zin omschreven worden als 'de inzet van en vanuit kerken ter bestrijding van materiële en sociale noden' (1.3.2). In Hoofdstuk 2 hebben we enkele aspecten van het diaconaaitsbegrip ontleed en beargumenteerd hoe we in aansluiting bij het diaconaat dat we aantreffen in de Protestantse Kerk willen zoeken naar de inhoud van de diaconale roeping met het oog op ouderen in de context van vergrijzing. Het bovenstaande zoekontwerp geeft daartoe een aanzet.

In dit hoofdstuk hanteren we geen strikte omschrijving van de drie centrale begrippen maar presenteren we een scala aan voorbeelden en interpretaties van, associaties bij en verwijzingen naar diaconaat, ouderen en vergrijzing zoals die worden aangetroffen in kerkelijke en diaconale beleidsdocumenten en verwante publicaties. De zoekopdracht is de volgende:

- 'Diaconaat' omschrijvingen van theologisch, organisatorisch en praktisch diaconaat, in deze of in andere bewoordingen; intenties, opvattingen en motieven daarbij; verbindingen tussen diaconaat en andere aspecten van kerk- en gemeentezijn; verbindingen tussen diaconaat en contextuele (lokale, maatschappelijke) vragen, uitdagingen, kansen of bedreigingen
- 'Ouderen' omschrijvingen van ouderen, senioren, bejaarden of nog andere bewoordingen voor de bedoelden; verbindingen tussen ouderen en de thema's zorg, levensfasen, generaties, kwetsbaarheid en vitaliteit, geloof en zingeving; kwalificaties die gebruikt worden ter waardering van de aanwezigheid van ouderen
- 'Vergrijzing' verwijzingen naar de term en gebruik en interpretatie ervan; andere bewoordingen voor de bedoelde macro-ontwikkeling in kerk en samenleving, lokaal en bovenlokaal; verbindingen tussen vergrijzing en kerk, kerkelijke gemeenten, diaconaat en samenleving; de betekenis die aan vergrijzing wordt toegekend voor verleden, heden en (nabije) toekomst van kerk, gemeenten en diaconaat

3.3 Lokaal diaconaal beleid

3.3.1 *Mogelijkheden en beperkingen van lokaal diaconaal en kerkelijk beleid*

In kerkelijke gemeenten, diaconieën en lokale diaconale samenwerkingsverbanden is 'beleid' een kruispunt waar de drie niveaus van theologisch, organisatorisch en praktisch diaconaat samenkomen. Dit maakt beleid tot een interessante bron van onderzoek naar contextueel diaconaat. Beleidsdocumenten laten zien hoe op lokaal niveau diaconale visies en voornemens verbonden worden met bestaande of nieuwe organisatievormen, welke mogelijkheden en beperkingen worden gesignaleerd, en hoe visies en voornemens worden vertaald naar activiteiten.

Lokaal kerkelijk en diaconaal beleid wordt in de regel opgesteld door ambtsdragers en gemeenteleden of anderen die dit op vrijwillige basis en zonder specifieke expertise verrichten. Soms is er, met name in grotere gemeenten en diaconale samenwerkingsverbanden, ondersteuning door beroepskrachten zoals kerkelijk werkers, diaconaal consultants en anderen, en in kerkelijke gemeenten kan de predikant een rol van betekenis spelen in de beleidsontwikkeling. Een lokaal kerkelijk beleidsplan is identiteitsdocument, visieomschrijving, verantwoording, toekomstdroom, opsomming van activiteiten en plan van aanpak ineen. In een handreiking van de Protestantse Kerk wordt een beleidsplan omschreven als [...] 'Een notitie waarin duidelijk wordt waar de gemeente voor staat, wat zij de komende vier jaar van plan is en hoe zij dat wil bereiken. Het beleidsplan helpt de gemeente om keuzes te maken en knopen door te hakken'.⁹⁸ Kerkelijke gemeenten en diaconieën worden gemaand om naar analogie van overheden, instanties en organisaties gebruik te maken van wat we het 'beleidsdiscours' kunnen noemen. Daarbij laten eerstgenoemden zich echter niet, of niet zonder meer, leiden door kwaliteiten en waarden die met het beleidsdiscours samenhangen. Welke kwaliteiten of waarden dat zijn, hangt af van het gehanteerde beleidsperspectief. Een veel gehanteerd beleidsperspectief is het doel-rationele perspectief waarin beleid wordt gezien als middel om

98. Peet Valstar (red.), *Bronnen voor beleid. Werkboek voor beleidsontwikkeling*, Utrecht 2006, 3 / 2012, 5. Zie ook: Protestantse Kerk in Nederland, *Op weg met beleid. Digitale handreiking voor het ontwikkelen van een beleidsplan*, Utrecht 2008; Generale Diaconale Raad, 'Diaconaal beleid maken', z.j.; Irene Stok, 'Beleidsplan voor de diaconie', in: *Diakonia, vakblad voor diaconaal werk*, februari 2007, 17-19.

bepaalde doeleinden te realiseren.⁹⁹ Efficiëntie, effectiviteit, groei, het genereren van optimale resultaten en kritische evaluatie zijn bijpassende waarden.

In lokaal kerkelijk en diaconaal beleid zijn deze waarden echter in mindere mate leidend en kunnen zelfs geheel ontbreken. Kerkelijke gemeenten en diaconieën ontberen diverse organisatorische eigenschappen die verondersteld worden in het doel-rationele beleids perspectief, zoals een op efficiëntie gerichte managementstructuur, de mogelijkheid van financiële prikkels, eenduidige kwaliteitscriteria of individuele beoordeling van prestaties. De kerkelijke gemeente kan in beleidsmatig opzicht een zo niet 'onmogelijke'¹⁰⁰ dan toch eigensoortige organisatie worden genoemd.

Op grond van theologische overwegingen worden doel-rationele waarden in kerk en theologie niet zelden bekritiseerd, juist in relatie tot de lokale gemeente en het diaconaat. Dergelijke theologische kritiek is relevant omdat door het gebruik van de termen 'beleid' en 'beleidsplan' associaties met of aspecten van de genoemde waarden steeds zullen terugkeren. Beleid is geen louter instrumenteel maar een betekenis-geladen begrip.¹⁰¹ In de bedoelde kritiek komen botsingen tussen waarden in kerkelijk beleid aan de oppervlakte. Zo benadrukt Muis de 'doelloosheid' van de kerkelijke gemeente, in reactie op [...] woorden, die we steeds vaker horen als het over de gemeente gaat: doelmatigheid, effectiviteit, organisatie, prioriteiten.¹⁰² Stoppels spreekt met het oog op 'concreet werken aan verandering' in gemeente en parochie over 'vruchtbare nuttelosheid' en 'evangelische ondoelmatigheid'. Ten aanzien van 'beleid' stelt hij: '[...] vergeten mag niet worden dat beleid in de christelijke gemeente niet gemaakt wordt, maar geboren wordt uit geleefd geloof. Soms bestaat het beste beleid van een gemeente of parochie uit het voorlopig nog opschorten van het maken van een beleidsplan'.¹⁰³ In relatie tot het diaconaat zet Baart op vergelijkbare wijze

99. T. Abma en R. in 't Veld (red.), 'Vijf beleidswetenschappelijke perspectieven', in: idem, *Handboek Beleidswetenschap: perspectieven, thema's, praktijkvoorbeelden*, Amsterdam 2001, 25-38: 29.

100. Gerard Dekker, 'De gemeente als onmogelijke organisatie', in: G. Heitink e.a. (red.), *Een gezamenlijke trektocht. Meedenken met Jan Hendriks over gemeenteopbouw*, Kampen 1998, 74-83.

101. Vgl. D. Yanow, *Conducting Interpretative Policy Analysis*, Thousand Oaks CA 2000, 14-17.

102. J. Muis, 'De doelloosheid van de gemeente', in: J.A. Hofman e.a. (red.), *Hoogten en diepten. Opstellen over gemeente-zijn voor A.A. Spijkerboer*, Kampen 1993, 110-113: 110.

103. Sake Stoppels, *Voor de verandering. Werken aan vernieuwing in gemeente en parochie*, Zoetermeer 2009, 155-158: 157.

de waarden van de presentie-methode tegenover de ‘doelrationele oriëntatie’ die veel denken over diaconaal handelen kenmerkt.¹⁰⁴

In theologische zin wordt beleid doorgaans niet tot de wezenlijke kenmerken van kerkelijke gemeenten en diaconieën gerekend. Tegelijkertijd kunnen we constateren dat diaconieën en kerkelijke gemeenten ook niet zó eigensoortig zijn dat er geen visies en doeleinden geformuleerd zouden (kunnen) worden die, na een analyse van mogelijkheden, middelen en context, mede sturing geven aan het handelen. Dat beleid een relevante categorie is voor onderzoek naar contextueel diaconaat volgt bovendien uit het gegeven dat, conform de kerkorde van de Protestantse Kerk, iedere lokale kerkelijke gemeente en diaconie over een gezamenlijk dan wel afzonderlijk beleidsplan beschikt.¹⁰⁵ Deze beleidsplannen zijn openbaar en lenen zich voor analyse.

3.3.2 *Lokale diaconale beleidsplannen over diaconaat, ouderen en vergrijzing*

Lokale diaconale beleidsplannen, of beleidsplannen van kerkelijke gemeenten met een paragraaf over diaconaat, zijn in ruime mate voorhanden. Op een beperkte selectie daarvan (15 voorbeelden), samengesteld aan de hand van verschillen in geografische spreiding, lokale context (stad, middelgrote plaats, dorp) en type gemeente of diaconie (protestants, hervormd, evangelisch-luthers; gemeente, wijkgemeente; centrale diaconie (=college van diakenen), wijkdiaconie) voeren we bovengenoemde (3.2.3) zoekopdracht uit.

De weergave van lokaal diaconaal beleid in deze paragraaf is niet representatief in kwantitatieve zin. Wel zien we een gevarieerd beeld ontstaan van de aanwezigheid van ouderen en vergrijzing, en het denken over diaconaat, in lokaal kerkelijk en diaconaal beleid. De voorbeelden geven inzicht in de manier waarop de diaconale roeping op lokaal niveau wordt verstaan. We

104. Andries Baart, ‘Diaconaal handelen’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 282-294. Zie ook: Erik Borgman, ‘Afsluitend nawoord’, in: Trinus Hoekstra (red.), *Metamorfosen van religie en het diaconaat*, 69-78: 70: ‘Geen methode vooraf’.

105. PKO ord. 4-7-1, 4-8-6; ord. 11-1-3, 11-2-8. Ook de kerkorden van de Nederlandse Hervormde Kerk (ord. 1-3a, ord. 15-3) en de Gereformeerde Kerken in Nederland (o.a. art. 36-4) gebruikten reeds de termen ‘beleid’ en ‘beleidsplan’ in relatie tot de taken van kerkenraad en diaconie. Het belang van lokale beleidsplannen is per 1 januari 2016 sterk toegenomen door de vereisten om als Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI) te kunnen worden aangemerkt. ‘Elke gemeente, diaconie en classicale vergadering is verplicht om online transparant te zijn over bestuur, beloning, doel en beleidsplan, over jaarrekening en jaarverslag’: www.protestantsekerk.nl/geven/anbi, 18 januari 2018.

laten de diaconieën en kerkelijke gemeenten in dit hoofdstuk nadrukkelijk zelf aan het woord. Als dwarsdoorsnede van de beleidspraktijk van lokale kerkelijke gemeenten kunnen we stellen: *dít* is protestants diaconaat in relatie tot ouderen en vergrijzing, in de eerste decennia van de eenentwintigste eeuw, in Nederland.

In de geselecteerde beleidsplannen zijn duidelijke onderlinge overeenkomsten aan te wijzen. Op grond van een bredere selectie van documenten in een eerder stadium van het onderzoek vonden we geen aanleiding om te veronderstellen dat het hier geschetste beeld van zowel de verschillen als de overeenkomsten ingrijpend moet worden bijgesteld bij een andere of ruimere selectie van lokale diaconale beleidsplannen.

De hier geselecteerde beleidsdocumenten zijn vanwege persoonsgegevens en specifieke lokale verwijzingen geanonimiseerd en worden aangeduid met een nummer. De nummers corresponderen met een minimale typering in het onderstaande overzicht naar lokale context, type gemeente of diaconie en de beleidsperiode. Aan de hand van de zoekopdrachten 'diaconaat', 'ouderen' en 'vergrijzing' geven we de voor ons relevante kerncitaten uit de beleidsdocumenten. Letterlijke citaten in de beleidsplannen die afkomstig zijn uit de kerkorde of uit de visienota's, beleidsplannen en ANBI-modellen van de (bovenlokale) Protestantse Kerk, die veelvuldig geciteerd en gebruikt worden door lokale kerkelijke gemeenten en diaconieën, laten we achterwege.

OVERZICHT 1: Korte typering van de geselecteerde lokale diaconale beleidsplannen

NR.	TYPE CONTEXT	TYPE GEMEENTE	TYPE DIACONIE	BELEIDSPERIODE
1	dorp	protestants	centrale diaconie	2015-2020
2	middelgrote plaats	hervormd	wijkdiaconie	2004
3	dorp	protestants	centrale diaconie	2008-2012
4	middelgrote plaats	protestants	wijkgemeente	2010-2011
4a	<i>idem</i>			2013-2016
5	stad	evangelisch-luthers	centrale diaconie	2011-2017
6	middelgrote plaats	protestants	centrale diaconie	2011-2015
7	middelgrote plaats	protestants	centrale diaconie	2009-2013
8	middelgrote plaats	hervormd	centrale diaconie	2007-2010
9	middelgrote plaats	protestants	wijkgemeente	2010-2013
10	dorp	protestants	centrale diaconie	2007-2011
11	middelgrote plaats	protestants	centrale diaconie	2005-2010
12	stad	protestants	centrale diaconie	2010-2015
13	middelgrote plaats	hervormd	centrale diaconie	2007-2010
13a	<i>idem</i>			2015-2018
14	stad	protestants	centrale diaconie	2013-2017
15	stad	protestants	centrale diaconie	2012-2016

Zoekopdracht 'Diaconaat':

- 1 Onze missie is: omzien naar elkaar, oog hebben voor de ontwikkelingen in de samenleving veraf en dichtbij en daarvoor openheid en ruimte bieden binnen onze activiteiten, betrokken zijn bij zwakkeren in de samenleving. [...] Eén van de taken van de diakenen is het informeren [...] van onze gemeente over diaconale activiteiten, zoals projecten en collecten. Dit gaat goed en ondanks een krimpende en vergrijzende gemeente blijft de financiële bijdrage voor diaconale en missionaire ondersteuning op peil. De diaconie ondersteunt onder andere het lokale noodfonds en de voedselbank financieel. [...] Er is, binnen en buiten onze kerkelijke gemeente, veel aandacht voor diaconale activiteiten, helaas deels ingegeven doordat steeds meer mensen in de knel komen. Knelpunten zijn er ook. Onze gemeente is vergrijsd en neemt in aantal sterk af. Dit heeft ook zijn weerslag op onze bemensing. [...] Het draaiend houden van onze gewone 'binnenkerkelijke' activiteiten slokt vrijwel al onze menskracht op. Er zijn nieuwe diakenen nodig. We moeten dus realistisch blijven qua menskracht maar we kunnen onderzoeken waar we kunnen samenwerken met andere kerken en organisaties. De gemeenteleden zien een rol voor de diaconie in het sociaal domein waar door de bezuinigingen veel meer een beroep gedaan zal worden op vrijwilligers. We kunnen de burgerlijke gemeente wijzen op misstanden in het sociaal domein. [...] Pastoraat en diaconaat zijn verweven met elkaar en vullen elkaar aan. Centraal staat present zijn en betrokken zijn. Kan het kerkgebouw een functie krijgen? Als ontmoetingsplaats in de wijk? De diaconie kan een signaalfunctie hebben naar de burgerlijke gemeente op het gebied van het sociaal domein. [...] Diaconaat en pastoraat kijken welke onderdelen van 'zorgzame kerk'¹⁰⁶ gerealiseerd kunnen worden wellicht in samenwerking met andere organisaties en vrijwilligers.
- 2 Dienen is een erezaak. Het is een weg van navolging. Een daad die voortkomt uit dankbaarheid, uit het doen van de geboden, zoals God deze heeft gegeven. Diaconaat is wezen en kenmerk, opdracht en functie van de gemeente in de samenleving voor mensen in de knel. In navolging van Christus. In het diaconaat vinden we het wezen en kenmerk van het gemeente-zijn. Diaconaat is geworteld in Gods bemoeienis met ons, de dienst van Christus aan ons, betuigd en gevierd in de gemeente, in verkondiging en maaltijd, beleefd in de concrete aandacht voor en solidariteit met mensen en omstandigheden. [...] Kenmerkend voor een diaconale

106. Een verwijzing naar het project 'Zorgzame kerk', zie 3.5.3.

gemeente is niet in de eerste plaats ‘daden van naastenliefde’ doen, iets goeds voor de ander doen, maar leren te zien door de ogen van de ander: de asielzoeker, de weduwnaar, de uitkeringsgerechtigde, enz. Wie zich verplaatst in de ander, met diens ogen leert zien, leert te kijken met ‘diaconale ogen’. Wie zo kijkt, verliest zijn onverschilligheid, vooroordelen en onbegrip. Zo komt er een weg vrij voor begrip, zorg en hulp.

- 3 Het diaconaat is het sociaal eerbetoen van de kerk. Het wil handen en voeten geven aan het evangelie, in barmhartigheid en gerechtigheid. Het gaat bij diaconaat om de waardigheid van de mens als beelddrager van God. [...] Door de maatschappelijke veranderingen in onze tijd zijn de problemen waar de diakenen voor komen te staan anders van aard geworden. De diaconale taak verschuift steeds meer in de richting van sociaal pastoraal werk en het toezien op gerechtigheid. De betrokkenheid van de gehele gemeente is hierbij van groot belang. Diaconaat is immers een zaak van de gehele gemeente.
- 4 De opdracht van de diaconie is samengevat in de zeven werken van barmhartigheid. [...] Deze ‘werken’ worden uitgevoerd ten bate van eigen gemeenteleden en mensen daarbuiten.
- 4a De diaconie organiseert veel ‘sociale’ activiteiten, met name voor het eigen (oudere) publiek. [...] Het voornemen is geuit om de bestaande activiteiten kritisch tegen het licht te houden. Het schrappen van enkele activiteiten kan ruimte vrijmaken om met frisse moed nieuwe zaken op te pakken en daarmee ook andere mensen te bereiken.
- 5 Het kader van ons diaconale werk wordt beschreven in de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland. [...] Vanouds gaat het diaconaat voor mensen en groepen die geen helpers hebben [...]. Als diaconie richten we ons echter niet alleen op mensen zonder helper, maar ook op mensen die helper kunnen worden. En hiertussen ligt geen waterscheiding: wie zonder helper is kan op een ander moment weer helper worden voor een ander. En omgekeerd. In het diaconaat kijken we niet alleen naar de aanwezigheid van hulp, maar ook naar de kwaliteit van die hulp. [...] We willen zo werken dat het mensen helpt om op eigen benen te staan. Diaconaat mag niet afhankelijk maken. Diaconaat kan niet zonder persoonlijke betrokkenheid en start in de ontmoeting met de ander. Elk mens telt. Van hieruit bemoeien we ons – als de oorzaken van leed hierom vragen – rustig ook met de inrichting van onze samenleving. [...] We laten ons in het diaconaat met hart en ziel inspireren door ons geloof en door de liturgie in onze gemeente. Omgekeerd willen we vanuit het diaconaat ook graag de liturgie inspireren en gaan we voor de kerk als een diaconale gemeenschap en beweging. Meer nog: we gaan voor een diaconale samenleving. Als diaconie zien we onszelf als ‘hulporgaan’ om hier aan te werken.

- 6 De diaconie heeft een dienende taak binnen en buiten de gemeente. Dat doet zij door mensen materieel en immaterieel te ondersteunen. [...] In de visie ziet de diaconie vooral de inspiratie door het Evangelie, om handen te zijn van onze gemeente en om meerwaarde te bieden aan de samenleving. Dat wil de diaconie doen door aansprekende projecten.
- 7 De diaconie [...] wil vanuit een geloofsgemeenschap, die geïnspireerd wordt door het evangelie, barmhartigheid en gerechtigheid bewijzen aan de leden van de gemeente en aan anderen buiten de eigen gemeente. Zij wil sociale en maatschappelijke betrokkenheid uitstralen naar de wereld om ons heen en daar waar nodig helper zijn. De diaconie stelt zich ten doel de gemeente bewust te maken van de diaconale opdracht, teneinde het welbevinden van mensen, die (tijdelijk) in een kwetsbare positie verkeren, dichtbij en ver weg en in het bijzonder van gemeenteleden, zoveel mogelijk te bevorderen. De diaconie zal hiervoor, indien nodig, samenwerking zoeken met maatschappelijke organisaties. Voorts stelt de diaconie zich ten doel de diaconale aspecten van de eredienst optimaal tot hun recht te laten komen en de diaconale bezittingen zo goed mogelijk te beheren.
- 8 Dagelijks komt de nood op ons af bij wat we zien, lezen en horen. Dichtbij: ziekte, vereenzaming, conflicten, gebroken relaties, werkloosheid, financiële nood. Verder weg: hongersnoden, natuurrampen, oorlogen, vluchtelingen. Diaconaat betekent dan zich de vraag stellen 'wat kan ik voor anderen, mijn naasten, in deze omstandigheden doen?' Maar het daar dan niet bij laten, maar ook wegen zoeken om tot daadwerkelijke hulp en verandering van situaties te komen. [...] Voor de diakenen is [...] naast de daadwerkelijke dienst der barmhartigheid en gerechtigheid ook een leidinggevende taak weggelegd. [...] De diaconale arbeid is dus in wezen een taak van de gehele gemeente. Het dienstbetoon, verbonden aan en gedragen vanuit het Evangelie, is kenmerkend voor een levende christelijke gemeente. In zo'n gemeente heeft men aandacht voor elkaar, heeft men belangstelling voor elkaars lief en leed en is men bewogen met het lot van de verre naaste in nood. In zo'n gemeente heeft men metterdaad veel voor elkaar en voor anderen over. [...] De diaconie wil maatschappelijke ontwikkelingen volgen die relevant zijn voor het diaconale werk en waar mogelijk ook daadwerkelijk betrokken zijn en een bijdrage leveren.
- 9 Ieder mens telt. Maar niet iedereen kan zichzelf redden. Daarom steunt de kerk mensen die niet goed (meer) voor zichzelf kunnen zorgen. De kerk biedt hulp waar niemand anders helpt. Zij werkt aan een samenleving waar mensen minder snel uit de boot vallen en streeft naar goede voorzieningen voor mensen met problemen. In de kerk noemen we dit diaconaal werk of kortweg 'diaconaat'. De mensen die dit werk in de plaatselijke gemeente

uitvoeren, worden diakenen genoemd. De visie die in onze gemeente centraal staat als het gaat om diaconaat is: ‘Zorgen dat er hulp is en opkomen voor zwakkeren en armen’. [...] ‘Zorgen dat er hulp is’ dekt de lading waar het gaat om de rol die de diaconie in onze wijkgemeente zou moeten vervullen. Het zorgen voor hulp kan betekenen dat in voorkomende gevallen zelf hulp wordt gegeven door diaconie of gemeente, maar houdt tevens in dat men, door het benodigde geld in te zamelen, anderen (professionals) zoveel mogelijk in staat probeert te stellen om de zwakkeren te helpen. Het kan daarbij gaan om zwakkeren die bij wijze van spreken ‘om de hoek’ leven maar ook om de zwakkeren ver weg. [...] De diaconie meent dat het van belang is dat de gemeente zich haar diaconale roeping realiseert. De diaconie dient zich erop te beraden op welke wijze zij de gemeente (nog) meer bewust maakt van haar diaconale roeping. Eventuele nieuwe diaconale initiatieven zouden zo mogelijk door nieuw op te richten werkgroepen gestalte kunnen krijgen.

- 10 Het uitgangspunt van de diaconie is dat het huidige vermogen in stand moet blijven, immers vanuit de opbrengsten hiervan financieren wij een groot deel van ons hulpprogramma. [...] De diakenen verrichten hun taak vanuit de wetenschap dat het in het diaconaat om mensen gaat. De diaconie wil vanuit haar visie de betrokkenheid bij en de aandacht voor elkaar (verder) stimuleren. Als gemeente willen wij daarom mensen in de knel een helpende hand bieden. Niet alleen op financieel gebied, maar ook door inzet, daadkracht en gebed. Zo willen wij onze aandacht richten op een menswaardig leven voor mensen binnen en buiten onze gemeente, dichtbij en veraf.
- 11 De diaconie probeert inhoud te geven aan de opdracht van de Kerk van Christus door dienstbaar te zijn binnen de eigen kerkelijke gemeente, als ook in de eigen woonplaats, regio, Nederland en wereldwijd, op zowel kerkelijk, sociaal als maatschappelijk terrein. Vanuit onze christelijke opdracht, het grote gebod: naastenliefde, willen we, binnen onze mogelijkheden, hulp en aandacht geven aan mensen die dat nodig hebben. Vooral vergeten en/of veronachtzaamde mensen of groepen van mensen die verdrukt of in de knel zijn geraakt. Om dat werk goed te kunnen doen is het nodig zowel over menskracht als over financiële middelen te kunnen beschikken. De komende periode zal de diaconie zich dienen te richten op de minder bedeelde mensen in de directe omgeving. De diaconie kan voor deze doelgroep als speerpunt van het gehele kerkelijk beleid worden ingezet.
- 12 Bij het diaconale werk staat de belangeloze hulpverlening in en vanuit de christelijke gemeente voorop. Wij zijn geïnspireerd door de visie en

praktijk van de vroegchristelijke gemeentes; waarin met elkaar het brood en geld werd gedeeld en waar arm en rijk, Jood en Griek, man en vrouw samen aan tafel gingen. [...] Het missionaire aspect is in het diaconale werk geen hoofddoel, maar het mag wel zichtbaar zijn dat het werk vanuit christelijke inspiratie wordt gedaan. [...] Diaconaat is een dienst van de christelijke gemeente aan de samenleving; gericht op mensen in de marge. Diaconaat gebeurt altijd vanuit de gemeente; de gemeente bepaalt naar wie aandacht in mensen en middelen uitgaat; de gemeente communiceert door het diaconaat met groepen mensen met wie zij anders geen contact zou hebben. Het doel van deze inzet is gerechtigheid en barmhartigheid. Diaconaat is een zichtbare uitdrukking van de christelijke gemeente en is in die zin ook missionair. [...] Het vrijwilligerswerk in het diaconale werk is minder vanzelfsprekend dan vroeger en moet op een andere manier benaderd worden, in aanbod en werving. [...] Het verhaal van de barmhartige Samaritaan is in het diaconale werk een belangrijke bron van inspiratie. Meestal wordt het gelezen als een verhaal dat ons oproept hulp te verlenen. Wij benadrukken hier ook de lezing dat de hulp soms juist komt van een groep die maatschappelijk gezien in weinig aanzien staat: de Samaritanen. In onze tijd en context kennen wij veel groepen die evenzeer weinig maatschappelijk aanzien hebben, op hun grond van afkomst en godsdienst.

- 13 Het doel van het diaconale werk kan worden samengevat als: het leveren van bijdragen aan het welzijn van de (wereld-)samenleving, het waarborgen dat mensen deel kunnen nemen in de samenleving, het bestrijden van armoede en onrecht en het dragen van zorg voor personen en groepen in acute noodsituaties. Diaconaat is kerkelijk werk en wordt in de kerkorde geschetst als de roeping van de gemeente tot de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid. Daarmee onderscheidt het zich vooral in motivatie maar ook in financiering en organisatie van allerlei ander werk waarin soortgelijke doelen worden nagestreefd. [...] In het diaconale werk is sprake van het 'getuigen van de gerechtigheid van God waar onrecht geschiedt'. Het gaat hierbij niet negatief om het opgeheven vingertje en wijzen waar anderen het verkeerd doen, maar om positief in de praktijk van het diaconale werk te laten zien hoe het anders kan, zó dat mensen tot hun recht komen. Een element dat we niet zo expliciet in de kerkorde terugvinden, maar dat wel kenmerkend is voor de praktijk van het moderne diaconaat is de verbondenheid met en deelname van mensen en groepen die achtergesteld worden of die in de knel zitten. Ook het diaconale werk voltrekt zich vanuit een positie van kwetsbaarheid.
- 13a Een gelovige gemeente in Christus is een dienende gemeente. Het geloof is voor iedereen onlosmakelijk verbonden met dienen en barmhartigheid.

Diaconaat is niet exclusief voor de ambtsdragers maar voor ieder gemeentelid. Dit geldt ook voor jeugddiaconaat.

- 14 Als doelstelling hebben diakenen voor ogen dat zij zich, op weg naar het Rijk van God, willen laten inspireren door Zijn Geest. Het voorbeeld van Jezus de Christus volgend zetten zij zich in voor mensen in moeilijke leefomstandigheden en zijn zij actief betrokken bij bestrijding van toestanden in de wereld die dit veroorzaken of verergeren. [...] Het College van Diakenen richt zich op het bevorderen van het nadenken over diaconaat, het geven van voorlichting en toerusting aan de wijkdiaconieën. Het College heeft hierbij een coördinerende taak, de wijkdiaconie heeft een uitvoerende functie. [...] De zorg voor zieken, jongeren, ouderen, gehandicapten, verslaafden en gevangenen, vluchtelingen en dak- en thuislozen werd van oudsher vanuit de kerk geïnitieerd. Gaandeweg nam de overheid steeds meer taken over. Door veranderde omstandigheden trekt de overheid zich steeds verder terug uit, zodat de zorg voor deze groepen weer een groter beroep op ondersteuning vanuit de diaconie doet. Meerdere organisaties mogen rekenen op financiële steun. [...] De diaconie wil een bijdrage leveren in het op gang brengen van het gesprek tot bewustwording op het gebied van natuur en milieu.
- 15 Als christelijke gemeente weten wij ons geroepen om oog en oor te hebben voor de naaste. Wij denken daarbij aan mensen binnen en buiten de kerkelijke gemeente, vooral aan diegenen die om wat voor reden dan ook in de knel zijn geraakt. In het bijzonder denken wij daarbij aan de vreemdeling in ons midden. Diaconale hulp is gericht op mens-zijn en mens-wording. Wij willen helpen op basis van gelijkwaardigheid, waarbij onze medemens centraal staat. [...] Wij zijn ons bewust van onze mogelijkheden en van onze grenzen. Daarom richten wij ons op haalbare acties, in het besef dat alle beetjes helpen. Hierbij gaat het ook om 'meer dan het gewone'. [...] De kloof tussen arm en rijk wordt steeds groter. [...] Voor de gemeente van Christus zal het echter moeten gaan om Gods beloften van gerechtigheid en vrede, ook op sociaal en economisch gebied. Doelstelling: tot ons als gemeente door laten dringen hoe het werkt in onze samenleving en wat onze rol hierin is. Oog hebben voor de structuren die de ander tekort doen. Mensen ontmoeten die zich uitgesloten weten, geen kansen en mogelijkheden meer zien en samen met hen werken aan een samenleving die mensen weer op adem laat komen. Onze kracht ligt ook hierin, dat we samenwerking met anderen zoeken die zich inzetten voor kwetsbare mensen in onze samenleving.

Zoekopdracht 'Ouderen':

- 1 De kerkelijke gemeente mag in omvang afnemen, er is een kern die bewust en intensief een christelijke gemeenschap vormt. Uit onze ledenadministratie, de opbouw van ons ledenbestand, de aanwas en afname van onze kerkelijke gemeente blijkt dat we als gemeente vergrijzen. Er zijn veel ouderen en relatief weinig jongeren en leden van de middenleeftijd.
- 2 Onder verantwoordelijkheid van de diaconie vallen o.a.: [...] Zorg voor de ouderen. In samenwerking met enkele dames van de pastorale commissie wordt minimaal 4 x per jaar een ouderenmiddag georganiseerd. Deze middagen staan in het teken van ontmoeting, bezinning, zang en ontspanning. [...] De kerstattenties voor 70+ers en langdurig zieken.
- 3 Taken van de diakenen binnen de gemeente zijn [o.a.] de dienst van het Heilig Avondmaal, zowel de voorbereiding als de viering. Hieronder valt ook de Avondmaalsviering voor ouderen in het woon-zorgcentrum [...]. [Samen met anderen] organiseert de diaconie een kerstviering voor ouderen. [...] De diaconie organiseert tweemaal per jaar een reisje voor ouderen uit de gemeente.
- 4 Verbeterpunten: Het leeuwendeel van onze activiteiten is toch met name bedoeld voor kerkmensen, of we bereiken er alleen kerkmensen mee. Daarbinnen wordt ook nog eens met name de doelgroep ouderen bediend. [...] Opvallend is dat de activiteiten die wij organiseren voornamelijk gericht zijn op ouderen. [...] Activiteiten voor diverse doelgroepen: ouderentocht, [...] seniorenmiddag.
- 4a Met goede (pastorale en diaconale) voorzieningen voor ouderen worden respect en verantwoordelijkheid tot uitdrukking gebracht voor de generatie die de kerk tot nu toe gedragen heeft, en dat grotendeels nog steeds doet. De verschillen in zorgvraag bij ouderen zijn overigens groot. Mensen van 65 jaar zijn zelf vaak nog buitengewoon 'zorgdragend' (voor anderen), terwijl bij hogere leeftijden het accent meer verschuift naar 'zorgvragend' (van anderen). Omdat de gemiddelde leeftijd in de gemeente steeds hoger zal worden en daar steeds minder jongere medewerkers tegenover zullen staan, zal ook daarom de vraag naar professionele (pastorale en diaconale) zorg aanzienlijk toenemen. De kerkenraad vindt het belangrijk dat de grote groep senioren actief bij de gemeente betrokken blijft. In lijn met maatschappelijke ontwikkelingen wil de kerkenraad een 'activerend ouderenbeleid' voeren: mensen zijn gemiddeld langer fit dan vroeger, en we hebben de ouderen in de kerk absoluut nodig. We zullen moeten werken aan een mentaliteitsomslag, door herhaaldelijk aan de orde te stellen dat het actieve kerkleven niet ophoudt bij 65 of 70 jaar. De vraag wat goede activiteiten voor ouderen zijn, moet in de eerste plaats door henzelf worden

- beantwoord. Daartoe zullen we met groepen ouderen in gesprek gaan. Mogelijke onderdelen van het plan: Onderling contact, [...] Contact tussen generaties, [...] Pastoraat [...]. Voor de initiatieven op het terrein van [...] vernieuwend ouderenwerk kijken we uit naar samenwerkingspartners.
- 5 Zorgbeleid gaat er steeds meer van uit dat cliënten eerst in eigen omgeving moeten zoeken naar zorg. [...] Wat betekent dat voor mensen met een beperkt netwerk en hun omgeving? En voor een netwerkorganisatie als de kerk? Toepassing: we gaan onze diakenen, ons kader en predikanten helpen om te signaleren of mensen zonder netwerk buiten de boot vallen en mantelzorgers overbelast worden. Samen met [anderen] gaan we een project voor ouderenzorg identificeren of ontwikkelen. [...] In het gemeentediaconaat [...] vormen ouderen en sociale uitsluiting focusgroep en focusthema. [...]
 - 6 Voor de komende jaren [is] een aantal speerpunten geformuleerd: [...] Zorg voor de oudere en de zwakkere in een veranderende gemeente en hierbij inspelen op de veranderende hulpvraag. [...] Diaconale functies binnen de kerkelijke gemeente zijn: aandacht voor ouderen en zieken [...]. De diaconie wil zich de komende jaren speciaal richten op de groep ouderen en zwakkeren, zowel binnen als buiten onze kerkelijke gemeente. [...] Aan [een vaste ontmoetingsactiviteit] nemen zowel ouderen van binnen onze gemeente als ouderen van daarbuiten deel. De groep bestaat hoofdzakelijk uit mensen boven de 75 jaar, 65% is zelfs ouder dan 80 jaar. [...] Met de leiding van de [activiteit] willen wij d.m.v. regelmatig overleg doel en nut sterk in de gaten gaan houden en inspelen op evt. behoeftes waarin tot op heden niet voorzien werd. [...] Doel is hierbij om een nieuwe groep ouderen aan te trekken.
 - 7 De diaconie wil de gemeente bekend maken met het werk van de diaconie. Hierbij zal de diaconie zich richten op de nabije en verre omgeving. Hoe kun je het delen en steunen van mensen in tijdelijk kwetsbare posities uitdragen? [Door onder meer] het bezoeken van zieken en ouderen en het verzorgen van oogstdienst-, paas- en kerstattendedies voor oudere en zieke gemeenteleden.
 - 8 [De diaconale commissie ouderenwerk heeft tot taak] Het organiseren en uitvoeren van regelmatig (3 of meer keer per jaar) bezoekwerk onder 70+ gemeenteleden en het organiseren van activiteiten ten behoeve van ouderen waardoor zij met elkaar in contact kunnen komen. [...] De leiding van de ouderenmiddagen organiseert samen met één van de diakenen uit de commissie jaarlijks een dagje uit binnen Nederland inclusief een warme maaltijd. Eenmaal per jaar wordt er een vakantieweek georganiseerd voor ouderen van de gehele gemeente. [...] Voornemens: Vooral voor de middagen en de

- jaarlijkse vakantiereis geldt dat vooral de ‘oudere’ ouderen deelnemen. Deze activiteiten in de huidige vorm spreken de vitale ouderen minder aan.
- 9 [Tot de diaconale activiteiten behoort] Aandacht voor de ouderen. Een boekje wordt geschonken aan 75 plussers rond de kerstperiode.
- 11 [Tot de bestaande activiteiten en aandachtsgebieden behoren] Ouderen en eenzaamheid, vakantieweken, ouderensoos. [...] Analyse van de diaconie, Bedreigingen: [...] Ouderen kunnen vernieuwingen remmen.
- 12 Een aantal activiteiten van de overheid is gedecentraliseerd zoals bijv. de huishoudelijke verzorging (naar gemeenteniveau) in het kader van de WMO. Die wet legt meer nadruk op de eigen verantwoordelijkheid en het hebben van sociale netwerken. Het versterken van mensen om zelfstandig te functioneren (zgn. empowerment) staat centraal. Door wijzigingen [...] zal het voor een groeiende groep ouderen en kwetsbare mensen moeilijker worden een beroep te doen op maatschappelijke ondersteuning. [...] Naast de toename van een groep krachtige en ervaren senioren die bereid is zich in te zetten voor het diaconaat, zien wij ook een toename van geïsoleerde en kwetsbare ouderen.
- 13 [Tot de beleidsvoornemens van de diaconale commissie maatschappelijk werk behoort] signalering van de maatschappelijke noden, met name [bij] ouderen en bijstandsgezinnen. [...] Voor de toerusting van de gemeente kan gedacht worden aan: [...] gemeenteleden als vrijwilligers vragen voor diaconale taken, bijvoorbeeld om contactpersoon te zijn voor ouderenbonden of bij een netwerk van mensen met een handicap.
- 14 De zorg voor [onder meer] ouderen [...] werd van oudsher vanuit de kerk geïnitieerd.
- 15 In diverse wijken worden er activiteiten voor en door ouderen georganiseerd. [...] Speerpunten: a. Kerk in de buurt. Eenzaamheid komt veel voor. Het kunnen ouderen zijn of nieuwe armen. Zieken [...], chronisch zieken. Mensen met dementie [...]. Doelstelling: Een naaste zijn voor mensen die er alleen voorstaan en/of zich buitengesloten weten. Activiteiten: Er zorg voor dragen dat mensen iemand hebben waar ze hun verhaal kwijt kunnen, bezoekwerk organiseren waar ruimte is voor heel de mens, [...] Ondersteunen van initiatieven van andere organisaties.¹⁰⁷

Zoekopdracht ‘Vergrijzing’:

- 1 Uit onze ledenadministratie, de opbouw van ons ledenbestand, de aanwas en afname van onze kerkelijke gemeente blijkt dat we als gemeente

107. De documenten 10 en 13a bevatten geen resp. geen andere dan de genoemde verwijzingen naar ‘ouderen’.

- vergrijzen. Er zijn veel ouderen en relatief weinig jongeren en leden van de middenleeftijd. Dit heeft een aantal effecten voor de financiën en daarvoor voor gebouwen en formatie, het aantal vrijwilligers en het aantal gemeenteleden dat hulp behoeft. Er is daarnaast een ontwikkeling in de samenleving aan de gang van verzorgingsstaat naar participatiemaatschappij. Dit legt een grote druk op mantelzorgers en vrijwilligers. Er wordt meer gevraagd van de kerk, financieel en qua menskracht, voor mensen in de eigen gemeente die hulp nodig hebben maar ook voor mensen buiten de eigen gemeente. [...] Knelpunten zijn het afnemend ledental en de nog sterker afnemende inkomsten. Het aantal leden [...] daalt gestaag. Wanneer we hierbij bedenken dat 25% van de vrijwillige bijdrage komt van leden die de respectabele leeftijd van 80 jaar hebben bereikt en ruim 50% van de vrijwillige bijdragen komt van leden die 70 jaar of ouder zijn dan stemt dit tot nadenken. [...] Een belangrijk deel van de activiteiten van de gemeente gebeurt door vrijwilligers. Bij een teruglopend aantal leden en vergrijzing, ligt het voor de hand dat het aantal vrijwilligers afneemt.
- 4 Het is niet altijd makkelijk om nieuwe diakenen te vinden, maar we merken wel dat de praktische aard van ons werk relatief meer mensen aanspreekt dan voor andere functies weleens het geval is. Wel zijn er twee punten die het steeds lastiger maken om nieuwe mensen te vinden: de vergrijzing van de gemeente en de volle agenda's van veel mensen.
- 4a Het gemiddeld aantal zondagse kerkgangers is ongeveer 200. Het kerkbezoek is sterk vergrijsd. [...] Ontgroening (minder jongeren) is een probleem voor de kerk, maar vergrijzing (meer ouderen) is dat op zichzelf niet. [...]
- 6 [Eerder] werd al melding gemaakt van de vergrijzing van onze kerkelijke gemeente en het ontbreken van een middengroep. Het betrekken van de jonge generatie en het verbeteren van het contact met jongeren in de leeftijdsgroep 25-45 jaar is dan ook een belangrijk speerpunt voor de gemeente. De diaconie wil zich in het bijzonder richten op de jongeren én de ouderen binnen onze gemeente.
- 10 De werkzaamheden van de predikant worden voor een aanzienlijk deel bepaald door de thans vergrijzende opbouw van de gemeente [...]. Willen wij een gemeente zijn die toekomst heeft en op weg is naar die toekomst, dan zullen wij bereid moeten zijn ons te verdiepen in wat er onder jonge mensen leeft. [...]
- 11 Analyse van de diaconie, Bedreigingen: [...] Vergrijzing van de kerk.¹⁰⁸

108. De documenten 2, 3, 5, 7, 8, 9 en 12 t/m 15 bevatten geen verwijzingen naar 'vergrijzing'.

3.3.3 *Analyse: diaconaat, ouderen en vergrijzing in lokaal diaconaal beleid*

De zoekopdracht 'diaconaat' geeft een indruk van het theologische diaconaat in lokaal diaconaal beleid. Terugkerend zijn de woorden 'barmhartigheid en gerechtigheid' en 'dienst', evenals verwijzingen naar hulpverlening, betrokkenheid en ondersteuning, naastenliefde, en verwijzingen naar (groepen van) kwetsbare mensen of 'zwakkeren' (1, 9).

In de documenten wordt ten aanzien van diaconaat steeds een breder perspectief gezocht. Enerzijds wordt de relatie tussen diaconaat en de kerkelijke gemeente benadrukt (2, 3, 5, 7, 8, 13a), wordt diaconaat een gezamenlijke roeping genoemd (9, 13, 15) en wordt een verband gelegd met pastoraat (1, 3), liturgie (5, 7) en missionaire activiteiten (12). Anderzijds komt de relatie tussen diaconaat of kerkelijke gemeente en de omringende context naar voren: lokaal, maatschappelijk en wereldwijd. De verwijzingen naar de lokale en maatschappelijke context worden ingegeven door sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen die de diaconale taakopvatting beïnvloeden zoals bezuinigingen in het sociale domein (1), een terugtrekkende overheid (14), het daardoor toegenomen belang van de signaleringsfunctie voor het diaconaat en het 'toezien op gerechtigheid' (1, 3) en de ambitie om 'op de hoogte te zijn van wat er speelt' (8).

Er worden richtinggevende criteria en motieven geformuleerd voor het praktische diaconaat zoals 'leren zien door de ogen van de ander' (2), 'wie zonder helper is, kan ook zelf helper worden' (5), 'diaconaat mag niet afhankelijk maken' (5); diaconaat 'voltrekt zich vanuit een positie van kwetsbaarheid' (13), is 'gericht op mens-zijn en mens-wording' (15), is 'helpen op basis van gelijkwaardigheid' (15). De eigen aard van het organisatorische diaconaat komt naar voren in verwijzingen naar aspecten van het christelijk geloof en inspiratiebronnen maar ook in de 'financiering en organisatie' (13, 10) die anders is dan bij niet-diaconale hulpverlening. De ambities van het theologische diaconaat worden gerelateerd aan de organisatorische mogelijkheden en beperkingen van de gemeente of diaconie: 'we moeten realistisch blijven qua menskracht' (1), 'binnen onze mogelijkheden' (11), het vrijwilligerswerk is 'minder vanzelfsprekend dan vroeger' (12), 'we richten ons op haalbare acties' (15). Diaconale activiteiten worden volgens vrijwel alle documenten georganiseerd met het oog op zowel mensen binnen de kerk als buiten de kerk, dichtbij (lokaal) en ver weg (werelddiaconaat). Wel wordt erkend dat 'het draaiend houden van binnenkerkelijke activiteiten vrijwel al onze menskracht opslokt' (1) of dat de diaconie vooral "sociale" activiteiten organiseert voor het eigen (oudere) publiek' (4a). In enkele documenten wordt het belang genoemd van samenwerking met of het faciliteren van hulpverlening door anderen (1, 7, 9, 15).

De zoekopdracht 'ouderen' geeft een voor ons relevante aanvulling op de algemene indruk van het theologische diaconaat in lokaal beleid. Ouderen zijn in de documenten in beeld als leden van de kerkelijke gemeente, als vrijwilligers en als doelgroep van diaconale activiteiten binnen en buiten de gemeente. De aanwezigheid van een toenemend aantal ouderen onder de kerkleden wordt als gegeven geconstateerd (1, 4a, 12). Het wordt een enkele keer ook geproblematiseerd, hetzij omdat ouderen de geijkte doelgroep zijn van veel kerkenwerk (4) of omdat 'ouderen vernieuwingen kunnen remmen' (11). In een aantal documenten komt de variëteit onder ouderen aan de orde. Er zijn jongere en oudere, vitale en kwetsbare ouderen (6, 8, 12); 'zorgdragend' en 'zorgvragend' (4a). Met het oog op de participatie van en het vrijwilligerswerk door ouderen is er behoefte aan 'activerend ouderenbeleid': 'We hebben de ouderen in de kerk absoluut nodig' (4a).

Tot de traditionele diaconale, sociale activiteiten voor ouderen behoren ontmoetingsmiddagen, de ouderensoos, bezoekwerk, attenties rond de christelijke feestdagen, ouderenvieringen, een vakantieweek en jaarlijkse reisjes. De behoefte aan nieuwere activiteiten wordt, naast erkenning van de variëteit onder 'nieuwe' ouderen, ook ingegeven door contextuele veranderingen zoals die in de zorg (5, 12, 15). Het onderscheid tussen ouderen binnen en buiten de gemeente verschuift vanuit dat laatste perspectief naar de achtergrond (6, 12) en versterkt de behoefte aan samenwerking met anderen (4a, 13, 15).

De vraag waarom ouderen tot de doelgroepen van diaconaat worden gerekend, wordt in de documenten niet expliciet aan de orde gesteld. Ouderen vormen 'van oudsher' een doelgroep (14) en worden in een adem genoemd met zieken en zorgbehoevenden (2, 3, 6, 7). Door genoemde contextuele verschuivingen is daar de aandacht voor mantelzorg (5), sociaal isolement en eenzaamheid (5, 11, 12, 15), chronisch zieken en dementie (15) bijgekomen.

Richtinggevende criteria en motieven voor diaconaal ouderenbeleid worden een enkele keer genoemd: 'De vraag wat goede activiteiten voor ouderen zijn, moet in de eerste plaats door henzelf worden beantwoord' (4a), er is behoefte aan flexibiliteit om te kunnen inspelen op veranderende behoeftes (6) en aan signalering van maatschappelijke noden van ouderen en bijstandsgezinnen (13), en als doelstelling wordt genoemd door een van de diaconieën: 'een naaste zijn voor mensen die er alleen voorstaan' (15).

'Vergrijzing' komt in enkele documenten aan de orde. In alle gevallen wordt de term gebruikt voor de leeftijdsopbouw van de kerkelijke gemeente (1, 4, 4a, 6, 10, 11). Genoemd worden de gevolgen van vergrijzing voor de vrijwillige bijdrage (1), het vinden van vrijwilligers en ambtsdragers (1, 4), kerkbezoek (4a) en de werkzaamheden van de predikant (10). Vergrijzing wordt een knelpunt genoemd (1), lastig (4) of een bedreiging (11). Ontgroening wordt één

keer expliciet als probleem benoemd (4a) en het verbeteren van het contact met ‘jongeren in de leeftijdsgroep 25-45 jaar’ een speerpunt (6). Dat geldt ook voor de diaconie: ‘De diaconie wil zich in het bijzonder richten op de jongeren én de ouderen binnen onze gemeente’ (6). Het samengaan van enerzijds de vergrijzing van de gemeente en anderzijds de contextuele ontwikkeling van de overgang van ‘verzorgingsstaat naar participatiemaatschappij’ plaatst ‘een grote druk op mantelzorgers en vrijwilligers: er wordt meer gevraagd van de kerk’ (1).

3.4 Lokaal diaconaal ouderenbeleid

3.4.1 *Gerichte aandacht voor ouderen en vergrijzing*

Als traditioneel onderdeel van lokaal diaconaat komt ouderenwerk aan de orde in lokale beleidsplannen. Daarnaast zijn er kerkelijke gemeenten en diaconieën die de bezinning op ouderen, ouderenwerk en vergrijzing met meer nadruk ter hand nemen en specifiek diaconaal ouderenbeleid willen ontwikkelen.

Uit eerder onderzoek in twee noordelijke provincies kwam naar voren dat dit in een minderheid van het aantal kerkelijke gemeenten en diaconieën het geval zou zijn.¹⁰⁹ We hebben gedurende ons onderzoek geen aanwijzingen gevonden die in een geheel andere richting wijzen. Ouderen zijn in kerkelijke gemeenten vooral in beeld als doelgroep van pastoraal bezoekwerk en traditionele diaconale activiteiten. Wel groeit de ervaring en het besef dat de relatieve toename van het aantal ouderen in kerkelijke gemeenten en diaconieën door het voortgaande proces van vergrijzing in eigen gelederen en ontwikkelingen als ontgroening, krimp en slinkende financiële middelen om beleidsmatige, praktische en organisatorische aandacht vragen. Ook lokale en maatschappelijke ontwikkelingen op het terrein van ouderenzorg en –welzijn en initiatieven ten aanzien van onder meer het signaleren en bestrijden van eenzaamheid en sociaal isolement vragen, indien kerkelijke gemeenten en diaconieën zich daartoe wensen te verhouden, dergelijke aandacht.

Er zijn kerkelijke gemeenten en diaconieën die nadrukkelijk werk maken van de bezinning op het kerkelijke ouderenwerk en een antwoord proberen te geven op de uitdagingen van vergrijzing. In deze paragraaf behandelen we twee voorbeelden van gericht lokaal diaconaal ouderenbeleid. De voorbeelden laten zien hoe lokaal diaconaal ouderenbeleid kan worden ontwikkeld: als antwoord

109. Herman Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen*, 45.

op de relatieve toename van het aantal ouderen, vanwege veranderingen in het vrijwilligersbeleid of vanwege de kennismaking van beroepskrachten en andere betrokkenen met nieuwere manieren van denken over ouderen en ouder worden.

De ontwikkeling van lokaal diaconaal ouderenbeleid vindt ook plaats in het kader van bovenlokale projecten; dat komt aan de orde in de volgende paragraaf (3.5). De voorbeelden in deze paragraaf betreffen diaconieën waar beroepskrachten (kerkelijk werkers, ouderenpastores, diaconaal consulenten) het lokale diaconaat en de beleidsontwikkeling ondersteunen. Omdat de genoemde voorbeelden het resultaat zijn van casusonderzoek, waarin naast de bestudering van documenten ook aspecten van de lokale context zijn onderzocht en gesprekken zijn gevoerd met betrokkenen op locatie, zijn deze documenten niet geanonimiseerd. Op grond van de zoekopdracht ‘diaconaat’, ‘ouderen’ en ‘vergrijzing’ noemen we de voor ons relevante kerncitaten uit enkele beleidsdocumenten die beknopt worden geïntroduceerd.

3.4.2 *Utrecht: ‘Ouderen in beeld’ (2010)*

In 2010 verscheen het rapport ‘Ouderen in beeld’ van de Commissie Ouderenwerk van het (toenmalige) Diaconaal Missionair Orgaan (DMO) van de Protestantse Gemeente Utrecht (PGU).¹¹⁰ De bezinning op de toenemende aanwezigheid van ouderen in de wijkgemeenten, de vernieuwing van diaconale activiteiten en vooral de (re)organisatie van pastorale zorg aan oudere gemeenteleden en bewoners van woonzorgcentra in de wijken hadden al langer de aandacht van DMO en PGU, getuige eerdere beleidsnotities ‘Aandacht voor oudere gemeenteleden’ (2004) en ‘Ouderen ons een zorg’ (2009). In 2009 werd besloten om financieel en met menskracht te investeren in het ouderenwerk.¹¹¹ In het jaarverslag wordt ouderenwerk een speerpunt genoemd voor de gehele protestantse gemeente.

Het ouderenwerk betreft naast diaconale of sociale activiteiten vooral pastorale en diaconale zorg aan ouderen in de wijken, woonzorgcentra en daarbuiten. Het betreft [...] ‘niet alleen de ouderen die heel erg betrokken zijn op hun kerkelijke gemeente. Ook de ouderen buiten de kaartenbakken van de kerk

110. ‘Ouderen in beeld. Rapportage van de Commissie Ouderenwerk van de Protestantse Gemeente Utrecht, februari 2010’, 42 pp. Opsteller was Arjen de Groot (1961-2016), ouderenwerker en coördinator van een diaconaal wijkcentrum in Utrecht. Het Diaconaal Missionair Orgaan werd in 2016 Protestantse Diaconie Utrecht.

111. Jaarverslag Protestantse Gemeente Utrecht 2009, 18-20, 22.

verdienen onze aandacht'.¹¹² In 'Ouderen in beeld' wordt deze intentie nader gemotiveerd en uitgewerkt. Het rapport bevat een typering van het bestaande ouderenwerk, een model tot differentiatie van de vermeende doelgroep, een analyse van de leeftijdsopbouw en context van de verschillende wijkgemeenten en een inventarisatie van knelpunten en aanbevelingen. We verwijzen naar paginanummers in het rapport.

Zoekopdracht 'Diaconaat':

- 4 De kerk is de plaats waar mensen elkaar op hun geloofsweg opzoeken, ontmoeten, bemoedigen, troosten en inspireren. Vanuit de kerk willen mensen zorg voor elkaar dragen en naar elkaar omzien. Dat gebeurt op allerlei manieren. [...] In dit rapport gaat het over de georganiseerde vormen van zorg om elkaar. Dat zijn van oudsher pastoraat en diaconaat. [...] Diaconaat heeft vele facetten. In een stad als Utrecht betekent het alert zijn op de noden van mensen, praktische en financiële hulp verlenen waar het nodig is en er geen andere hulp voorhanden is, maar ook samenwerking zoeken met andere kerken, organisaties en gemeente, signalen doorgeven en waar mogelijk beleid beïnvloeden.
- 5, 6 Pastoraat en diaconaat gaan hand in hand. [...] Bij bezoeken luisteren bezoekers vaak ook met een diaconaal oor en geven praktische verzoeken om hulp door of signaleren zorgelijke situaties. Soms wordt hulp gezocht bij andere instanties. Omgekeerd hebben diakenen ook oog voor de geestelijke zorgen van mensen en zijn zij ook vaak gesprekspartners bij wie mensen vertrouwen zoeken en hun hart uitstorten. Dat geldt ook voor de groep ouderen in de kerk. Tot voor kort was er in de kerkelijke geldstromen een strikte scheiding tussen diaconale en overige gelden. In de praktijk is die scheiding [...] niet zo helder meer aan te geven. Dat rechtvaardigt naar het inzicht van de commissie inzet van bijvoorbeeld diaconaal geld voor bredere doeleinden zoals het kerkelijk werk voor ouderen. [...] Zorg en aandacht voor ouderen heeft volgens het DMO pastorale, diaconale en ook missionaire dimensies. [...] In het ouderenwerk voor de kerk zijn verschillende taken te onderscheiden. [...] Kort gezegd is er sprake van intensief pastoraat, regulier pastoraat, activiteiten met een gemeenschapsfunctie en diaconale inzet. [...] [Diakenen en diaconale vrijwilligers] concentreren zich op hulpverleningsvragen van ouderen, bieden hulp of verwijzen door. Zij beschikken over een eigen deskundigheid en hebben vaak zich op het zorgverleningsaanbod in wijk en stad, in procedures en regelgeving. Op

112. Jaarverslag Protestantse Gemeente Utrecht 2009, I, 2, 24.

stedelijk niveau ondersteunt DMO het ouderenwerk, onder andere vanuit de daarvoor bestemde fondsen.

- 39 Kerken zijn natuurlijk niet de enige organisaties die zich om ouderen bekommeren. In de vorige eeuw is de functie van de kerk in de zorg voor ouderen zelfs afgenomen, onder invloed van secularisering, specialisering in het aanbod en groeiende overheidsbemoediging. [...] In veel lokale kerkgemeenschappen bezint men zich op de mogelijkheden een bijdrage te leveren aan de doelstellingen van de WMO. Toch moeten deze niet overschat worden: in kerken wordt al omgezien naar elkaar. Maar als de kerkelijke gemeenschap vergrijsd en veel leden al actief zijn, is het moeilijk om meer te bieden dan men nu al doet. Samenwerking met andere organisaties en beroepsgroepen blijft daarom van groot belang.

Zoekopdracht 'Ouderen':

- 1 Er is in de [kerkelijke gemeente] een groeiende groep ouderen. Zorg voor ouderen die dat nodig hebben is belangrijk in een kerk die het als Gods opdracht ziet om om te zien naar elkaar. [...] Het is goed om te beginnen met de opmerking dat "de oudere" niet bestaat. Er zijn tussen oudere mensen grote individuele verschillen. Dé noden van dé ouderen bestaan niet. Er is een grote groep heel vitale ouderen die van alles onderneemt. Ook in de kerk zijn ze heel actief: zowel de net gepensioneerde 65-plussers maar ook tachtigjarigen die nog steeds bezoekwerk doen. [...] Toch is het zinvol speciaal aandacht te besteden aan de oudere leden van onze gemeente. De ervaring dat ouderdom beperkingen met zich meebrengt, lichamelijke klachten, verdriet om verlies van geliefden en de confrontatie met de eindigheid van het eigen aardse bestaan maken extra aandacht van de kerkelijke gemeenschap op zijn plaats, in pastorale en praktische zin. Dat is niet altijd gemakkelijk te organiseren. In sommige delen van de stad is de kerkelijke gemeente vergrijsd en zijn er niet genoeg mensen om aandacht te geven in verhouding tot het aantal mensen dat aandacht nodig heeft. [...] We concentreren ons in dit onderzoek op ouderen in de vijfde levensfase en zij die zorg ontvangen, op de noden van de meest kwetsbare ouderen dus.
- 15 [...] Vrijwilligers worden zelf ouder en opvolgers zijn moeilijk te vinden. De medewerkers van [een ouderensoos] vreesden dat de soos eind van dit seizoen zou moeten stoppen omdat zijzelf te oud worden. [...] Overigens mag [hieruit] geconcludeerd worden dat ouderen niet alleen doelgroep zijn maar ook vaak vrijwilliger. Het is goed dit te benadrukken.
- 23 In bepaalde wijkgemeenten is het aantal ouderen dat pastoraat behoeft erg groot. De predikant heeft onvoldoende tijd om aan de behoefte tegemoet

te komen. Het aantal vrijwilligers is beperkt en neemt snel af. [...] Gelet op de beperkte mogelijkheden van de wijkgemeenten met veel oudere leden, is extra ondersteuning van regulier en intensief pastoraat vanuit de stedelijke protestantse gemeente op zijn plaats. Die extra inzet is ook diaconaal gezien van belang vanwege de kwetsbaarheid van (een deel van) de ouderen. [...] [Lange-termijn vragen zijn:] Hoe in te spelen op de wensen van de volgende generatie ouderen, de babyboomers? Hoe om te gaan met veranderingen in zorgland (zorg aan huis) en technologische mogelijkheden (beeldbuispastoraat)?

- 25 De soosactiviteiten zijn voor deelnemende ouderen van grote betekenis; men is (eindelijk) weer onder de mensen, krijgt aandacht en gelegenheid zich weer deel te voelen van de kerkelijke gemeenschap.
- 25, 33 Steeds meer ouderen ontvangen zorg in de thuissituatie en krijgen bovendien steeds meer de verantwoordelijkheid om deze zorg zelf te organiseren. Veel ouderen weten de weg niet goed. Niet alle wijkdiaconieën zijn gespitst op het ondersteunen van de eigen ouderen in dit opzicht. [...] We vragen wijkdiaconieën alert te zijn op de behoefte van thuiswonende ouderen aan hulp bij het zoeken naar en aanvragen van hulp en zorg aan huis.

Zoekopdracht 'Vergrijzing':

- 5 Veel zorgcentra en complexen met zelfstandige ouderwoningen staan in de wijken waar de kerkelijke gemeente zelf al vergrijsd is. Het is duidelijk dat de wijkgemeenten voor de bijna onmogelijke opgave staan om al de ouderen te bedienen. De commissie wil nadrukkelijk aandacht aan deze problematiek schenken.
- 7, 8 Vergeleken met de burgerlijke gemeente is de [kerkelijke gemeente] een 'grijze' gemeenschap. [...] De cijfers geven duidelijk weer dat [de kerkelijke gemeente] een relatief grijze gemeenschap is. Opvallend is ook dat vooral de oudere leden van onze 'vereniging' contributie betalen. Terwijl zij één-vijfde van het aantal leden uitmaken, komt het aantal toezeggingen aan Kerkbalans voor de helft van de 65-plussers. Een kwart van de toezeggingen is gedaan door 80-plussers! [...] Als we de cijfers van de [burgerlijke gemeente] en die van de [kerkelijke gemeente] naast elkaar leggen, dan blijken deze met elkaar te sporen. In wijken waar relatief veel ouderen wonen, zijn de wijkgemeenten ook 'grijs'.
- 21 De kerkgemeenschap is zeer afhankelijk van de vrijwillige inzet van haar leden. Ook als het gaat om het geven van aandacht aan en het dienen van onze oudere leden. Het bezoekwerk (regulier pastoraat) bijvoorbeeld is een belangrijk middel om ouderen te bereiken maar is arbeidsintensief en

leunt sterk op de inzet van vrijwilligers. Uit de onderzoeksgegevens blijkt dat juist in wijken waar veel oudere leden wonen, het steeds moeilijker wordt om vrijwilligers te vinden voor het bezoekwerk, het begeleiden van soosactiviteiten en dergelijke. Het vertrek van vrijwilligers – vooral vanwege leeftijd – kan daardoor niet voldoende worden gecompenseerd.

3.4.3 Gouda: ‘Ouderen geven kleur aan de samenleving’ (2007)

In 2017 fuseerden de hervormde gemeente en gereformeerde kerk te Gouda tot Protestantse gemeente. De hervormde en gereformeerde centrale diaconieën werkten al geruime tijd samen. In 2002 stelden zij gezamenlijk een diaconaal consulent aan ter ondersteuning van de wijkdiaconieën en de coördinatie en uitvoering van diaconale activiteiten. In 2004 volgde een gezamenlijk diaconaal beleidsplan.

De diaconaal consulent nam het voortouw in de beleidsmatige bezinning op ouderen, ouderenwerk en vergrijzing. Dit resulteerde in de beleidsnotitie ‘Vergrijzing? Ouderen geven kleur aan de samenleving’.¹¹³ Ook de eerste gezamenlijke beleidsplannen (2004-2008, 2009-2012) geven blijk van gerichte aandacht voor ouderen en ouder worden.¹¹⁴ We verwijzen naar paginanummers in de beleidsnotitie (2007) en twee beleidsplannen (2004, 2009).

Zoekopdracht ‘Diaconaat’:

2004:4 Het uitgangspunt voor het diaconale handelen is de liefde van Jezus Christus die Zijn gemeente is voorgegaan in de zorg voor de naaste. Alleen vanuit die liefde kan de diaconale gemeente gestalte krijgen. Daarbij zijn de volgende principes richtinggevend: Luisteren [...], Gelijkwaardigheid [...], Bewustwording [...], Solidariteit [...]. Een kerkelijke gemeente is er niet alleen voor zichzelf, maar is er met de bedoeling diaconaal te handelen in de eigen kring én in de samenleving.

2007:2 Voor het diaconaat is van belang: omdat ‘de oudere’ niet bestaat, zal er altijd een groep bestaan die niet mee kan komen. Dan gaat het om

113. ‘Vergrijzing? Ouderen geven kleur aan de samenleving. Bevindingen over de verandering van ouderen in de samenleving en de gevolgen die dat voor de kerken [heeft]’, 7 pp. Opsteller was Irene Stok, tussen 2002 en 2012 werkzaam als diaconaal consulent voor de hervormde en gereformeerde diaconieën in Gouda.

114. Beleidsplan 2004-2008 voor de Diaconieën van de Hervormde Gemeente en de Gereformeerde Kerk te Gouda; Beleidsplan 2009-2012 voor de Diaconie i.o. van de Protestantse Kerk te Gouda.

mensen die financieel, fysiek of sociaal problemen hebben: de doelgroep van de diaconie.

2009:3 'Helpen waar geen helper is' is al jaren het credo van de diaconie. [...] Met het dienen van onze naaste in nood ontmoeten en dienen we ook onze Heer. En een ontmoeting met Hem inspireert.

Zoekopdracht 'Ouderen':

2004:10,11 Het seniorendiaconaat / ouderen en welzijn heeft als doel het bevorderen van het welzijn van en het dienstbaar zijn aan ouderen. Waar nodig wordt diaconale hulp en steun geboden aan diegenen die vanwege leeftijd of handicap beperkt zijn in hun eigen mogelijkheden. [...] [We willen dit] Speerpunt van beleid maken, mede ook vanwege de steeds groter wordende groep ouderen. Daarbij moet worden nagegaan of er onder deze groep nog meer behoeften zijn.

2007:2 Er zijn drie groepen ouderen: De nieuwe generatie: de mensen in de [...] derde levensfase; De mensen in de derde levensfase die niet profiteren van de positieve ontwikkelingen; De ouderen van 80 jaar en ouder.

2007:3 Het kan een uitdaging voor de kerk, de diaconie, zijn om de [...] groepen ouderen bij elkaar te brengen. Mogelijk probleem is dat de 'kwetsbare' oudere behoefte heeft aan iemand die regelmatig komt, eenzelfde persoon, iemand die trouw is. De vitale oudere wil zich niet teveel binden. [...]

2007:4,5 Vragen aan de wijkgemeenten en/of de diaconie [zijn]: Zijn de oudere mensen die hulp nodig hebben, bekend? Hoe kun je deze mensen op het spoor komen? Zijn er voldoende mogelijkheden binnen de kerk om deze mensen te helpen? Is er voldoende bekendheid met instanties die deze mensen kunnen helpen? [...] Welke mogelijkheden zie je voor de kerk, de diaconie met betrekking tot zorg en hulp aan oudere mensen? Zijn er mogelijkheden om met oudere mensen levensboeken te gaan maken? [...] Wat kan de diaconie/kerk doen?

2009:11 We zijn één gemeente in Jezus Christus. Vanuit deze visie willen wij: Onze ouderen betrekken bij deze gemeente, Ouderen die in een isolement leven, aandacht vanuit de kerk geven [...], Signaleren of er knelpunten zijn en deze doorverwijzen naar de betrokken instanties. [...] In de bijbel komen ouderen naar ons toe als mensen met levenswijsheid en levenservaring.

Zoekopdracht 'Vergrijzing':

2007:1 Vergrijzing wordt vaak gezien als een probleem. Het is de vraag of dat zo is. Dat er een grotere groep ouderen komt [...] is een feit. [...] Het is niet waar dat ouderen allemaal 'ziek en behoevend' zijn. De situatie van oudere mensen is erg aan het veranderen. [...] 'De oudere' bestaat niet maar

samengevat gelden de volgende ontwikkelingen in Nederland: Stijging van de levensverwachting, Verschuiving van ziekten en andere ouderdomsproblemen naar een hogere leeftijd, Stijging van het besteedbaar inkomen, Vergroting van netwerk. Dit zijn [...] positieve ontwikkelingen en geen problemen maar een zegen voor de samenleving.

2009:II Door steeds betere levensomstandigheden en een goede gezondheidszorg wordt de groep ouderen in onze samenleving de komende jaren groter. [...] We kunnen ouderen onderscheiden in drie groepen. Ouderen die hun leven voortzetten als voorheen. Kwetsbare ouderen, thuis of in een zorginstelling, mensen die problemen met hun gezondheid hebben, mensen met kans op eenzaamheid. Geëmancipeerde ouderen, die een druk leven hebben met een nieuwe studie en/of politieke dan wel maatschappelijke activiteiten. Het seniorendiaconaat richt zich vooral op bovengenoemde tweede groep.

3.4.4 *Analyse: aspecten van lokaal diaconaal ouderenbeleid*

De voorbeelden zijn niet representatief in kwantitatieve zin. Wel belichten zij enkele belangrijke aspecten van lokaal diaconaal ouderenbeleid en de wens tot vernieuwing van traditioneel ouderenwerk. De ontwikkeling van lokaal ouderenbeleid kan als noodzakelijk worden ervaren indien, zoals in 'Ouderen in beeld' wordt beschreven, de bestaande organisatie van het ouderenpastoraat naar vraag en aanbod niet langer aansluit bij de situatie van vergrijzende en krimpende wijkgemeenten of bij de toenemende behoefte aan pastorale zorg onder gemeenteleden in woonzorgcentra.

Evenzeer kan de wens tot vernieuwing van ouderenbeleid, zoals in 'Ouderen geven kleur' het geval is, voortkomen uit de wens om gedifferentieerder te spreken over ouderen en om op passender wijze om te gaan met diverse oudere doelgroepen in diaconaat, pastoraat en vrijwilligerswerk. Een van de basale functies van het ontwikkelen van diaconaal ouderenbeleid is, aldus het tweede voorbeeld, het formuleren en agenderen van belangrijke vragen rondom ouderen en vergrijzing in de wijkgemeenten en -diaconieën (2007:4,5).

De opbrengst van de zoekopdracht 'Diaconaat' in de documenten sluit aan bij de observaties in de lokale beleidsplannen (3.3.3). We vinden verwijzingen naar zorg, omzien naar elkaar en naastenliefde, er worden diverse 'noden' gesignaleerd, en bepaalde groepen van kwetsbare mensen worden geïdentificeerd als doelgroep van diaconaat (4, 2004:4, 2007:2). Er worden richtinggevende motieven genoemd voor het diaconaat zoals 'luisteren, gelijkwaardigheid, bewustwording, solidariteit' (2004:4). 'Zorg voor ouderen die dat nodig hebben

is belangrijk in een kerk die het als Gods opdracht ziet om om te zien naar elkaar' (1).

In 'Ouderen geven kleur' wordt gewezen op enerzijds de verbinding tussen diaconaat en de geloofsbronnen van de gemeente ('dienst aan de naaste is dienst aan de Heer') en anderzijds op de verbinding tussen diaconaat, kerk en samenleving (2004:4, 2009:3). Beide documenten noemen 'ontmoeting' een belangrijk kenmerk van diaconaat (4, 2009:3). Uit 'Ouderen in beeld' komt scherp naar voren hoezeer verweven, bezien vanuit het perspectief van ouderen en ook vanuit het perspectief van de beroepskrachten, pastoraat en diaconaat zijn in het ouderenwerk (4, 5, 6). De relatie tussen pastoraat en diaconaat wordt omschreven als 'hand in hand' en er wordt gewezen op een diaconale dimensie in het pastorale bezoekwerk.

In de voorbeelden verhoudt het lokale diaconaat zich met open vizier tot de lokale en maatschappelijke context. 'Ouderen in beeld' wijst op de toename van thuiswonende ouderen (25) en biedt een historische schets van het diaconaat (39); 'Ouderen geven kleur' wijst op ouderen in sociaal isolement en spreekt over doorverwijzen naar desbetreffende instanties (2009:11).

Vanuit een ervaren noodzaak tot reorganisatie van het pastoraat komt ook het organisatorische diaconaat in beeld. Behalve de inzet van diakenen en diaconale vrijwilligers betreft dit in het bijzonder de diaconale financiële middelen. Diaconale gelden zouden moeten worden ingezet voor het bredere kerkelijke ouderenwerk, in aansluiting bij de financiële ondersteuning die de diaconale fondsen nu reeds bieden (5,6).

Bij de zoekopdracht 'Ouderen' valt de differentiatie in het spreken over ouderen op. In beide documenten worden onderscheidingen geciteerd of gecreëerd ten aanzien van verschillende ouderen: naar leeftijd, behoeften, levensfasen, gezondheid en mate van maatschappelijke of kerkelijke participatie. De betekenis van ouderen voor het bestaande en toekomstige vrijwilligerswerk in kerk en diaconaat wordt in 'Ouderen in beeld' onderstreept en ook in 'Ouderen geven kleur' wordt met dat doel voor ogen aandacht besteed aan 'nieuwe' of 'vitale' ouderen die tot veel in staat zijn (1, 15, 21, 2007:2).

Het spreken over 'kwetsbare ouderen' wordt in 'Ouderen geven kleur' gethematiseerd en opnieuw gedifferentieerd, opdat er in het beleid nauwkeuriger kan worden verwezen naar ouderen die een doelgroep van diaconaat zouden kunnen zijn (2007:3, 2009:11).

Uit de opbrengst van de zoekopdracht 'Vergrijzing' kunnen we opmaken dat in beide documenten vergrijzing in de eerste plaats in beeld is als ingrijpende ontwikkeling in de eigen kerkelijke en diaconale gelederen (5, 7, 8), en als zodanig het pastoraat en het diaconaat voor grote uitdagingen stelt (1, 15); dat vergrijzing vervolgens in beeld is als contextuele macro-ontwikkeling die

van invloed is op samenleving als geheel (7,8, 2007:1, 2009:11); en dat vergrijzing tenslotte een thema is waarover genuanceerd dient te worden gedacht en gesproken. ‘Vergrijzing wordt vaak gezien als een probleem. Het is de vraag of dat zo is.’ (2007:1). De term wordt niet zonder terughoudendheid gebruikt (7,8: ‘grijze’, ‘grijs’).

Tot besluit merken we op dat beide voorbeelden laten zien dat een beroepskracht (ouderenwerker, diaconaal consulent) een belangrijke bijdrage kan leveren aan de ontwikkeling van en de bezinning op lokaal diaconaal beleid met het oog op ouderen in de context van vergrijzing.

3.5 Bovenlokale projecten voor de ontwikkeling van diaconaal ouderenbeleid

3.5.1 *Kerk in Actie en ouderen*

In het organisatorische diaconaat van de Protestantse Kerk neemt op bovenlokaal niveau Kerk in Actie een centrale plaats in (naast onder meer de Federatie van Diaconieën, die als zelfstandige vereniging de belangen behartigt van diaconieën in de Protestantse Kerk).¹¹⁵ Tot de taken van Kerk in Actie behoort de ondersteuning van kerkelijke gemeenten en diaconieën in de ontwikkeling van diaconaal beleid. De bovenlokale kerkelijke organisatie is er, aldus de kerkorde, om de kerkelijke gemeenten, ‘daarin bijgestaan door organen van de kerk die op dit terrein werkzaam zijn, bewust te maken van haar diaconale roeping en aan dezen bijstand te verlenen bij de vervulling van deze roeping’.¹¹⁶

In deze paragraaf bestuderen we de ondersteuning die Kerk in Actie biedt ten aanzien van lokale diaconale betrokkenheid bij ouderen en zorg in Nederland. Deze betrokkenheid is er lokaal van oudsher en dat geldt ook voor vormen van ondersteuning door de bovenlokale diaconale organen. De kerken die later de

115. Kerk in Actie is de bovenlokale organisatie voor diaconaat en zending in binnen- en buitenland namens de (gemeenten van de) Protestantse Kerk en enkele andere kerkgenootschappen, voortgekomen uit het samenwerkingsverband van zendings- en werelddiaconale organisaties Kerken in Actie in 1995. Kerk in Actie maakt deel uit van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk. De Federatie van Diaconieën is een zelfstandige organisatie die de belangen behartigt van diaconieën in de Protestantse Kerk en samenwerkt met Kerk in Actie. In 1998 werd de Federatie in het samen-op-wegproces ‘heropgericht’ na een eerder bestaan in de Nederlandse Hervormde kerk tussen 1921 en 1964.

116. PKO ordinantie 14-9-2. Vgl. *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*, ordinantie 15-25-1: ‘De bredere diaconale organen hebben in het bijzonder tot taak [...] de diakenen inzicht te geven in de juiste methoden voor het diakonale denken en handelen’.

Protestantse Kerk zouden vormen kenden in de twintigste eeuw diverse commissies, raden en stichtingen voor het kerkelijke en diaconale ouderenwerk, zoals de Contactcommissie Bejaardenzorg en de stichting Gemeenschappelijk Protestants Overleg Bejaardenwerk (GPOB). In praktijkgerichte publicaties werden gemeenten en diaconieën geïnformeerd over ouderen, ouder worden en mogelijkheden in het ouderenwerk.¹¹⁷

De dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk en Kerk in Actie hebben de ondersteunende en informerende arbeid voortgezet met publicaties over pastorale en diaconale betrokkenheid bij ouderen, zoals een handreiking voor pastoraal bezoekwerk, artikelen in het tijdschrift *Diakonia* en brochures over diaconaat en zorg of de ontmoeting tussen jongeren en ouderen in kerkelijke gemeenten.¹¹⁸ In de *Diaconale wegwijzer voor diakenen en vrijwilligers* uit 2004 werden ouderen onverkort tot de ‘werkvelden’ van het diaconaat gerekend. De aandachtspunten in de omschrijving van dit werkveld tekenen de insteek van het bovenlokale diaconaat in deze en volgende jaren:

In het diaconaat is het van het grootste belang om een goed evenwicht te vinden bij het thema ouderen. Vitale ouderen zijn een onmisbare schakel in een diaconie, met een schat aan deskundigheid, levenservaring – en tijd (dat laatste vooral in verhouding met de generaties die nog actief zijn in het betaalde arbeidsproces). Het gaat bij diaconaat en ouderen vooral om het krijgen van een goed inzicht in de grote verschillen in leefsituatie van ouderen van vandaag en om het evenwicht tussen diaconaat voor ouderen en door ouderen. Van diakenen mag verwacht worden dat ze oog hebben voor de verschillende leeftijdfasen, sociaal-economische en persoonlijke situaties waarin ouderen verkeren. [...] Ouderenbeleid wordt een steeds belangrijker onderdeel van overheidsbeleid en dat geldt niet alleen op landelijk niveau. Daarom is het voor een diaconie ook wenselijk om goede contacten te onderhouden met lokaal bestuur en met instellingen en organisaties die zich voor het welzijn en de belangen van ouderen inzetten. Als een diaconie zich nadrukkelijker zelf met pleitbezorging

117. Onder meer: *Bejaardenwerk, een taak van de kerk. Een bundel studies uitgaande van de Contactcommissie Bejaardenwerk van de Algemene Diaconale Raad en de Raad voor de Herderlijke Zorg der Nederlandse Hervormde Kerk*, Den Haag 1958; H.A. Schreuder e.a., *De mens is immers een geheel. Over de geestelijke verzorging als levenshulp voor ouderen in verzorgingshuizen*, Utrecht 1983; idem, *Ouder worden we allemaal*, Driebergen 1986.

118. L.C.J. Reedijk-Boersma, *Over het bezoeken van oudere mensen*, Den Haag 1980; Protestantse Kerk, *Over het bezoeken van oudere mensen. Handreiking voor het pastoraat*, 1991¹, 2001²; Kerk in Actie, *Zorg: kerken een zorg. Een handreiking aan diaconieën*, Utrecht z.j. [2001]; Protestantse Kerk, *Samen één gemeente voor jong en oud*, Utrecht 2007.

voor ouderen wil bezig houden (denk aan de zorg- en armoedeproblematiek) kan het het overwegen waard zijn om in een inspraakorgaan, een seniorenraad bijvoorbeeld, vertegenwoordigd te zijn.¹¹⁹

Hier wordt aandacht gevraagd voor de bijdrage die actieve of vitale ouderen leveren aan het praktische diaconaat, voor de variëteit onder ouderen en voor relevante maatschappelijke ontwikkelingen op het terrein van de zorg. Een constructieve houding tegenover lokale overheden en maatschappelijke bondgenoten wordt gestimuleerd.

In de dienstenorganisatie werd in 2007 Diaconaal werk (binnenland), voordien onderdeel van de afdeling Binnenland, ondergebracht bij Kerk in Actie.¹²⁰ In de maatschappelijke context was 2007 een belangrijk jaar voor het diaconaat vanwege de invoering van de (eerste) Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). In het kader van de Wmo werden zorgtaken overgeheveld naar burgerlijke gemeenten, werd en wordt bij zorgvragen een beroep gedaan op zelfredzaamheid en hulp uit persoonlijke en sociale netwerken van burgers, en dienen zowel zorgontvangers als maatschappelijke organisaties door de gemeenten betrokken te worden bij de ontwikkeling en uitvoering van lokaal beleid. Zeker in de beginjaren heeft de Wmo een impuls gegeven aan de bezinning op lokaal diaconaat door kerken en diaconieën.¹²¹

Binnen Kerk in Actie is in deze jaren ‘Zorg’ of ‘Diaconaat en zorg’ een van de programma’s van het binnenlandse diaconaat. Mede door het onderzoek *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen* uit 2007 was er in dit kader ook aandacht voor ouderen en ouderenbeleid.¹²² In de periode tussen 2006 en 2016 beantwoorden, naast genoemde en andere publicaties, twee projecten aan onze zoekopdracht naar diaconaat, ouderen en vergrijzing: ‘Grijs is meer dan een kleur’ en ‘Zorgzame kerk’. Beide projecten zullen we in de volgende paragrafen beschrijven en analyseren.

119. Kerk in Actie, *Diaconale wegwijzer. Gids voor diakenen en vrijwilligers*, Utrecht 2004, 52-53.
120. *Jaarverslag 2007 Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland*, in: *Kerkinformatie* 164, november 2008, 2-4.

121. Herman Noordegraaf, *Kerk en Wmo. De eerste vijf jaren (2007-2011)*, Groningen 2012, 124-125; Marja Jager-Vreugdenhil, ‘Kerken en de ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning’, in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2013, 4/2, 79-98.

122. Herman Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht 2007. Het onderzoek werd uitgevoerd namens Kerk in Actie, de Provinciale Gereformeerde Stichting voor Samenlevingsopbouw en Jeugdwerk Drenthe (PGSJ), het Protestants Dienstencentrum Groningen-Drenthe en ThWI/PThU. Zie ook 1.2.

3.5.2 'Grijs is meer dan een kleur' (2009-2012)

In 2009 start het project 'Grijs is meer dan een kleur. Ouderen aan zet in kerk en samenleving'.¹²³ Het doel is om kerkelijke gemeenten en diaconieën te ondersteunen bij het doordenken en vernieuwen van het ouderenwerk.¹²⁴ De uitkomsten van het onderzoek *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen* geven daartoe aanleiding. In vrijwel alle kerkelijke gemeenten zijn ouderen in beeld als doelgroep van pastorale zorg en traditionele activiteiten zoals koffieochtenden of een kerstgroet. Minder aandacht is er voor de actieve bijdrage van ouderen aan de uitvoering van diaconaat en kerkenwerk. Bovendien maakt de variëteit onder ouderen het zinvol noch wenselijk om over ouderen als een eenduidige groep of doelgroep te spreken: 'grijs' is meer dan één kleur. Ouderen zouden moeten kunnen meepraten en -beslissen over ouderenbeleid en activiteiten in de gemeenten ('door ouderen, voor ouderen'). De negatieve beeldvorming rond vergrijzing dient te worden doorbroken en het gehele kerkelijke ouderenwerk zou in het teken kunnen staan van wederkerigheid en ontmoeting: gelijkwaardige, wederkerige ontmoetingen tussen ouderen, generaties en buurt en kerk.

Deze overwegingen sluiten aan bij twee beleidsdoelen voor het bovenlokale diaconaat in deze periode: participatie bevorderen en uitsluiting tegengaan, en bijdragen aan gemeenschapsvorming en sociale samenhang op buurtniveau.¹²⁵ Het project wordt aldus gemotiveerd:

In Nederland wonen steeds meer ouderen. Vaak praten mensen daar bezorgd over, terwijl het een unieke situatie is. Niet eerder is het voorgekomen dat er zoveel relatief gezonde mensen zijn boven de 55 jaar. Vanzelfsprekend vraagt dit vergrijzingproces extra aandacht, omdat dit grote gevolgen voor de samenleving heeft. [...] Ook in de kerken is dit proces merkbaar. De groep ouderen is zelfs langzamerhand de grootste groep aan het worden. Dit geldt zowel voor de betrokkenheid bij de diensten als ook voor het leveren van vrijwilligers voor allerlei activiteiten.

123. De projectnaam werd eerder gebruikt voor een studiedag over kerk en ouderen in 2005 en is afkomstig uit een artikel van Gerard Hazenkamp, 'Grijs is meer dan een kleur', in: *Toer, Impulsen voor inspirerend kerk-zijn*, 2004, 4/5, 4-5.

124. Het project duurde drie jaar (2009-2011) waaraan een vierde jaar (2012) werd toegevoegd. In een casuonderzoek hebben we vergaderingen van deze projectgroep bijgewoond en relevante documenten en verslagen verzameld. Namen en gegevens van de deelnemers en de betrokken kerkelijke gemeenten laten we hier achterwege. De geanonimiseerde projectdocumenten zijn in te zien bij de auteur.

125. Projectdocument 'Projectplan 2009', 2009:1-2; Kerk in Actie, *Jaarverslag 2009*, Utrecht 2010: 36.

Het is van belang om met elkaar het bestaande ouderenbeleid eens kritisch onder de loep te nemen. [...] Veel mensen vragen kerken mee te helpen om hun buurt leefbaar te houden. De meeste kerken doen aan ouderenwerk onder hun eigen leden. Het is belangrijk dat kerken [in] hun ouderenbeleid ook oog hebben voor de ouderen in hun wijk, die mogelijk niet behoren tot de eigen kerkelijke gemeente. [...] Enerzijds is er een groep ouderen die zorg en aandacht verdient. Ouderen kunnen kwetsbaar zijn. De overheid wil dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen. Maar door verlies van partner en familie lopen zij het risico om in een sociaal isolement te raken. [...] Tegelijkertijd is er een grote groep vitale ouderen aan het ontstaan, die niet zit te wachten op een bloemetje tijdens de verjaardag of een geschenk rond de kerst. Zij stellen liever hun levenservaring en levenswijsheid ten dienste van kerk en samenleving.¹²⁶

Meer dan op activiteiten richt het project zich op de positie en erkenning van ouderen als zodanig in kerkelijke gemeenten, diaconieën en daarbuiten. Bewustwording van de manier waarop wordt omgegaan met ouderen en de thematiek van vergrijzing is van groot belang voor diaconieën en kerkelijke gemeenten, voor hun omgeving, en voor ouderen zelf: 'Ouderenbeleid is goed voor iedereen. Als het ouderenbeleid goed op de kaart wordt gezet, zal dat een uitstraling, een vitaliserende werking hebben op de hele gemeente en daarbuiten'.¹²⁷

Onder leiding van een medewerker van Kerk in Actie wordt een landelijke projectgroep samengesteld van gemeenteadvisers die pilotprojecten zullen starten in enkele kerkelijke gemeenten. Voortgang, leesmateriaal en ervaringen worden uitgewisseld onder de deelnemers die vier keer per jaar vergaderen. Het is de bedoeling dat gedurende en na afronding van het project praktijkvoorbeelden zullen worden gedeeld via het tijdschrift *Diakonia* en de website van Kerk in Actie en dat er een stappenplan voor de ontwikkeling van ouderenbeleid gereed zal zijn.

In de projectgroep participeren enige tijd ook deelnemers die in een andere hoedanigheid betrokken zijn bij de vernieuwing van kerkelijk en ander ouderenwerk zoals een afgevaardigde van de protestants-christelijke ouderenbond (PCOB), een diaconaal consulent voor het ouderenwerk van een kerkelijke gemeente en een betrokkene bij een parallel project in Groningen en Drenthe,

126. www.kerkinactie.nl/Kerk-en-gemeenten/Diaconaat/Zorg-in-Nederland/Ouderen, 11 februari 2011.

127. Projectdocument 'Projectplan 2009', 2009:1.

eveneens gestart naar aanleiding van het rapport *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen*. Dit parallelle project verloopt moeizaam en wordt na enige tijd gestaakt.¹²⁸ Ook is er deelname vanuit een maatschappelijk activeringswerkproject getiteld ‘Wijs met Grijs: Ouderenparticipatie’ in Overijssel, bedoeld om ‘kerken te stimuleren hun ouderenwerk onder de loep te nemen en te bezien in hoeverre de werkwijze en uitvoering nog passend is voor ouderen in deze tijd’, waartoe onder meer de vraag beantwoord dient te worden: ‘Welk beeld leeft er van ‘kerkelijk ouderenwerk’, en belemmert dit ouderen om deel te nemen?’¹²⁹

In het kader van ‘Grijs is meer dan een kleur’ voeren twee gemeenteadviseurs overleg met diaconieën en kerkenraden in twee kerkelijke gemeenten over het ouderenwerk en ouderenbeleid ter plaatse en start in een andere gemeente een werkgroep bestaande uit ouderen, diakenen en vrijwilligers onder begeleiding van een gemeenteadviseur.

Een van de documenten waarmee de gemeenteadviseurs werken is getiteld ‘Checklist ouderenbeleid: Is uw gemeente ouderenproof?’ (2010). In dit document wordt gesteld dat reeds het proces van vergrijzing iedere kerkelijke gemeente zou moeten nopen tot specifieke aandacht voor ouderen en hun mogelijkheden, wensen en onderlinge verschillen:

Het vergrijzingsproces in maatschappij en in de kerken vraagt er om de positie van de steeds groter wordende groep ouderen extra én periodieke aandacht te geven. In veel gemeenten zijn de ouderen langzamerhand de grootste groep geworden. Dit geldt voor zowel de betrokkenheid bij de diensten als ook in het leveren van vrijwilligers voor allerlei activiteiten. Het is daarom van belang om [...] het bestaande ouderenbeleid eens kritisch te bezien. Er is namelijk niet alleen een groep ouderen die zorg en aandacht verdient, maar ook een grote groep vitale ouderen [...].

Ouderenbeleid in kerkelijke gemeenten en diaconieën bestaat volgens de checklist uit aandacht voor ouderen in vier domeinen: de inzet van ouderen

128. Projectdocument ‘Pilotprojecten ‘Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen’, 2008. In drie kerkelijke gemeenten zullen in het project ‘Vernieuwen van ouderenwerk’ in de periode 2009-2011 pilotprojecten worden opgezet ten behoeve van de vernieuwing van het ouderenwerk in kerk en samenleving. De uitvoering is in handen van een consultant namens de (toenmalige) Provinciale Gereformeerde Stichting voor Samenlevingsopbouw en Jeugdwerk Drenthe (PGSJ). Na een voorbereidende fase trekken de deelnemende gemeenten zich terug en beëindigt de consultant in 2010 de werkzaamheden.

129. Projectdocument ‘Projectplan 2009: ‘Wijs met Grijs’, 2009: 1. ‘Wijs met Grijs’ was een project van de Stichting Protestantse Maatschappelijk Activeringswerk Overijssel (ProMo). Vanwege ontoereikende subsidies werd dit project beëindigd.

in vrijwilligerswerk, de behoefte onder ouderen aan pastorale zorg, het zoeken naar samenwerking van de kerkelijke gemeente en diaconie met andere actoren in het lokale ouderenwerk, en sociale, financiële en praktische hulp aan ouderen, inclusief voorzieningen in en om het kerkgebouw. Aan de hand van aandachtspunten (vragen, stellingen) per domein kan de gemeente of diaconie inzicht verwerven in de scores en leemtes van het huidige eigen beleid. De aandachtspunten variëren van ‘Van zorg voor ouderen naar inzet door ouderen: omslag in denken is nodig’, ‘Beeldvorming bij de jeugd over oudere mensen, en andersom’ en ‘Zijn leeftijdsgebonden bezoeken nog van deze tijd?’ tot ‘Aanpassingen voor rolstoelgebruikers, aangepaste toilet’.¹³⁰

De gemeenteadviseurs die in het kader van ‘Grijs is meer dan een kleur’ contacten onderhouden met de twee diaconieën en de lokale werkgroep constateren een geringe mate van interne samenwerking in het kerkelijke ouderenwerk. Pastorale en diaconale taakgroepen of activiteiten zijn gescheiden; er is weinig zicht op wat andere kerken of wijkgemeenten doen; evenmin is men in de kerkelijke gemeenten op de hoogte van de activiteiten van lokale welzijnsorganisaties en voorzieningen voor ouderen. ‘De kans op dubbelen van activiteiten, communicatieproblemen en het langs elkaar heen werken is groot’.¹³¹ De gemeenteadviseurs helpen met het samenstellen en actualiseren van een lokale sociale kaart ter bevordering van samenwerking en diaconale deskundigheid. Er is overleg met predikanten en kerkelijk werkers ter plaatse over de organisatie van het ouderenpastoraat.

De gemeenteadviseurs ondervinden dat het agenderen van ‘nieuw ouderenbeleid’ weerstand kan oproepen indien het wordt ervaren als een extra activiteit of inspanning in gemeente en diaconie, terwijl er al zoveel speelt of moet gebeuren. Deze zorg wordt onderkend in het projectplan van ‘Grijs is meer dan een kleur’: ‘Het is belangrijk om een zodanig beleid te ontwikkelen dat de gemeente niet overvraagd wordt’.¹³² De belangrijkste actoren in de vernieuwing van ouderenbeleid zouden ouderen zelf moeten zijn, samen met kerkenraad, diaconie en andere betrokkenen; niet de gemeenteadviseurs. ‘Het welslagen is mede afhankelijk van de medewerking van lokale kerken [...]; we veronderstellen dat er behoefte is aan nieuw ouderenbeleid in verband met een kerk die vergrijst’.¹³³ Beleidsvernieuwing onder begeleiding van de gemeentead-

130. Projectdocument ‘Checklist ouderenbeleid: Is uw gemeente ouderenproof?’, Protestants Dienstencentrum Zuid-Holland, 2004/2010, 2, 3-6.

131. Idem, 5.

132. Projectdocument ‘Projectplan 2009’, 2009, 2.

133. Projectdocument ‘Dilemma’s bij het project Grijs is meer dan een kleur’, 2010, 1.

viseurs is alleen mogelijk indien het aansluit bij de vragen, behoeften, ‘cultuur’, context en mogelijkheden van een kerkelijke gemeente en diaconie.

In het overleg met de diaconieën en in de vergaderingen van de werkgroep is (en blijft, voor de duur van het project) de inventarisatie van bestaande activiteiten en het gesprek daarover de voornaamste bezigheid van de gemeenteadviseurs. In een van de gemeenten wordt door twee studenten een kleinschalig behoefteonderzoek uitgevoerd onder kerkgaande ouderen in de leeftijd tussen 65-80 jaar. De uitkomsten zijn niet zo verrassend – een meerderheid van de respondenten is tevreden over het activiteitenaanbod, en ‘gezelligheid’ is de meest genoemde kwaliteit van het kerkelijke ouderenwerk – maar het onderzoek helpt de lokale werkgroep om te opereren in aansluiting bij de ouderen en de bestaande activiteiten van de kerkelijke gemeente.¹³⁴

Naast aandacht voor lokale samenwerking en voor beleidsontwikkeling in aansluiting bij de mogelijkheden en het tempo van de kerkelijke gemeenten en diaconieën, groeit in de landelijke projectgroep aandacht voor de thema’s ouderen mishandeling en eenzaamheid. Bij aanvang van het project is er door de nadruk op erkenning, variëteit en actieve participatie van ouderen enige reserve ten aanzien van het traditionele beeld van diaconaat als hulpverlening en van ouderen als kwetsbaar en hulpbehoevend. Door de ervaringen van de gemeenteadviseurs en de in deze periode toenemende maatschappelijke aandacht voor eenzaamheid komt dit thema nadrukkelijk op de agenda van ‘Grijs is meer dan een kleur’. Er is een vergadering met Coalitie Erbij¹³⁵ en een reeds bestaande cursus ‘Omgaan met eenzaamheid’ (2011) voor vrijwilligers in de kerk wordt in de projectgroep aangepast en beschikbaar gesteld voor kerkelijke gemeenten.¹³⁶ Een landelijke studiedag van Kerk in Actie en Coalitie Erbij over eenzaamheid en sociaal isolement in 2012 getiteld ‘Kom de deur uit’, tevens afsluiting van het project ‘Grijs is meer dan een kleur’, gaat vanwege onvoldoende aanmeldingen echter niet door.¹³⁷

134. Projectdocument ‘Onderzoeksrapport ‘Grijs is meer dan een kleur’’, 2011, 46.

135. Coalitie Erbij was tussen 2008 en 2018 een samenwerkingsverband van maatschappelijke organisaties die zich op verschillende manieren bezighouden met het voorkomen en bestrijden van eenzaamheid.

136. Cursusmap ‘Omgaan met eenzaamheid. Protestants Centrum voor Toerusting en Educatie’, Utrecht 2011; Kerk in Actie, *Jaarverslag 2011*, 41.

137. Projectdocument ‘Studiedag: Kom de deur uit. Uitnodiging voor diakenen en belangstellenden’, 24 september 2012.

Bij de afronding van het project in 2012 is er nog geen stappenplan of brochure beschikbaar voor de ontwikkeling van ouderenbeleid. Wel verschijnen er enkele artikelen.¹³⁸

Hoewel de beoogde pilotprojecten niet of slechts in afgeslankte vorm doorgang vonden, heeft het project en hebben de leden van de projectgroep een bijdrage geleverd aan de bewustwording van de omgang met ouderen en vergrijzing in de kerk en de betreffende gemeenten. De afstand tussen de beleidsambities bij aanvang ('vernieuwing van ouderenbeleid', 'doorbreken van negatieve beeldvorming') en de praktijkervaringen van de gemeenteadviseurs is evenwel groot. De beleidsambities vonden in de gemeenten en diaconieën weerklank voor zover zij vertaald konden worden naar concrete voorbeelden en activiteiten.

De resultaten van het project 'Grijs is meer dan een kleur' in acht nemend, verwachten wij dat het voortgaande proces van vergrijzing in kerkelijke gemeenten als zodanig een sterkere instigator zal zijn van beleidsmatige vernieuwing van het ouderenwerk dan de introductie van nieuwere inzichten omtrent zelfsturing en participatie van de doelgroep in de beleidsontwikkeling. Dergelijke inzichten zijn van belang en doen recht aan ouderen, en anderen, maar bieden geen afdoende antwoord op de uitdaging van vergrijzing. Indien, zoals een van de respondenten in *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen* aangaf, in een kerkelijke gemeente door vergrijzing reeds 'het meeste werk door ouderen wordt gedaan'¹³⁹, is bezinning op de omgang met ouderen en de organisatie van het ouderenwerk niet een afzonderlijke taak van een werkgroep (of diaconie, seniorenraad etc.) maar van belang voor de gehele contextuele identiteit en roeping van deze gemeente. Met een vraag van één van de gemeenteadviseurs in de projectgroep: 'Wat betekent nadenken over 'grijs', als iedereen 'grijs' is?'.¹⁴⁰

In sterk vergrijpsde gemeenten kan *al* het kerkelijke en diaconale beleid als een vorm van ouderenbeleid worden aangemerkt. In een dergelijke situatie is het ons inziens de kunst om niet (uitsluitend) te treuren, verkrampen of dromen maar om op een geëigende, contextuele wijze, dat wil zeggen: met, door en voor ouderen, een diaconale kerkelijke gemeente te zijn. Kerkelijke gemeenten hebben tijd, zelfinzicht en eventueel begeleiding nodig om enerzijds de realiteit en de consequenties van de interne vergrijzing onder ogen te

138. Jenneke Span, 'Hoogeveen: vergrijzing geeft kansen voor de kerk', in: *Kerkinformatie* 185, oktober 2010: 7; Willy Meijnhardt, 'Omgaan met eenzaamheid', in: *Diakonia*, oktober 2011: 10; Irene Stok, 'Opnieuw kijken naar ouderenwerk', in: *Kerkinformatie* 226, juni 2014: 4-5; Kerk in Actie, *Jaarverslag 2012*, 31.

139. Herman Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen*, 14.

140. Projectdocument 'Verslag vergadering 14 februari 2011', 2011: 2.

zien en anderzijds opnieuw bronnen van aansporing en bemoediging aan te boren, omdat ook zij, zoals zij zijn, geroepen zijn tot diaconale presentie, in een eveneens vergrijzende (lokale) samenleving.

3.5.3 ‘Zorgzame kerk’ (2013-2018)

Na ‘Grijs is meer dan een kleur’ is er in het binnenlandse diaconaat van Kerk in Actie geen vervolproject met specifieke aandacht voor ouderen en vergrijzing. De organisatie richt zich vanaf 2013 wel met nadruk op de ondersteuning en vernieuwing van lokale diaconale presentie en diaconaal beleid. Bezinning op de rol van kerk en diaconaat in een veranderende maatschappij (‘van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving’) speelt daarin een belangrijke rol. In dat kader wordt vergrijzing genoemd als een van de achtergronden van een toenemende behoefte aan diaconale betrokkenheid en hulp, ook onder ouderen:

De ondersteuning van het diaconale werk in Nederland wordt in 2013 meer gericht op het ondersteunen en stimuleren van het plaatselijke diaconale werk. De middelen voor scholing, advies en steunverlening voor lokale diaconale projecten worden daarvoor zoveel mogelijk vrijgemaakt. Ook in de projecten wordt sterk naar deze toegevoegde waarde voor het plaatselijke diaconaat gekeken. De rol van het binnenlands Diaconaat ligt in het aanjagen van vernieuwing. [...] De veranderende samenleving vraagt opnieuw alertheid van diakenen en om een zorgende gemeenschap om mensen die dit nodig hebben heen. Versterking van de diaconale taak van de plaatselijke gemeente is nodig omdat door de voortdurende economische crisis de armoede in Nederland toeneemt. Door de vergrijzing komen er steeds meer ouderen die hulpbehoevend en/of eenzaam zijn. Daarnaast trekt de overheid zich steeds verder terug, waardoor de hulpvraag van mensen meer gericht zal zijn op hun directe omgeving.¹⁴¹

In 2013 wordt de aanzet gegeven voor het project ‘Zorgzame kerk’, dat ‘kerkelijke gemeenschappen stimuleert om er te zijn voor zorgafhankelijke mensen binnen en buiten de kerk’.¹⁴² Het binnenlandse diaconaat van Kerk in Actie werkt daartoe samen met Kerk in Ontwikkeling (na 2008 het programma voor gemeenteopbouw in de dienstenorganisatie) en de Federatie van Diaconieën.

141. Kerk in Actie, *Jaarverslag 2012*, 49.

142. Kerk in Actie, *Jaarverslag 2013*, 56.

Tussen 2014 en 2018 vinden er in het kader van ‘Zorgzame kerk’ (pilot)projecten plaats in diverse kerkelijke gemeenten en diaconieën.¹⁴³

Omdat dit project een breder veld bestrijkt dan onze zoekopdracht, beperken we ons tot de aandacht voor en het spreken over ouderen en vergrijzing en het denken over diaconaat in rapportages en andere documenten van en over ‘Zorgzame kerk’.¹⁴⁴ Ten aanzien van het diaconaat laat het project zich kenschetsen als een verkenning van de diaconale roeping van kerk en gemeenten op het terrein van zorg en de ondersteuning van kwetsbare mensen in directe relatie tot de contextuele veranderingen die in 3.5.1 zijn aangestipt en worden gemarkeerd door de invoering van de vernieuwde Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) in 2015.

Deze veranderingen vormen niet slechts het contextuele decor voor diaconale activiteiten maar doen volgens de projectomschrijving van ‘Zorgzame kerk’ als zodanig een appél op kerkelijke gemeenten en diaconieën om tot een adequate positiebepaling en passende activiteiten te komen:

We staan op de drempel van grote veranderingen in de zorg. Vanaf 2015 laat de overheid door nieuwe wetgeving meer aan burgers en hun sociale netwerk over. Mensen in een sociaal isolement, met geldzorgen of overbelast door (mantel)zorgtaken kunnen hierdoor in problemen komen. Tegelijkertijd is het een kans om te werken aan een samenleving waarin mensen meer bij elkaar betrokken zijn. Kerken kunnen daarin nadrukkelijk een rol hebben.¹⁴⁵

143. De projectmatige ondersteuning van ‘Zorgzame kerk’ is in 2018 gestopt mede vanwege de beëindiging van overheidssubsidie. Er blijft een ‘toolbox’ beschikbaar voor kerkelijke gemeenten. Vgl. Janet Bac, ‘De toekomst van Zorgzame Kerk’, in: *Diakonia*, juni 2018, 11; Kerk in Actie, *Zorgzame kerk. Kerkzijn in een participatiesamenleving. Eindverslag 2018*, Utrecht 2018, 7.

144. ‘Katern: Zorgzame kerk’, in: *Kerkinformatie* 231, 2014; Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk. Kerkzijn in een participatiesamenleving. Evaluatief verslag van proefprojecten 2014-2015 in de Protestantse Kerk / Kerk in Actie [lange versie]*, Utrecht 2015; Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk. Kerkzijn in een participatiesamenleving. Vervolgonderzoek 2016*, Utrecht 2016; Kerk in Actie, *Zorgzame kerk. Kerkzijn in een participatiesamenleving. Eindverslag 2018*, Utrecht 2018. Zie ook: Willy Meijnhardt en Trinus Hoekstra, ‘Pastoraat en diaconaat in een Zorgzame Kerk’, in: *Ouderlingenblad* 1078, 2017, 18-21; Ploni Robbers-van Berkel, ‘Samen Hoograven en de Marcuskerk’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconaal doen doordacht*, 93-101: 99-100; Anneke van der Velde, ‘Zorgzame Kerk: gemeentezijn in de participatiesamenleving’, in: *Kerkinformatie* 225, 2014: 10-11; H. Noordegraaf, ‘Zorgzame Kerk. Kerkzijn in de participatiesamenleving’, in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2017, 8/1, 77-85.

145. ‘Katern: Zorgzame kerk’, in: *Kerkinformatie* 231, 2014, 1.

Welke rol dat is, is niet eenduidig: 'Er is geen blauwdruk'.¹⁴⁶ De situatie en vragen van de lokale context (stad, dorp, buurt), de sociale voorzieningen en de activiteiten van andere organisaties ter plaatse en de overtuigingen, mogelijkheden en beleidskeuzen van een kerkelijke gemeente of diaconie dienen te worden afgewogen.

'Zorgzame kerk' onderscheidt vier rollen of profielen die ieder gestalte geven aan een aspect van zorgzaamheid en een antwoord kunnen zijn op de contextuele diaconale roeping. In het eerste profiel kunnen kerkelijke gemeenten met het kerkgebouw een verbindende en faciliterende rol spelen in een wijk of buurt ('Kerk als schakel') door het kerkgebouw doordeweeks beschikbaar te stellen als ontmoetingsplek voor buurtgenoten en -organisaties. In een tweede profiel staat het luisteren, present zijn en het aangaan of faciliteren van pastorale ontmoetingen met mensen die levensverhalen en levensvragen willen delen centraal ('Kerk als knooppunt van levensvragen'). Een derde profiel sluit aan bij kerkelijke gemeenten en diaconieën die uitvoerend of bemiddelend persoonlijke, informele zorg en ondersteuning willen bieden aan zorgafhankelijke mensen en een bijdrage willen leveren aan de opbouw van sociale netwerken ('Zorgmaatjes'). Een vierde profiel benadrukt belangenbehartiging als vorm van zorgzaamheid en een zo nodig kritische rol van kerkelijke gemeenten en diaconieën door knelsituaties te inventariseren en te pleiten voor verbetering van basiszorgtaken van burgerlijke gemeenten ('Lokale belangenbehartiging').¹⁴⁷

Behalve toegespitst op lokale contexten wil 'Zorgzame kerk' ook een 'kerkeigen beweging' zijn: de projecten worden uitgevoerd aan de hand van een tiental richtinggevende criteria of uitgangspunten voor adequate diaconale presentie en betrokkenheid bij zorgafhankelijke mensen, zoals wederkerig, eigentijds, inclusief.¹⁴⁸

Verdeeld over de vier profielen starten er achttien projecten. 'Kerk als knooppunt van levensvragen' en 'Zorgmaatjes' zijn in de meerderheid. Na afloop van de pilotfase krijgen zeventien projecten een vervolg en starten er nog meer. In vrijwel alle lokale projecten van 'Zorgzame kerk' ontstaat er een vorm van samenwerking tussen kerken en diaconieën ter plaatse of met maatschappelijke

146. Maurits van Stuijvenberg en Janet van Dijk, 'Zorgzame kerk: geen pasklare modellen voorhanden', in: *Kerkinformatie* 240, 2015, 17.

147. Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk*, 2015, 4.

148. De criteria zijn: wederkerigheid, inclusie, presentie, contextueel, eigentijds, professionele ondersteuning van vrijwilligers, open naar verrassende maatschappelijke partners, aanhaken bij wat er is, actief naar buiten gericht, preventief. Zie 'Katern: Zorgzame kerk', in: *Kerkinformatie* 231, 2014, 3; Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk*, 81-82.

organisaties en de burgerlijke overheid.¹⁴⁹ De activiteiten die voortvloeien uit de verschillende profielen vertonen overlap. Indien de omschrijving van de profielen door ‘Zorgzame kerk’ niet volledig aansluit bij de lokale dynamiek van gemeente en context wordt het door de projectgroepen naar eigen inzicht aangepast.¹⁵⁰

Door de keuze voor steeds een specifiek aspect van zorgzaamheid dienen de projecten focus te behouden en hanteerbaar te blijven. Tegelijk onderstreept de viervoudige opzet van het project ‘Zorgzame kerk’ dat noch de contextuele veranderingen, noch de diaconale of ‘kerkeigen’ uitgangspunten leiden tot een eenduidige vorm van diaconaal handelen in de samenleving. Er is derhalve geen sprake van dé rol van kerken en diaconieën in de (participatie)samenleving maar altijd van meerdere rollen die voor kerkelijke gemeenten en diaconieën beschikbaar zijn op het terrein van zorgzaamheid, en die ieder een antwoord kunnen zijn op een aspect van de contextuele diaconale roeping (3.2.1).

Ouderen en vergrijzing zijn vooral op impliciete wijze aanwezig in de projectdocumenten van ‘Zorgzame kerk’. Vergrijzing wordt enkele malen genoemd ter typering van de bij de lokale projecten betrokken kerkelijke gemeenten.¹⁵¹ Vergrijzing in eigen kring wordt niet altijd ervaren als een beperking van de mogelijkheden van een kerkelijke gemeente. Eén van de deelnemende gemeenten ‘maakt van haar schijnbare zwakte (klein en vergrijsd) haar kracht (betrokken en vol kostbare levenswijsheid), en wil haar kracht opnieuw inzetten voor en met buurtgenoten: deel hebben aan zinvol samenleven’, aldus een casusbeschrijving.¹⁵²

‘Zorgzame kerk’ is niet gericht op de ondersteuning van ouderen maar op de ondersteuning van ‘mensen, binnen en buiten de kerk, die zorgafhankelijk zijn’.¹⁵³ Dat een (aanzienlijk) deel van deze mensen tot de oudere leeftijdsgroepen behoort is duidelijk, maar bezien vanuit de noties ‘zorgzaamheid’ en ‘zorgafhankelijkheid’ worden leeftijdscategorieën secundair.

In de beschrijving van het profiel ‘Zorgmaatjes’ wordt zorgafhankelijkheid nader omschreven: ‘Het deelproject Zorgmaatjes zet in bij kerkelijke gemeenschappen die vanuit hun verbondenheid met de wijk zorgzaam willen zijn voor hen die (binnen of buiten de kerk) aan huis gekluisterd zijn door (chronische) ziekte/beperking en/of door afnemende mobiliteit.’¹⁵⁴ Ook wordt de zorg van

149. Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk. Vervolgonderzoek 2016*, 6.

150. Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk*, 74-75.

151. Idem, 9, 34, 43.

152. ‘Katern: Zorgzame kerk’, in: *Kerkinformatie* 231, 2014, 4.

153. Idem, 2.

154. Projectdocument ‘Plan van aanpak Zorgzame kerk (voorbeeld)’, z.j. [2015], 2.

en voor mantelzorgers onder de aandacht gebracht. Leeftijd is daarbij niet relevant, evenmin als het wel of niet behoren tot de kerkelijke gemeente. Wel behoort het tot de randvoorwaarden voor de lokale projecten om zowel de beoogde doelgroep als de eigen interpretatie van de notie 'zorgafhankelijk' nader te omschrijven.¹⁵⁵

In de evaluatie van de afzonderlijke projecten worden, in een nadere specificatie van de zorgafhankelijke mensen die daadwerkelijk door de projecten worden bereikt, ouderen als eerste genoemd. 'In de praktijk is er vooral aandacht voor oudere mensen, voor mensen die niet meer zelfstandig de deur uit kunnen, voor mensen die vereenzamen en geen of een klein sociaal netwerk om zich heen hebben, en voor mensen die nergens hun verhaal kwijt kunnen.'¹⁵⁶ Mantelzorgers behoren daarentegen tot de groepen die slechts incidenteel bereikt worden. Enkele lokale projecten in het 'Zorgmaatjes'-profiel richten zich bij aanvang of gaandeweg wel expliciet op ouderen. Zo specificeert een lokale werkgroep de doelgroep bij aanvang als 'zorgafhankelijke ouderen en mantelzorgers'. Na bestudering van de lokale sociale kaart blijkt echter dat er in de wijk reeds enkele vrijwilligers- en welzijnsorganisaties actief zijn met een vergelijkbare doelstelling en doelgroep. De werkgroep verkiest vervolgens samenwerking met de bestaande organisaties boven het starten van een nieuw project.¹⁵⁷ Een andere werkgroep hanteert bij aanvang een brede omschrijving van de doelgroep: 'Er wordt uitgegaan van de vraag. Er is geen beperking tot bijvoorbeeld ouderen. Ook jongeren blijken hulpvragen te hebben, bijvoorbeeld als zij een psychische aandoening blijken te hebben.'¹⁵⁸ Na een jaar wordt echter geconcludeerd dat vooral ouderen en mensen in een sociaal isolement bereikt worden en wordt de omschrijving van de doelgroep op grond van de praktijkervaringen veranderd in 'ouderen die afhankelijk zijn van een zorginstelling of thuiszorg'.¹⁵⁹

Dit laatste voorbeeld achten wij illustratief voor de opvallende omgang met en aanwezigheid van ouderen in het project 'Zorgzame kerk'. Enerzijds is er zorgvuldigheid in het spreken over ouderen. Ouderen zijn geen doelgroep omdat zij ouderen zijn, ouderen kunnen tot de doelgroep behoren vanwege zorgafhankelijkheid of sociaal isolement. In de criteria voor het 'kerkeigen' karakter van 'Zorgzame kerk', die gezamenlijk beschouwd kunnen worden als

155. Idem, 3.

156. Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk. Vervolgonderzoek 2016*, 20.

157. Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk*, 51-55.

158. Idem, 64.

159. Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk. Vervolgonderzoek 2016*, 11, 20.

een vorm van conceptueel of theologisch diaconaat (2.3), worden ouderdom en zorgafhankelijkheid nadrukkelijk niet aan elkaar gelijkgesteld.

Anderzijds toont het voorbeeld hoezeer ouderen in feitelijke zin in het praktische diaconaat een voorname, zo niet de voornaamste, doelgroep zijn en blijven van activiteiten zoals die van ‘Zorgzame kerk’; hetzij omdat zorgafhankelijkheid zich bovenmate manifesteert onder oudere bevolkingsgroepen, hetzij omdat ouderen en kerkelijke gemeenten of diaconieën elkaar beter weten te vinden dan zorgafhankelijke mensen in jongere bevolkingsgroepen. Ook ten aanzien van de lokale samenwerking door kerkelijke gemeenten en diaconieën zijn er in het kader van ‘Zorgzame kerk’, behalve met andere kerken en de burgerlijke gemeenten, vooral contacten met organisaties op het terrein van ouderenzorg en -welzijn.¹⁶⁰

De prominente aanwezigheid van ouderen in de doelgroep van zorgafhankelijke mensen is geen verrassing. Het langer thuis wonen van zorgafhankelijke ouderen en het daarmee samenhangende toegenomen beroep op persoonlijke netwerken en vrijwilligers voor informele zorg is een wezenlijk aspect van de contextuele ontwikkeling die aanleiding gaf tot het project ‘Zorgzame kerk’. Daarom zou de aanwezigheid van ouderen in het praktische diaconaat, als feitelijke doelgroep van veel activiteiten, en ook als vrijwilligers en anderszins actief betrokkenen vanuit de kerkelijke gemeenten en diaconieën, explicieter gethematiseerd kunnen worden dan het geval is in het project ‘Zorgzame kerk’. De zorgvuldige wijze waarop in het project onderscheid wordt gemaakt tussen ouderdom en zorgafhankelijkheid verdient evenwel waardering en navolging in vergelijkbare vormen van diaconale en pastorale betrokkenheid bij ouderen.

3.5.4 *Analyse: aspecten van bovenlokaal diaconaal ouderenbeleid*

De projecten ‘Grijs is meer dan een kleur’ en ‘Zorgzame kerk’ laten gezamenlijk en afzonderlijk zien dat het bovenlokale organisatorische diaconaat een initiërende en ondersteunende bijdrage kan leveren aan de ontwikkeling van diaconaal ouderenbeleid en aan het verstaan en beantwoorden van de contextuele diaconale roeping door kerkelijke gemeenten en diaconieën. Met deze projecten stimuleerde Kerk in Actie de bezinning op resp. diaconaal ouderenwerk en de omgang met ouderen en vergrijzing, en de zorgzame rol of rollen van kerkelijke gemeenten en diaconieën in een participatiesamenleving. De

160. Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk. Vervolgonderzoek 2016*, 35.

organisatie beschikte daartoe op dat moment over voldoende inhoudelijke deskundigheid, menskracht en middelen.

In vergelijking tot de evaluatie van de lokale voorbeelden van diaconaal ouderenbeleid (3.4.4) ligt de meerwaarde van het bovenlokale diaconaat in de grotere schaal en de ruimere blik. De projecten zochten aansluiting bij meerdere kerkelijke gemeenten en diaconieën en werden daarbij niet of niet uitsluitend gestuurd door lokale casuïstiek. De bovenlokale positie biedt ruimte voor het agenderen van gezichtspunten die niet als vanzelf opkomen uit het praktische diaconaat, zoals een gedifferentieerder spreken over ouderen en het betrekken van de doelgroep in de beleidsontwikkeling in 'Grijs is meer dan een kleur', of het onderscheiden van meerdere aspecten van zorgzaamheid en het bieden van deskundige begeleiding in 'Zorgzame kerk'.

De relatieve afstand tot het praktische diaconaat is echter ook de voornaamste beperking van de bovenlokale projecten. Met name bij 'Grijs is meer dan een kleur' bleek dat de niveaus van het conceptuele of theologische diaconaat en het praktische diaconaat elkaar onvoldoende raakten. Het was voor de gemeenteadviseurs niet eenvoudig om verbindingen tot stand te brengen tussen de uitgangspunten van de landelijke projectgroep en de vragen, overwegingen en eigenaardigheden van de deelnemende kerkelijke gemeenten en diaconieën. Bij 'Zorgzame kerk' zorgde een meer gevarieerde en toegepaste strategie voor een groter bereik en een betere aansluiting bij de gemeenten, in het bijzonder vanwege de beschikbaarheid van de verschillende profielen en intensievere begeleiding.

Bij 'Zorgzame kerk' kwam de afstand tussen de lokale projecten en de landelijke projectgroep aan de oppervlakte in de waardering van en de betekenis die werd toegekend aan de eerdergenoemde tien 'kerkeigen' criteria. 'De criteria [...] blijken maar ten dele te functioneren, terwijl ze wel bedoeld zijn om het kerkeigene van de pilot aan te geven. Hun veelheid is voor sommigen te overdadig. De gebruikte termen worden niet altijd op dezelfde manier opgevat of niet begrepen. [...] De criteria moeten niet functioneren als voorwaarden om mee te doen of als keurslijf maar eerder als richtlijnen, bouwstenen en kwaliteitscriteria. Een nadere (inhoudelijke) toelichting op de criteria is nodig'.¹⁶¹ In de conceptuele en diaconaal-theologische verantwoording van het project bewaakten de criteria het 'kerkeigen' karakter van de (pilot)projecten, opdat duidelijk zou zijn dat 'Zorgzame kerk' niet alleen bestaat uit een bijdrage van de kerk als vrijwilligersorganisatie aan de (politieke) ambities van de participatiesamenleving, daartoe bovendien van overheidswege gesubsidieerd, maar dat

161. Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk*, 75.

het ook en vooral voortvloeit uit de diaconale identiteit en bereidwilligheid van de betrokken kerkelijke gemeenten en diaconieën. Dit zou echter ook duidelijk gemaakt kunnen worden indien de deelnemers aan de lokale projecten, binnen het geboden raamwerk en naast de gewenste nadere toelichting, dergelijke criteria zelf zouden kunnen formuleren, met het oog op hun eigen identiteit en lokale context. Daarnaast merken wij op, en dat geldt voor alle lokale projecten van ‘Zorgzame kerk’ en andere vormen van ondersteuning door Kerk in Actie, dat reeds een analyse op het niveau van het organisatorische diaconaat (2.3) de verbinding tussen de zorgzame activiteiten en de kerkelijke en diaconale identiteit aan het licht zou brengen. Vrijwillige inzet vanuit kerken en diaconieën is nooit ‘zomaar’ vrijwillige inzet; het is, desgewenst, in organisatorische, historische en/of financiële zin altijd herleidbaar tot zijn kerkelijke en diaconale oorsprong. Conceptuele en diaconaal-theologische criteria laten daar een scherper licht op vallen en kunnen de kwaliteit van de vrijwillige inzet verhogen, maar het ‘kerkeigen’ karakter van deze vrijwillige inzet is van dergelijke criteria niet afhankelijk.

3.6 Diaconaat, ouderen en vergrijzing in bovenlokale kerkelijke beleidsdocumenten

3.6.1 *Visiedocumenten generale synode*

Ook door de bovenlokale geledingen van de kerk worden beleidsplannen, rapporten, nota's en andere documenten opgesteld. Deze documenten verschaffen inzicht in de visies, overwegingen en prioriteiten die door de kerk ten aanzien van de eigen identiteit en roeping in een bepaalde tijd en context worden gehanteerd.

In deze paragraaf onderzoeken wij enkele belangrijke bovenlokale beleidsdocumenten van de Protestantse Kerk in de periode tussen ca. 2006 en 2016 op de aanwezigheid van ouderen en de manier waarop vergrijzing en diaconaat daarbij wel, of niet, ter sprake komen. Als eerste komen aan de orde drie visie-nota's van de generale synode en een rapport van de dienstenorganisatie: ‘Leren leven van de verwondering’ (2005), ‘Groeien met de riemen die je hebt’ (2006), ‘De hartslag van het leven’ (2012) en ‘Kerk 2025’ (2016). De documenten worden kort geïntroduceerd en op hoofdlijnen getypeerd. Verwijzingen betreffen paginanummers in het genoemde document.

3.6.1.1 'Leren leven van de verwondering' (2005)

Na de totstandkoming van de Protestantse Kerk in 2004 en in de periode van het eerste beleidsplan (2005-2008) verschijnt in 2005 de nota 'Leren leven van de verwondering'¹⁶², bevattende een visie op 'de identiteit, de roeping en de toekomst van de Protestantse Kerk in Nederland' die richtinggevend wil zijn voor de kerk als geheel en de dienstenorganisatie (3). Als brochure met gespreks-handreiking wordt de nota verspreid onder kerkenraden en gemeenteleden en in 2006 aanvaard door de generale synode.

In acht punten wordt omschreven wat de kerk voor de mensen wil zijn (13) en er worden twaalf uitgangspunten voor beleid geformuleerd. De visie is hoopvol: 'Pessimisme en apathie worden overwonnen door te vertrouwen op de beloften van God en door volhardend biddend te gaan in het voetspoor van Jezus. [...] Niet neergang, maar geloof in de kracht van het Woord dient het leven van de kerk te bepalen [...] Wij willen weg van het verlamdende gevoel dat de kerk een aflopende zaak zou zijn' (5). Er mag dan sprake zijn van een 'crisis van de kerk in het Westen', deze crisis 'kan heilzaam zijn als de kerk leert zien dat zij in onze samenleving een minderheid is die het moet hebben van de woorden van God' (9). Daartoe dienen kerkelijke gemeenten in het bijzonder werk te maken van geloofsverdieping en -overdracht, jeugdwerk en de missionaire roeping (12-13). De kerk wil 'een beweging van hoop en verwachting zijn waarin mensen elkaar dichtbij en veraf inspireren, over de grenzen van armoede, onrecht en hopeloosheid heen' (11). Diaconaat komt ter sprake in twee van de twaalf uitgangspunten voor beleid:

Dienst in de multiculturele samenleving

In het gemeentelven en in het (wereld)diaconale werk gaat het ons om het zichtbaar maken van de liefde van Christus. Daarom zal de gemeente ook werk maken van haar dienst in deze multiculturele samenleving voor mensen die zij op haar weg ontmoet. De landelijke kerk verplicht zich om voor dit werk de plaatselijke gemeenten van dienst te zijn. Omdat de levende Heer alle dingen in zijn dienst neemt, willen wij de tegenstelling tussen de dienst van het Woord en de daad overwinnen. (17)

Kerk-zijn in de samenleving

Wij willen duidelijk maken dat de kerk een belangrijke bijdrage kan leveren aan de samenleving. Wij zullen nationaal en internationaal met visie

162. Protestantse Kerk in Nederland, *Leren leven van de verwondering. Visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel*, Utrecht 2005.

en inzet deelnemen aan het gesprek over de vragen van (samen)leven, duurzaamheid, vrede en gerechtigheid, waarbij wij ook de ethische vragen over leven en dood niet uit de weg gaan. (19)

Ouderen en de thematiek van vergrijzing worden niet genoemd. Zo er sprake is van bijzondere aandacht voor mensen in een bepaalde leeftijdscategorie betreft het jongeren. Eén van de uitgangspunten voor beleid luidt: 'Jeugd en jongeren krijgen alle ruimte om te zoeken naar nieuwe vormen van kerk-zijn [...]. Jongeren hebben grote behoefte aan het geloofsgesprek; het gesprek tussen de generaties is daarbij noodzakelijk. Van de gemeenten wordt gevraagd om hieraan grote aandacht te besteden.' (15)

3.6.1.2 'Groeien met de riemen die je hebt' (2006)

In 2006 verschijnt het rapport 'Groeien met de riemen die je hebt' met het oog op het werk en beleid van de dienstenorganisatie.¹⁶³ Na de 'inhoudelijke verbaalslag' van voornoemde visienota is er behoefte aan 'helderheid op langere termijn': 'Hoe ziet de Protestantse Kerk er over tien jaren uit [...]?'. Financiële ontwikkelingen vragen om een aanvullende 'strategische nota over beleid op middellange termijn'. De dienstenorganisatie en de ondersteuning van gemeenten dienen mee te bewegen met de koers van de visienota: 'Van institutionele dienstverlening naar ondersteuning van missionair gemeente-zijn' (12). In het 'basispakket' van ondersteuning aan kerkelijke gemeenten is ook ruimte voor diaconale projecten (24).

De titel van het rapport is dubbelzinnig: 'Wij werken met de gegevens en getallen die wij hebben: roeien met de riemen die je hebt. Tegelijkertijd leven wij in de kerk van de verwondering. Wij bidden voor en hopen op nieuw elan. Daarom: groeien met de riemen die je hebt' (5). De gewenste aandacht voor jeugdwerk en missionaire vernieuwing worden naast enkele cijfers gelegd. 'De werkelijkheid beantwoordt niet altijd aan dit perspectief. De verwondering en vernieuwing zijn niet maakbaar' (7) en: 'Uiteraard geloven we in de kerk in wonderen, maar we kunnen ze niet begroten' (11).

In een schets van de kerk over tien jaar wordt, naast een verwachte afname van het ledental van de Protestantse Kerk met 25% en het aantal predikanten met 40%, ook de aanwezigheid genoemd van 'veel vrijwilligers tussen 60 en 75 jaar die met trouw en toewijding het werk van de gemeente dragen' (11). De aanwezigheid van (actieve) ouderen is een constante factor in een verder naar

163. *Groeien met de riemen die je hebt. Strategische keuzen voor de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland*, z.p. 2006.

verwachting sterk veranderende kerk. Het proces van vergrijzing van kerkelijke gemeenten geldt echter ook als een belemmering voor missionaire vernieuwing, ten aanzien waarvan meer wordt verwacht van nieuwe projecten en initiatieven dan van de bestaande, vergrijste kerkelijke gemeenten:

Er zal veel aandacht moeten worden besteed aan de vertaling van nieuw missionair elan en beleid naar de plaatselijke gemeenten. Deze zijn door vergrijzing en terugloop van de inkomsten niet altijd in staat om een missionaire houding te ontwikkelen en nieuwe missionaire initiatieven te ontplooiën. Sterk vergrijste gemeenten hebben de handen vol aan de continuïteit en het overleven van de gemeente. De gemeente is niet in alle situaties zonder meer het belangrijkste instrument voor het opnieuw levendigen van de missionaire kerk. De praktijk wijst uit dat plaatselijke gemeenten in veel gevallen geen beleid ontwikkelen voor kerkelijke aanwezigheid op Vinex-locaties. De geschiedenis van het missionaire werk leert bovendien dat zending vaak juist opbloeide in de marges of zelfs los van de plaatselijke gemeentes. (14)

3.6.1.3 ‘De hartslag van het leven’ (2011)

In 2011 wordt een tweede visienota aanvaard door de generale synode getiteld ‘De hartslag van het leven’.¹⁶⁴ De speerpunten jeugd en missionair werk blijven gehandhaafd maar de voortgang van de tijd en een veranderende maatschappelijke context vragen om een nieuwe plaatsbepaling en richting voor beleid van dienstenorganisatie en kerkelijke gemeenten (44-46). De nota wil ‘moed geven om te geloven en (nieuwe) zin geven om kerk te zijn’. Dat is nodig, want ‘op veel plaatsen kraakt het kerkelijke leven in al zijn voegen’ en is er onzekerheid over de toekomst van de kerkelijke gemeenten: ‘Wie doet overmorgen de deur open?’.

De weg vooruit is ook een weg terug: terug naar ‘de kern van de kerk, de Heer van de kerk’ (10). De visie wordt verduidelijkt aan de hand van vier thema’s (Inhoud, Vorm, Samenleving, Kerk met anderen). Bij ieder thema horen twee handvatten voor beleid.

Diaconaat komt in ‘Hartslag’ uitvoeriger aan de orde dan in de vorige visienota. Allereerst omdat ‘liefde’ en ‘dienstbaarheid’ deel uitmaken van de wijze van samenleven die in de kerk beoefend wordt, of beoefend zou moeten worden. ‘De beste bijdrage van de kerk aan de wijdere samenleving is de kerk zelf.

164. Protestantse Kerk in Nederland, *De hartslag van het leven. Visie op het leven en werk van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2012.

De kerk als dé plaats om te leren wat echt samenleven is. Dat moeten we van God leren. [...] God doet aan politiek door een samenleving te scheppen van verzoening tussen mensen, van liefde en dienstbaarheid.'

Vervolgens worden barmhartigheid en mededogen als levenshouding en als roeping van de kerk onder de aandacht gebracht: 'Jezus zag de nood van de mensen en werd 'met ontferming bewogen'. Volgelingen van Jezus zijn geroepen dat ook te doen. Dat is diaconie en zonder diaconie geen kerk. Nood is er ook nu, dichtbij en veraf. Sommige mensen redden het niet door eenzaamheid, verwaarlozing, verkeerde keuzes en de grillen van de markt of de natuur. Bevolkingsgroepen dreigen over de rand te vallen of haken af. Wie dat met droge ogen aanziet, heeft weinig van Jezus begrepen' (24). Ook wordt het belang van samenwerking en bondgenootschap onderstreept: 'Daarin staat de kerk niet alleen en kan zij optrekken met anderen. Gods Geest werkt op soms onverwachte plaatsen. Er zijn oude en verrassende nieuwe bondgenoten, religieus en niet-religieus, met wie wij de handen ineen kunnen slaan om samen bij te dragen aan een samenleving waarin we zorg dragen voor elkaar' (25).

Tenslotte komt diaconaat aan de orde in een van de handvatten voor beleid, met daarin aandacht voor het 'binnen' en 'buiten' van het diaconaat en de samenleving:

De kerk is ook diaconaat. Omzien naar elkaar begint bij de broeders en zusters met wie we samenleven in de gemeenschap. De kwaliteit van de christelijke gemeente staat hier op het spel. Maar de grens ligt niet bij de eigen gemeenschap. 'Voor zover je het aan hen – de armen, de naakten, de zieken, de gevangenen, de vreemdelingen – hebt gedaan heb je het aan Mij gedaan', zegt Jezus. Het komt er op aan die roepstem te horen en het hart te laten spreken. Overal in de samenleving komen we hen tegen in wie wij Jezus herkennen. De inrichting van de maatschappij staat momenteel ter discussie en daarmee de rol van de overheid en maatschappelijke organisaties. Kerken komen daarbij vaak opnieuw in beeld. [...] Daarnaast ligt er een taak voor diakenen de gemeente te stimuleren om dat te doen waar de kerk van huis uit goed in is: zorg voor de medemens, in welke vorm dan ook. Zij zal dat doen 'in Jezus' naam'. Soms alleen, soms met bondgenoten buiten de kerk of door aan te sluiten bij lopende initiatieven. (39)

Vergrijzing komt niet aan de orde in de visienota. Ouderen hebben hun plek in de generaties die samen kerk zijn: 'Ook vandaag gaan wereldwijd velen de weg van het geloof. Mannen en vrouwen, ouderen en jongeren beleven de vreugde van het evangelie' (9). Ook ten aanzien van de bijdrage van de kerk aan

het goede (samen)leven worden ouderen genoemd, als doelgroep: ‘Het goede leven van Gods koninkrijk wordt zichtbaar in de manier waarop we omgaan met de schepping, in het besef dat we niet kunnen doorgaan met onze huidige levensstijl. Het wordt zichtbaar in de manier waarop we omgaan met ouderen, met vreemdelingen, met menselijk leven aan het begin en het einde van het bestaan, kortom: hoe we de kwetsbaarheid en eindigheid van het leven serieus nemen’ (25).

3.6.1.4 ‘Kerk 2025’ (2015)

In 2015 wordt de visienota ‘Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg’ aanvaard door de generale synode.¹⁶⁵ De nota volgt op een traject van onderzoek en gesprekken over de (nabije) toekomst van de kerk. Een tussenrapportage stelt: ‘Hoe keren we terug naar de kern van geloof en kerk, juist in een tijd van crisis en krimp?’¹⁶⁶

‘Back to basics’ is het leidende motief in de bezinning op zowel de ‘essentie van kerkzijn’ als op de agenda en de organisatie van de kerk: ‘Hoe kan onze tred lichter worden?’ (3). In twee delen (Waar het op aankomt, Waar het naartoe gaat) worden, met aandacht voor de culturele en maatschappelijke context, aspecten benoemd van kernachtig kerk-zijn en een lichtere, meer flexibele organisatie en kerkorde. ‘Transparantie, ruimte en eenvoud’ zijn sleutelwoorden voor de beoogde reorganisatie (19).

De ‘basics’ worden gezocht ten aanzien van de geloofsinhoud, de geloofsgemeenschap en de bijdrage aan het goede leven in kerk en samenleving. De betekenis van diaconaat voor de geloofsgemeenschap en de samenleving komt daarbij nadrukkelijk aan de orde:

‘De kerk is een diaconale gemeenschap. Niet alleen voor haarzelf, maar ook voor allen die op haar pad komen. In onze tijd krijgt dat weer nieuwe betekenis. Waar de overheid een terugtrekkende beweging maakt en de grenzen van het individualisme in zicht komen, komt de waarde van het maatschappelijk middenveld weer in beeld [...] en wordt de diaconale presentie van de kerk actueel. Wel zal een realistische agenda moeten worden opgesteld: je kunt niet alles doen, dus maak keuzes, anders overvraag je gemeenten en diaconieën en dat leidt tot niets.’ (10-11)

165. Protestantse Kerk in Nederland, *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg*, Utrecht 2016.

166. Rapport generale synode ‘Kerk naar 2025’, z.p. 2014, 1.

De visienota onderstreept aldus dat de kerk, in theologische en organisatorische zin, per definitie een diaconale kerk is en iedere kerkelijke gemeente een diaconale gemeente. Pastoraat en diaconaat behoren tot de wezenlijke aspecten van de kerk als gemeenschap van gelovigen: 'Het is de hulp die we elkaar bieden om de weg met God te gaan, in alle omstandigheden van het leven' en: 'Kerkzijn betekent dat we delen van de gaven die God ons heeft gegeven en daarbij vooral oog hebben voor de minderbedeelden' (16).

Omdat de kerk zich in haar diaconale arbeid rekent tot het 'maatschappelijk middenveld', waar door contextuele veranderingen (terugtrekkende overheid, veranderende sociale wetgeving) een sterker beroep op wordt gedaan, ziet zij een toegenomen vraag naar diaconale presentie en participatie. De vragen vanuit de maatschappelijke context worden verstaan als uitdaging en ook als roeping, die beide gekleurd worden door de lokale en actuele situatie: 'De ene gemeente ervaart daarom andere uitdagingen dan de andere en heeft dus ook een andere roeping' (7).

In het organisatorische diaconaat behoort de aanwezigheid van een diaken als ambtsdrager tot het 'absolute minimum' om een kerkelijke gemeente te kunnen zijn (27) en dienen, ook in een lichtere en meer flexibele inrichting van de kerk, diaconale en niet-diaconale financiële middelen gescheiden te blijven (30-31).

Ouderen worden genoemd in een opsomming van actuele noden: 'Mensen ervaren problemen rond werk en geld, met marginalisering en armoede als gevolg. Vooral ouderen voelen zich eenzaam, en de zorg voor kwetsbaren is een brandend vraagstuk. Met name op deze terreinen wordt de diaconale presentie van de kerk actueel' (11). Het behoort echter tot de 'basics' van de kerk als gemeenschap dat leeftijd als zodanig geen onderscheidend criterium is (zomin als inkomen, voorkomen, burgerlijke staat): 'Het maakt niet uit hoe oud je bent' (6).

Vergrijzing wordt genoemd als een van de woorden die veelvuldig klinken wanneer gesproken wordt over de kerk van nu, maar die indirect wel een schaduw lijken te werpen op de 'vreugde' die voortvloeit uit het 'geheim van de kerk':

'De kerk wordt gevormd door mensen maar het geheim ervan is de Heer zelf. Vandaar die vreugde. Wanneer het vandaag over de kerk gaat, komen er [...] ook andere woorden en beelden boven. Woorden als krimp en vergrijzing, en het beeld van een gebouw onder dik stof. [...] In zulke tijden is de verleiding om maar op te houden met de kerk daarom heel herkenbaar.' (5)

Deze verleiding wordt in de visienota weerstaan en weersproken. De suggestie echter dat processen van krimp en vergrijzing als zodanig daartoe aanleiding zouden geven, en tevens het beeld oproepen van de kerk als ‘een gebouw onder dik stof’, geeft te denken. Kleiner wordende kerkelijke gemeenten met veel oudere leden vinden in de visienota weliswaar erkenning voor hun eventuele bezorgdheid omtrent financiën en voorbestaan, maar de mogelijkheid dat de genoemde vreugde zich óók zou kunnen manifesteren in krimpende en vergrijzende gestalten van kerk-zijn, en van diaconaat, wordt niet genoemd. Het bestaansrecht van ‘het ‘traditionele’ kerkelijke leven’, naast dat van pioniersplekken en andere nieuwe vormen van gemeenschap, wordt nadrukkelijk onderkend (10). Dit lijkt echter in mindere mate te gelden voor de feitelijke constatering dat processen van krimp en vergrijzing behoren tot de realiteit van het ‘traditionele kerkelijke leven’ van veel kerkelijke gemeenten.

3.6.2 *Beleidsplannen dienstenorganisatie Protestantse Kerk*

In deze paragraaf onderzoeken we, tot besluit, drie beleidsplannen van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk betreffende resp. de periode 2009-2012, 2013-2016 en 2017-2020 op de aanwezigheid van ouderen en de manier van spreken over vergrijzing en diaconaat. Verwijzingen betreffen paginanummers in het genoemde document.

3.6.2.1 ‘Geloof, hoop, liefde’ (2009-2012)

‘Geloof, hoop, liefde’ is het motto van het beleidsplan van de dienstenorganisatie voor de periode 2009-2012.¹⁶⁷ Speerpunten van beleid zijn, in overeenstemming met de visienota ‘Leren leven van de verwondering’ (2005), ‘vernieuwend jeugdwerkbeleid’ en ‘versterken van ons missionair kerkzijn’ (4).

De centrale vraag voor deze periode is hoe de kerk de ervaring van krimp kan ‘combineren met en zo mogelijk ombuigen naar een attitude van groei, relevant en aansprekend kerk-zijn’ (6). De eigen organisatie en de dienstverlening aan de gemeenten worden kleinschaliger maar zouden door herstructurering en vernieuwing moeten kunnen aansluiten bij de beleidsdoelen (10). Krimp krijgt voor de dienstenorganisatie het karakter van een uitdaging om ‘vindrijk op zoek te gaan naar een andere manier van werken: vernieuwend, dicht bij de gemeenten, met inschakeling van vele deskundige vrijwilligers. Niet

167. *Beleidsplan Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland, Periode 2009-2012*, z.p. 2009.

naïef, met de blik op oneindig, maar realistisch, met oog voor de bedreigingen, maar met een hart voor de kansen die ook deze tijd de Protestantse Kerk biedt, kansen voor geloof, hoop en liefde' (20).

Diaconaat komt daarbij op meerdere manieren aan de orde. In een 'omgevingsverkenning' wordt geconstateerd dat de maatschappelijke betekenis van religie voor burgers door de overheid wordt gehonoreerd en dat dit kerken momenteel de kans biedt om een rol te spelen in het publieke domein. Kerken 'worden gewaardeerd om hun sociale betekenis. Daardoor is er veel draagvlak voor met name het sociale/diaconale gezicht van de kerken' (19). Kerk in Actie blijft daartoe lokale gemeenten en diaconieën op een zo praktisch mogelijke en directe wijze ondersteunen in het lokale diaconaat. Een van de nieuw in te stellen 'kennisnetwerken' voor gemeenteadviseurs is gericht op 'diaconale gemeenteontwikkeling' (29).

Ook neemt de organisatie zich voor om 'de kerkelijke profilering van Kerk in Actie te vergroten' (22). Kerkelijke gemeenten moeten zich als mede-eigenaar kunnen herkennen in de organisatie. In de fondsenwerving dient Kerk in Actie zich te onderscheiden als 'uniek kerkenwerk; Kerk in Actie is geen goeddoelen-instelling zoals er vele zijn, maar een uiting van de betrokkenheid van de geloofsgemeenschap bij kerk en samenleving, dichtbij en ver weg' (42).

Voor het binnenlandse diaconaat worden in deze beleidsperiode onder de noemer 'Zorg en welzijn' vergrijzing en het ouderenwerk gerekend tot de speerpunten:

'De toenemende vergrijzing en een andere visie op ouderenwerk in de gemeente (van 'zorgen voor' naar participatie) maakt extra inzet nodig op het gebied van 'kerk en ouderen'' (32)

Het bijbehorende percentage in de verdeling van de middelen blijft ten opzichte van het voorgaande jaar gelijk voor 'Zorg en welzijn' (15%) met een specifieke aanvulling voor 'nieuw ouderenwerk' (5%). Veranderende verwachtingen ten aanzien van de maatschappelijke, diaconale rol van de kerk vragen om heldere communicatie namens de dienstenorganisatie en daarnaast moet men zich verhouden tot een 'democratisering van hulpverlening enerzijds en vergrijzing van plaatselijk kader anderzijds' (19).

Het proces van vergrijzing in de kerkelijke gemeenten is in het beleidsplan aldus nadrukkelijk in beeld. Aanvankelijk wordt vergrijzing gesignaleerd als contextuele ontwikkeling in zowel samenleving als kerk: 'Net als de totale Nederlandse samenleving ondervindt zij de ingrijpende gevolgen van de vergrijzing' (16). Deze vergrijzing vraagt om diaconale inzet en een andere visie. Vergrijzing in of van de kerk gaat echter gepaard met een bepaalde, negatief

te noemen, gevoelswaarde: ‘Wie met een somber gezicht naar de Protestantse Kerk kijkt, ziet een vergrijzende, krimpende kerk’ (20).

Een vergelijkbare negatieve gevoelswaarde komt naar voren uit de bijgevoegde ‘confrontatiemix’ voor Kerk in Actie en voor kerkelijke gemeenten, waarin gesignaleerde kansen en bedreigingen worden gecombineerd met sterke en zwakke punten. De thema’s ‘Vergrijzing achterban en kader’ (Kerk in Actie) en ‘vergrijzing’ als zodanig (kerkelijke gemeenten) worden zonder voorbehoud of nuancering geschaard onder het kopje ‘Bedreigingen’. Geen van de genoemde beleidsmatige handelingsmogelijkheden (Investeren, Bijstellen, Aandacht geven, Risico verlagen) blijken van toepassing op het thema vergrijzing (68, 70).

Het is paradoxaal te noemen dat in hetzelfde beleidsplan de mede door vergrijzing toegenomen behoefte aan diaconale presentie in het publieke domein een kans voor de kerk wordt genoemd, en veranderende visies op ouderen in kerk en samenleving van ‘nieuw ouderenwerk’ een speerpunt maken voor het binnenlandse diaconaat, terwijl de vergrijzing in eigen gelederen niettemin uitsluitend wordt gezien als bedreiging.¹⁶⁸

3.6.2.2 ‘Met hart en ziel’ (2013-2016)

Het beleidsplan voor de periode 2013-2016 draagt de titel ‘Met hart en ziel’.¹⁶⁹ Deze titel sluit aan bij de visienota ‘De hartslag van het leven’ (2011) en wil zoveel zeggen als: ‘Je gaat ergens helemaal voor. Toegewijd’. Ook de hoofdlijnen van beleid sluiten aan bij de nota, met bijzondere aandacht voor het stimuleren van ‘nieuwe vormen van kerk-zijn’ (100 pioniersplekken) en het ‘ontzorgen van gemeenten’ (inzake kerkgebouw, predikanten, geldwerving).

De dienstenorganisatie wil werkzaam zijn op een ‘dienstbare en gedurfde’ wijze: ‘Niet verlamd door een neerwaartse trend’ (5). Een dergelijke trend wordt wel gesignaleerd: ‘Met minder mensen en minder middelen kost het steeds meer moeite om onze kerkgebouwen en predikantsplaatsen in stand te houden, kerkenraden te bemensen, onze diaconale en pastorale taken uit te voeren en te voldoen aan de afspraken die in onze kerkorde zijn vastgelegd’ (9).

Het diaconaat komt aan de orde in een vernieuwde omgevingsverkenning waarin onder meer wordt gesproken over het ‘diaconale bewustzijn’ van kerken:

168. Vgl. Hans de Waal, *Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving*, Groningen 2011: 28-29.

169. *Met hart en ziel. Beleidsplan 2013-2016 voor de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland*, z.p. 2012.

‘Door de economische crisis vallen in Nederlands steeds meer mensen buiten de boot. Kerken schieten vanuit hun diaconale bewustzijn steeds vaker te hulp, bijvoorbeeld door hun betrokkenheid bij schuldsanering en mantelzorg. Omdat ook de overheid zich steeds verder terug lijkt te trekken, zal het beroep dat mensen op de kerken doen gaan toenemen. Juist met een slinkend kader, is dit voor de gemeenten van de kerk een grote uitdaging.’ (12)

De diaconale uitdaging voor kerk en gemeenten is om een groeiende vraag te beantwoorden vanuit een krimpende organisatie. ‘Door toename van armoede en eenzaamheid zal er een groter beroep op de kerk gedaan worden. Door de vergrijzing en de terugtrekkende overheid neemt de behoefte aan mantelzorg toe. Het aantal vrijwilligers in de kerk zal echter eerder af- dan toenemen. Dit vraagt om specifieke ondersteuning van gemeenten/diaconieën’ (13). En: ‘Door de vergrijzing zullen er steeds meer ouderen komen die hulpbehoevend en/of eenzaam zijn’ (23).

Kerk in Actie wil lokale kerkelijke gemeenten en diaconieën concrete handreikingen bieden om hulpvragen te kunnen beantwoorden. In de vorige beleidsperiode heeft de organisatie daartoe een ‘zichtbare, aanjagende en informerende’ rol gespeeld op het terrein van Wmo en zorg en welzijn. In de komende periode zal de informerende rol verschuiven naar ‘aandacht (vragen) voor specifieke doelgroepen die zorgafhankelijk zijn en risico lopen op eenzaamheid en sociaal isolement’ (34). Ook wil Kerk in Actie ‘initiatieven ontplooiën om de positie van mensen in een kwetsbare positie te verbeteren en signalen van zorg en onrecht aankaarten bij bestuurders en politici. Bij een steeds groter beroep op de diaconale rol van de kerk blijft de inzet: “helpen waar geen helper is” en “helpen onder protest” (24).

Het bieden van hulp en presentie dient dus hand in hand te gaan met signaleren, lobby en enig zicht op de eigen, niet onbegrensde, mogelijkheden. Maar diaconaat wordt onverminderd tot de ‘kern van gemeente-zijn’ gerekend: ‘Samenkomen in Gods naam, vieren en dienen’ (9). In algemene zin geldt Kerk in Actie, naast de nieuwe vormen van kerk-zijn en het ontzorgen van gemeenten, als derde speerpunt van beleid voor de gehele kerkelijke organisatie en als bondgenoot van kerkelijke gemeenten en diaconieën (7, 20). In aansluiting bij het vorige beleidsplan dient het besef van eigenaarschap van Kerk in Actie bij de kerkelijke gemeenten wel te worden vergroot (24).

Het thema vergrijzing komt zoals genoemd aan de orde enerzijds als maatschappelijke ontwikkeling, anderzijds als kenmerk van kerkelijke gemeenten en de achterban van Kerk in Actie. In beide gevallen stelt het de kerk voor een uitdaging: hetzij als aspect van het groeiende beroep dat op kerk en diaconaat

wordt gedaan, hetzij als aspect van de krimpende organisatie naar menskracht en middelen. Vanwege de consequenties van vergrijzing voor (al) het kerkenwerk krijgt dit laatste aspect nadrukkelijke aandacht:

‘Door vergrijzing en secularisatie lijkt de bestendige daling van het leden-tal van de Protestantse Kerk door te zetten (2,5% ledenverlies per jaar). Gemeenten worden kleiner, de gemiddelde leeftijd van de leden neemt toe, het aantal vrijwilligers, ook in kerkenraden, neemt verder af. Door de vergrijzing wijzigt ook het karakter van gemeenten met de jaren.’ (11)

De vergrijzing van het ledenbestand van de kerk en van de donateurs van Kerk in Actie vraagt om aanvullende fondsenwerving: ‘Het donateursbestand van Kerk in Actie telt [...] veel ouderen. Door versterving is er veel natuurlijk verloop, waardoor werving van nieuwe donateurs extra prioriteit heeft gekregen’ (16). Woorden als ‘bedreiging’ en ‘somberheid’ in relatie tot vergrijzing worden in dit beleidsplan echter niet meer gebruikt.

3.6.2.3 ‘Dicht bij het hart’ (2017-2020)

In 2016 verschijnt het beleidsplan ‘Dicht bij het hart’ voor de periode 2017-2020.¹⁷⁰ In aansluiting bij de visienota ‘Kerk 2025’ (2015) wordt de beleidskoers gekleurd door het adagium ‘back to basics’ en staat de dienstenorganisatie, evenals de kerk, voor enkele grote veranderingen. Zo wordt, mede vanwege teruglopende financiële middelen, de ‘huidige gemeente-adviespraktijk’ beëindigd en verkiest de dienstenorganisatie een rol als ‘makelaar van kennis en inspiratie’, ook ten aanzien van het diaconaat. Daarbij past een ‘realistische agenda’ (11).

Een van de vragen gericht op vernieuwing van kerkelijke gemeenten die centraal komt te staan luidt: ‘Hoe zijn / worden we relevant voor onze omgeving (missionair en diaconaal)?’ (5). De kerkelijke profilering van Kerk in Actie, het besef van eigenaarschap bij de gemeenten en de mate van samenwerking in het diaconaat is toegenomen (35). Als voorbeeld van de beoogde werkwijze in het binnenlandse diaconaat, met de bovenlokale organisatie als bondgenoot van lokale diaconale initiatieven, geldt het project ‘Zorgzame kerk’ (14).¹⁷¹

Vier inhoudelijke thema’s zijn leidend in de voorgenomen nieuwe ondersteuning van kerkelijke gemeenten: de bezinning op het waarom van kerk-zijn,

170. *Dicht bij het hart. Beleidsplan voor de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland, 2017-2020*, z.p. 2016.

171. Zie paragraaf 3.5.3.

aandacht voor de Bijbel, de ontwikkeling van gemeenten tot een ‘lerende geloofsgemeenschap’, en het vinden van aansluiting bij de lokale context en specifieke doelgroepen.

Onder dit laatste thema is de aandacht voor het diaconaat verwerkt: ‘Tot slot staat de kerk voor een missionaire en diaconale uitdaging. Want de samenleving wordt steeds pluriformer, of het nu gaat om de culturele achtergrond van mensen, hun sociaal-maatschappelijke status of hun levenshouding. Daardoor is het, ook vanuit missionair-diaconaal perspectief, voor gemeenten steeds meer de uitdaging om hun context te lezen, willen ze iets kunnen betekenen voor specifieke groepen mensen.’ De dienstenorganisatie ‘ontwikkelt daarom een instrumentarium om gemeenten te helpen die context te ‘lezen’ (28). Daarbij hebben lokale kerkelijke gemeenten en de bovenlokale diaconale organisatie(s) elkaar nodig en biedt het diaconaat bij uitstek een kans op kerkvernieuwing:

‘Sinds de overheid meer accent legt op Nederland als ‘participatiesamenleving’, wordt er een groter beroep gedaan op het diaconale werk van gemeenten. Dit biedt gemeenten van de Protestantse Kerk kansen om deze lokale inzet zichtbaar te maken als deel van het werk van de kerk. Kerk in Actie speelt hierop in met projecten op gebied van armoede (Schuldhelp-maatje), zorg (Zorgzame Kerk), duurzaamheid (Groene Kerken) en vluchtelingen. Deze vernieuwende aanpak krijgt vorm in samenwerking met lokale diaconieën. In de samenleving wordt de kerk – onder andere door het lokale diaconale werk – steeds meer herkend als vindplaats en uiting van geloof. Daarom is het belangrijk dat ook op plaatselijk niveau ambtsdragers (inclusief voorgangers) zich meer gaan bezighouden met diaconaat. Niet alle gemeenten hebben de energie of het vermogen om volop hun rol te pakken in deze participatiesamenleving, om de ‘nieuwe noden’ te zien en daarop in te spelen. Tegelijk biedt het *wel* oppakken van deze rol kansen op nieuw elan en vitalisering. Kerk in Actie zal de gemeenten hierin stimuleren en ondersteunen, onder andere door het delen van ‘best practices’.’ (29)

Het beleidsplan bevat geen enkele verwijzing naar vergrijzing, ouderen en ouder worden. Over de krimp van kerk en gemeenten wordt zo neutraal, kernachtig en hoopvol mogelijk gesproken: ‘De draagkracht van veel gemeenten van de Protestantse Kerk wordt minder. Minder leden, minder vrijwilligers, minder kerkgangers, minder geld. Het leidt tot kerksluitingen en het vervallen van predikantsplaatsen. Tegelijk blijkt deze krimp juist ook de kracht te geven om de bakens te verzetten en terug te keren naar de ‘basics’ van het kerk-zijn’ (11).

De enige onderscheiding naar leeftijd in het beleidsplan is die betreffende 'jeugd' en 'jongeren', zij het in relatie tot andere generaties:

'Tot slot zal een beweging naar intergeneratief jeugdwerk en intergeneratief vieren worden ontwikkeld. Daarbij zijn jeugdleiders niet meer degenen die van alles voor jongeren organiseren, maar worden ze meer en meer de verbinders tussen generaties.' (29)

3.6.3 *Analyse: diaconaat, ouderen en vergrijzing in kerkelijk beleid*

In de hier besproken opeenvolgende visienota's van de generale synode en in het beleidsrapport en de beleidsplannen van de dienstenorganisatie stuiten we, met uitzondering van de eerste visienota en het laatstgenoemde beleidsplan, op de 'aanwezigheid' van ouderen en aandacht voor de thematiek van vergrijzing. Het betreft evenwel, qua visie en in beleidsmatig opzicht, geen nadrukkelijke aanwezigheid. De spaarzame verwijzingen in de documenten staan in geen verhouding tot de reële aanwezigheid van ouderen in het ledenbestand van de kerk en onder de kerkgangers, ambtsdragers, vrijwilligers en andere betrokkenen in en bij de kerkelijke gemeenten en diaconieën. Het omgekeerde lijkt het geval ten aanzien van jeugd en jongere generaties.

Deze onevenwichtigheid hangt ons inziens samen met de wijze waarop de visienota's en beleidsplannen in de kerk functioneren en, in algemene zin, met de situatie van de Protestantse Kerk in deze periode. Twee constante factoren in de ca. tien tot vijftien jaar die de hier besproken beleidsdocumenten beslaan zijn krimp en reorganisatie. In de visienota's worden steeds opnieuw ijkpunten geformuleerd en plannen gemaakt die weliswaar gegrond zijn in de situatie zoals die op het moment van schrijven wordt aangetroffen, ook ten aanzien van de leeftijdsopbouw van kerkleden en kerkgangers, maar die, met het oog op de komende periode, veeleer willen evoceren en inspireren dan beschrijven en concluderen.

Wanneer ouderen genoemd worden in de documenten gaat het enerzijds om een potentiële doelgroep van diaconale en pastorale betrokkenheid vanwege de met de stijgende leeftijd toenemende kans op kwetsbaarheid, eenzaamheid en behoefte aan mantelzorg(ondersteuning), in relatie tot de contextuele ontwikkeling van een terugtrekkende overheid. Anderzijds worden ouderen, zij het vooral op impliciete wijze, gerekend tot de traditionele achterban van kerk en gemeenten die er, ook zonder genoemd te worden, eenvoudigweg is. Uit deze oudere en ouder wordende achterban bestaat het grootste deel van het lokale kerkelijke kader, wordt het grootste aandeel in de vrijwillige financiële bijdrage

verkregen en bestaat (bijvoorbeeld) ook een groot deel van het donateurenbestand van Kerk in Actie.

De oudere generaties binnen de kerk, gemeenten en diaconaat vormen tezamen een derde constante factor, naast krimp en reorganisatie – met als belangrijk verschil dat zij tezamen, als constante factor, een krachtbron zijn.

De aandacht voor het proces van vergrijzing in de hier besproken visie- en beleidsdocumenten maakte zowel een sterke opmars als ook, in het laatstgenoemde beleidsplan, een tamelijk geruisloos vertrek. Dat in het laatste document zowel de term als de bedoelde thematiek geheel ontbreekt, mag een opmerkelijke en bewuste keuze genoemd worden, temeer gezien de expliciete vermeldingen van vergrijzing in de eerdere documenten en bovenal gezien de onveranderde realiteit van vergrijzing naar leeftijdsopbouw van kerk, kerkelijke gemeenten en de samenleving als geheel. De uit de eerdere documenten geciteerde, ons inziens eenzijdige, perceptie van vergrijzing als ‘bedreiging’ is daarmee evenwel gecorrigeerd.

In diaconaal opzicht maken de bovenlokale beleidsdocumenten duidelijk dat de Protestantse Kerk, te midden van alle visionaire en beleidsmatige veranderingen, een diaconale kerk is en ook wil zijn en blijven. De kerk weet zich geroepen tot diaconaat zowel in antwoord op contextuele ontwikkelingen en maatschappelijke vragen als denkend vanuit en zoekend naar de eigen identiteit en roeping (of: ‘de kern van gemeente-zijn’).

In de opeenvolgende beleidsperioden, en ondanks de continue herstructurering, blijkt de bovenlokale organisatie bereid en in staat om het contextuele diaconaat van lokale gemeenten, diaconieën en samenwerkingsverbanden zowel in organisatorische, theologische als praktische zin te ondersteunen. Adequaat besef van wat een ‘realistische agenda’ zou kunnen zijn voor het lokale en bovenlokale diaconaat, in het bijzonder met het oog op de aanwezige ouderen, in de context van vergrijzing, is daarbij van groot en blijvend belang.

3.7 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we aan de hand van een brede waaier van documenten, publicaties, rapporten, beleidsplannen en projecten een beeld willen schetsen van de ‘aanwezigheid’ van ouderen en vergrijzing in het diaconaat, en van diaconaat en vergrijzing in lokaal en bovenlokaal kerkelijk beleid. We hebben ons daarmee vooral op de niveaus van het organisatorische en theologische of conceptuele diaconaat begeven, en de beleidspraktijken van kerk en gemeenten zelf aan het woord gelaten. Als brede waaier van voorbeelden van hoe de relatie tussen diaconaat, ouderen en vergrijzing wordt gedacht en beschreven in de

Protestantse Kerk in de periode tussen ca. 2006 en 2016 laat het hoofdstuk zich niet samenvatten; wel benoemen we enkele kernpunten.

Ten aanzien van het lokale diaconale beleid (3.3.3) springt de breedte in het oog van wat in kerkelijke gemeenten en diaconieën wordt verstaan onder diaconaat. Er zijn geen twee omschrijvingen gelijk. Toch is een rode draad onmiskenbaar aanwezig: het aanbieden en bevorderen van hulp, aandachtige aanwezigheid en activiteiten, vaak onder verwijzing naar de Bijbelse begrippen barmhartigheid en gerechtigheid. Steeds opnieuw wordt een uitgangspunt geformuleerd, worden er doelgroepen of sociaal-maatschappelijke noden geïdentificeerd en worden richtlijnen, criteria of motieven geformuleerd aan de hand waarvan men het diaconaat wil organiseren, doelgroepen en mensen in nood wil bereiken, en actuele sociaal-maatschappelijke of diaconaal-kerkelijke uitdagingen wil beantwoorden.

Ouderen zijn zowel bij de ‘aanbodzijde’ als de ‘vraagzijde’ van het diaconaat in beeld, en vergrijzing wordt onderkend voor zover de kerkelijke gemeenten zichzelf als vergrijsd (willen) typeren.

De voorbeelden van het specifieke lokale diaconale ouderenbeleid (3.4.4) tonen de meerwaarde van de lokale diaconale beroepskracht ten aanzien van deskundigheid en beleidsontwikkeling en ook van de benodigde visie bij een diaconie of diaconaal orgaan in (grotere) kerkelijke gemeenten om een dergelijke beroepskracht aan te stellen. Het biedt gemeenten de kans om genuanceerder te leren denken en spreken over ouderen, ouder worden en vergrijzing in eigen kring en daarbuiten.

De voorbeelden van bovenlokaal diaconaal ouderenbeleid (3.5.4) laten zien hoe Kerk in Actie in de onderzochte periode in staat was om op een grotere schaal en met een ruimere blik dan lokale gemeenten en diaconieën relevante vragen aan de orde te stellen ten aanzien van de omgang met ouderen, vergrijzing en zorgzaamheid. Kerk in Actie ondersteunde kerkelijke gemeenten en diaconieën in de bewustwording van de variëteit onder ouderen en het belang van wederkerigheid in het ‘zorgen voor’, ‘samenwerken met’ en ‘ontvangen van’ ouderen (‘Grijs is meer dan een kleur’), of in het daadwerkelijk vervullen van een zorgzame rol in de samenleving door lokale diaconieën en diaconale samenwerkingsverbanden (‘Zorgzame kerk’). De voorbeelden tonen tegelijkertijd de in bepaalde opzichten schier onvermijdelijke afstand tussen theologisch-diaconale ambities en expertise en het ‘gewone’ lokale, contextuele praktische diaconaat.

De analyse van visienota’s en beleidsplannen van de bovenlokale kerkelijke organisatie (3.6.3) laat zien hoezeer het diaconaat en de diaconale roeping, ook in een krimpende en veranderende kerk en dienstenorganisatie, gerekend

worden tot de kern van de zaak. Het organisatorische en theologische diaconaat zijn stevig verankerd in het kerkelijke beleid en de visiedocumenten.

Tegelijkertijd signaleren we een forse afstand tussen de geringe beleidsmatige aandacht voor ouderen enerzijds en de grote reële aanwezigheid van oudere generaties in kerk, gemeenten en diaconaat anderzijds. De betekenis van het proces van vergrijzing voor kerk, diaconaat en samenleving, onder meer als opgave en uitdaging voor diaconale activiteiten en maatschappelijke betrokkenheid, wordt in enkele documenten onderkend, maar schittert in andere door afwezigheid. Inzicht in de gelaagde relatie tussen vergrijzing en krimp wordt in enkele documenten gemist. De reële aanwezigheid van relatief veel ouderen vraagt, zeker vanuit diaconaal perspectief, om meer erkenning dan in de documenten het geval is.

We concluderen dat het proces van vergrijzing binnen de eigen gelederen, en de vraag hoe dat proces gewaardeerd zou kunnen of moeten worden, in de onderzochte periode een precair onderwerp is voor de bovenlokale kerkelijke organisatie.

Op grond van onze bevindingen passen we het zoekontwerp van de diaconale roeping met het oog op ouderen en vergrijzing (3.2.2) als volgt aan:

	CONTEMPLATIEVE DIMENSIE <i>Spiritualiteit, ervaringen</i>	ACTIEVE DIMENSIE <i>Handelen, organiseren</i>
INTERNE DIMENSIE <i>Bronnen, kerk</i>	Ontmoeting	Ontmoeten, ontmoetingsruimte creëren
	Gemeenschap ervaren	Gemeenschap stichten
	Avondmaal	Maaltijd
	Dankbaarheid	Dienstbetoon
	Geloof, zingeving	Wederkerigheid
	Waardigheid	Erkenning
	Kwetsbaarheid	Levensboek, gesprek
	Lijden, afscheid	Pastorale zorg
	Verschillend zijn	Samenwerken
	Wijsheid	
EXTERNE DIMENSIE <i>Context, samenleving</i>	Ontmoeting	Ontmoeten
	Ouder worden	Maatschappelijke participatie
	Solidariteit	Mee uithouden
	Bewogenheid	Aanwezigheid
	Zorgafhankelijkheid	Aandacht, ondersteuning
	<i>Empowerment</i>	Financiële en materiële hulp
	Herkenning	Betrokkenheid tussen generaties
	Eenzaamheid ervaren,	Bondgenootschap aangaan
	(wel of niet) meetellen	Signaleren, protest aantekenen, lobby Activeren

FIGUUR 3: Aspecten van de diaconale roeping met het oog op ouderen en vergrijzing

Ouderen, ouder worden en vergrijzing

4.1 Wie zijn ouderen?

SPREKEN OVER OUDEREN ALS GROEP (bevolkingsgroep, doelgroep, buurtbewoners, burgers, kerkgangers) is een hachelijke onderneming. Tegenover gemeenschappelijke factoren die ouderen tot ouderen maken staan evenzo veel andere die onderscheid aanbrengen. Leeftijd, gezondheid, welbevinden; inkomenspositie, vermogen, huisvesting; sociale contacten, netwerk, partnerrelatie, familie; het verlenen of ontvangen van mantelzorg; sociaal isolement, eenzaamheid; vitaliteit, kwetsbaarheid; zinbeleving; toegang tot informatie, mate van maatschappelijke participatie, vrijwillige inzet – de situaties, antwoorden en voorkeuren van ouderen op deze en andere terreinen komen overeen en variëren onderling als bij andere bevolkingsgroepen naar leeftijd. Welbeschouwd is de aanduiding ‘oudere’ slechts een comparativus, de vergroterende trap van oud. ‘Oud’ is relatief (oud ten opzichte van); ‘ouder’ is dat eens te meer. Een oudere is ‘iemand die niet jong meer is’ (Van Dale).

De aanduiding ‘ouderen’ kan slechts in algemene zin gebruikt worden om, in aansluiting bij alledaags taalgebruik, de aandacht te vestigen op dat deel van de bevolking dat ‘niet jong meer is’. Het is in deze algemene zin dat wij naar aanleiding van de in 1.1 genoemde overwegingen onderzoek doen naar diaconaat en ouderen. De titel maakt tegelijkertijd duidelijk en onduidelijk wie we op het oog hebben. Duidelijk vanwege de evidente aanwezigheid van ouderen in samenleving en kerk; onduidelijk omdat ouderen geen coherente groep of groepen vormen. Om in specifieke zin over (groepen) ouderen te spreken zijn aanleidingen nodig die een dergelijk grofmazig onderscheid naar leeftijd rechtvaardigen of relevant maken.

‘Iemand die niet jong meer is’ wordt doorgaans eerst dan tot de ouderen gerekend wanneer hij of zij, door zichzelf of anderen, conform dominante sociaal-culturele rollen en patronen en verwachtingen, wordt waargenomen onder het gezichtspunt van een of meerdere factoren die met ouderdom samenhangen of daarmee worden geassocieerd. Dat kunnen persoonlijke factoren zijn zoals een hoge leeftijd, afnemende mobiliteit en toenemende lichamelijke

kwetsbaarheid of economische en sociaal-maatschappelijke factoren zoals pensionering, het verlenen of ontvangen van mantelzorg, participatie in vrijwilligerswerk of de behoefte aan zorg en aangepaste huisvesting.

Nadere verkenning van zorgvuldige manieren van spreken over ouderen, ouder worden en vergrijzing, en een weging van de aanleidingen daartoe, is nodig en gewenst teneinde recht te doen aan degenen die het betreft, en aan de rijkgeschakeerde realiteit van ouderen in samenleving, kerk en diaconaat. Termen als bejaarden, ouden van dagen, 'grijze koppen', oudjes of ook 65+'ers kunnen daarbij achterwege blijven: niet alleen zijn deze termen gedateerd, achterhaald en kunnen zij als neerbuigend worden ervaren, evenmin voorzien zij door de nadruk op kalenderleeftijd of haarkleur en het onvermeld laten van een aanleiding om over ouderen te spreken in de gewenste zorgvuldigheid. Slechts in algemene zin spreken we derhalve van ouderen; indien het onderwerp specifiek wordt, zal de aanduiding gepaard gaan met adjectieven die de aanleiding om over ouderen te spreken rechtvaardigen of inzichtelijk maken.

Ten aanzien van het brede veld van onderzoek naar en de betekenis van ouder worden is het onderscheid door Baars in drie discourses behulpzaam: (1) het ouderendiscours, (2) het verouderingsdiscours en (3) het discours van het goede ouder worden.¹⁷² In (1) gaat het over de vraag wie ouderen zijn en over vergrijzing als sociaal-maatschappelijke ontwikkeling en de gevolgen daarvan ('de thematiek van de vergrijzing'¹⁷³). In (2) gaat het over lichamelijke en biomedische aspecten van veroudering en in (3) gaat het over 'theorieën, overtuigingen en praktijken over hoe mensen het beste hun verdere leven kunnen leiden nadat ze door de samenleving als 'ouderen' zijn bestempeld'.¹⁷⁴

In dit hoofdstuk klinken de drie discourses door, met bijzondere aandacht voor het eerste; aangevuld met de thematiek van de vergrijzing van de kerk. Achtereenvolgens komen aan de orde: aspecten van ouderdom (4.2), vergrijzing en samenleving (4.3) en vergrijzing en kerk (4.4). Vergrijzing is een mondiaal verschijnsel; wij richten ons op de situatie in Nederland.

Het doel van dit hoofdstuk is om de voor het diaconaat relevante aspecten van vergrijzing op het spoor te komen. We beperken ons daarbij tot het schetsen van enkele grote lijnen. De functie van dit hoofdstuk is om door middel van een analyse van de brede context (1.3.1) van ouderen, ouder worden en

172. Jan Baars, 'Goed ouder worden', in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machielse (red.), *Goed ouder worden*, Amsterdam 2011, 13-15.

173. Peter Derkx, 'Gezond tweehonderd jaar? Kan dat en moeten we dat willen?', in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machielse (red.), *a.w.*, 62.

174. Jan Baars, 'Goed ouder worden', 14.

vergrijzing in Nederland een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van criteria voor adequaat diaconaal beleid met het oog op ouderen.

4.2 Aspecten van ouderdom

*'t Gebloemte is voor mijn reuk van geur en vaag beroofd;
't Gehoor is me nu in het oor door lijkgebrom verdoofd
dat steeds tot de afreis maant, die meer en meerder nadert' [...]*¹⁷⁵

Tot de aanleidingen om in het diaconaat aandacht te besteden aan ouderen behoren enkele aspecten van ouderdom die dergelijke aandacht rechtvaardigen, zoals de lichamelijke, geestelijke en sociaal-maatschappelijke kwetsbaarheid waarmee ouderdom gepaard kan gaan. Kwetsbare ouderen behoren vanouds tot de voornaamste doelgroepen van diaconale zorg en bijstand. Eveneens gepaard met ouderdom gaan voor diaconaat, kerk en samenleving relevante capaciteiten en behoeften van ouderen ten aanzien van vrijwilligerswerk, zorgzaamheid, sociale contacten, zinvolle activiteiten, zingeving en het delen van kennis en levens- en geloofservaring. Fundamenteel voor diaconaat en kerk is voorts de overtuiging dat ouderen delen in de menselijke waardigheid die, in alle leeftijden en levensfasen, maar zeker in laatste fasen van ouderdom, als 'erkenningpraktijk'¹⁷⁶ aangeleerd, beoefend en bevorderd wil worden.

Onder ouderdom verstaan we in dit verband de latere en laatste levensfasen van mensen. In de in vroeger eeuwen populaire voorstelling van de levensloop als een opgaande, zijn piek bereikende en vervolgens neergaande 'trap des ouderdoms', dus als een curve beginnend bij geboorte en eindigend in het graf, worden de traditionele aspecten van ouderdom aangetroffen op de laatste drie à vier treden. Door tekeningen en beschrijvingen die de oudere levensfasen in een bepaalde periode en context representeerden wordt op de dalende traptreden verbeeld hoe achtereenvolgens de arbeidsjaren eindigen, de wandelstok zijn intrede doet, ruggen zich krommen en echtparen plaatsmaken voor weduwen en weduwnaars. Waarna, ook voor de 100-jarigen, de laatste trede zich aandient en de trap ten einde komt.¹⁷⁷

De voor de oudere levensfasen beschikbare sociaal-culturele rollen, patronen en verwachtingen waren en zijn aan verandering onderhevig. Biologische veroudering en de gemiddelde levensverwachting zijn eveneens in

175. Willem Bilderdijk, 'Ouderdom', in: *Navonkeling. Tweede Deel*, Leiden 1826, 139.

176. Frits de Lange, *Waardigheid. Voor wie oud wil worden*, Amsterdam 2010, 71-78.

177. Jo Thijssen, *Trappen des ouderdoms*, Amsterdam 2012.

ontwikkeling en beïnvloeden de sociaal-culturele concepten van ouderdom. De opeenvolgende stadia van geboren worden en opgroeien, volwassenheid en middelbare leeftijd, ‘niet jong meer zijn’, (hoge) ouderdom en sterven, kunnen als een natuurlijke levensloop worden getypeerd. De mate van natuurlijkheid van biologische veroudering en de onvermijdelijkheid van de laatste trede zijn evenwel, in het tweede discours over ouder worden (4.1), onderwerp van onderzoek en debat. Kent de menselijke levensduur een natuurlijk plafond? Verbeteringen in woon- en leefomstandigheden, bewustwording en preventie ten aanzien van levensstijl, het belang van gezonde voeding en voldoende beweging hebben reeds bijgedragen aan een stijging van de gemiddelde levensverwachting en kunnen in combinatie met medische en ‘reparatieve’ ingrepen de biologische veroudering vertragen of zelfs tegengaan. Sommigen bepleiten daarom een andere perceptie van ouderdom: ‘[Lichamelijke] achteruitgang is abnormaal en het is een ziekte. Ouderdom is een ziekte. Is dat een schande? Nee. Maar als je haar niet als ziekte benoemt, zullen onderzoekers er nooit aan werken’.¹⁷⁸

Over de sociaal-maatschappelijke, ethische, existentiële en intergenerationele dilemma’s van steeds ouder worden en verouderings- en *anti-ageing*-onderzoek is veel geschreven.¹⁷⁹ Duidelijk is dat ook in het verouderingsdiscours dominante sociaal-culturele normen aanwezig zijn, zoals het wel oud willen worden maar toch jong willen blijven (de ‘jeugdigenorm’), de vermeende normaliteit van een gezond en zorgeloos leven, of ook, indien kwetsbaarheid in de ouderdom voorkomen of verholpen zou moeten worden, de klaarblijkelijke veronderstelling van ‘onkwetsbaarheid’ in eerdere levensfasen.¹⁸⁰ Maar is menselijk leven niet per definitie kwetsbaar? Zorgvuldiger is het te stellen dat [...]

178. “Ouderdom is een ziekte’: Rudi Westendorp over ouder worden en het imago van ouderen’, in: *Denkbeeld, tijdschrift voor psychogeriatric*, 2010/2, 26-28; idem, *Oud worden zonder het te zijn. Over vitaliteit en veroudering*, Amsterdam 2014, 150; R.G.J. Westendorp and Th. B.L. Kirkwood, ‘The biology of ageing’, in: John Bond, Sheila Peace et al. (eds.) *Ageing in Society. European Perspectives on Gerontology*, 3rd edition, 2007, 15-37.

179. Onder meer: Jan Baars, *Het nieuwe ouder worden. Paradoxen en perspectieven van leven in de tijd*, Amsterdam 2006; Frits de Lange, *De mythe van het voltooide leven. Over de oude dag van morgen*, Zoetermeer 2007; Peter Derkx, ‘Gezond tweehonderd jaar? Kan dat en moeten we dat willen?’, in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machiels (red.), *Goed ouder worden*, Amsterdam 2011, 47-70; Theo A. Boer, ‘Theologisch-ethische kanttekeningen bij de natuurlijke dood’, in: *Kerk en Theologie*, 2013, 64/4, 343-354; Doeke Post, *De dood te slim af! Bezinning op nieuwe medische technologie*, Zoetermeer 2014; Martin Kohli, ‘Aging and justice’, in: Robert. H. Binstock and Linda K. George (eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*, 6th edition, San Diego 2006, 456-478; Johannes Eurich, Peter Dabrock, Wolfgang Maaser (Hg.), *Intergenerationalität zwischen Solidarität und Gerechtigkeit*, Heidelberg 2008.

180. Jan Baars, *Het nieuwe ouder worden*, 85-96.

‘de kwetsbaarheid die eigen is aan het menselijk leven zich toespitst gedurende de ouderdom’.¹⁸¹

Die ouderdom is intussen wel veranderd. De ontwikkeling van de gemiddelde levensverwachting bij geboorte in Nederland vertoonde een stijgende lijn tot 80 (mannen) en 83 jaar (vrouwen) in 2019 en die lijn zal zich, naar verwachting en in alle geleidelijkheid, voortzetten. De resterende levensverwachting op 65-jarige leeftijd was in 2019 gemiddeld 19 (mannen) en 21 jaar (vrouwen).¹⁸² Het aantal tachtigers, negentigers en 100-plussers is sinds de laatste decennia van de twintigste eeuw gestegen.

Ook voor wie geen 100 wordt strekken de oudere levensfasen zich uit over een langere periode dan voorheen, in het bijzonder ten aanzien van de jaren van relatief welbevinden tussen pensionering en de laatste fase van ouderdom. ‘Er is een complete nieuwe levensfase bij gekomen, een Derde Leefstijd, ná jeugd en volwassenheid, en vóór de aftakeling van de hoge ouderdom’.¹⁸³ Kalenderleeftijd wordt in een dergelijke stratificatie van ouderdom minder eenduidig. De overgang naar de laatste, vierde (of vijfde¹⁸⁴) levensfase vindt niet plaats met het bereiken van een bepaalde leeftijd maar wanneer veroudering-gerelateerde schade en chronische ziekten het welbevinden, geleidelijk of abrupt, zodanig verminderen dat de zorgbehoefte sterk toeneemt en de grens van (de kwaliteit van) leven in zicht komt.

Tegen deze achtergrond betekent zorgvuldig spreken over ouderen en ouderdom in de eerste plaats onderscheiden en nuanceren. Er is een grote groep mensen van wie geldt dat zij weliswaar niet jong meer zijn maar voor wie de kwalificatie ‘ouderen’ nauwelijks relevantie bevat. Indien een nadere aanleiding ontbreekt, kan de aanduiding ook achterwege blijven. ‘Veel personen in de leeftijd van 50 tot 75 jaar maken een vitale fase van hun leven door’.¹⁸⁵ Ten aanzien van ervaren gezondheid, welbevinden en welvaart is deze groep op voorhand niet meer of minder kwetsbaar dan andere. Een derde levensfase biedt vooral mogelijkheden, zowel voor de jongere ouderen zelf als voor de grotere verbanden waar zij in participeren en deel van uitmaken (familie, sociale netwerken en gemeenschappen, verenigingen, economie, samenleving, kerken). Het is

181. Joop J. Belderok, *Vitaal en kwetsbaar grijs. Kwetsbare ouderen in een vitale buurt*, Amsterdam 2007, 144.

182. CBS StatLine, 2019.

183. Frits de Lange, *De mythe van het voltooide leven. Over de oude dag van morgen*, Zoetermeer 2007, 8.

184. Vgl. Alfons Marcoun, Ria Grommen en Nancy van Ranst (red.), *Als de schaduwen langer worden. Psychologische perspectieven op ouder worden en oud zijn*, Leuven 2005, 408-409.

185. Cretien van Campen, ‘Ouderen: vitaal en kwetsbaar’, in: Joost van Vliet en Jan S. Jukema, *Perspectieven op ouder worden en de sociaal professional*, Den Haag 2014, 25-35: 24.

behalve in materiële zin ook ‘een groot mentaal en maatschappelijk vermogen, dat de oudere generatie vertegenwoordigt’.¹⁸⁶ Van recreatie en ontspanning, ontwikkeling en zelfontplooiing tot ‘er zijn’ in en voor een gemeenschap, het onderhouden van sociale contacten, vrijwilligerswerk, mantelzorg of oppas voor kleinkinderen.

Stijgend (dalend) op de trap van de ouderdom zijn, in ieder geval voor een deel van de ouderen, de lastige treden echter niet verdwenen. Door medische kennis en behandelmogelijkheden zijn veel levensbedreigende kwalen chronisch van aard geworden, waardoor met het stijgen van de jaren ook de kans op een combinatie van chronische ziekten en aandoeningen (co- en multimorbiditeit) toeneemt. Samen met ingrijpende veranderingen in de persoonlijke en sociale omgeving (partnerverlies, verkleining van het netwerk, afnemende mobiliteit) leidt dit tot de genoemde toespitsing van kwetsbaarheid in de ouderdom.

Kwetsbaarheid bij ouderen wordt wel omschreven als ‘een proces van het opeenstapelen van lichamelijke, psychische en/of sociale tekorten in het functioneren dat de kans vergroot op negatieve gezondheidsuitkomsten (functiebeperkingen, opname, overlijden)’.¹⁸⁷ Deze omschrijving verduidelijkt het samenhangende en procesmatige karakter van kwetsbaarheid bij ouderen en onderkent het belang van sociale factoren. Van (medische) ‘oplosbaarheid’ is geen sprake. Kwetsbaarheid bij ouderen vraagt veeleer om zorg op maat door aanpassingen in de eigen woning, de fysieke omgeving en publieke ruimte¹⁸⁸, ondersteuning van mantelzorgers, (kleinschalige) woonzorgvoorzieningen en een houding van erkenning¹⁸⁹, solidariteit en, naar een van de aspecten uit de oecumenische definitie van diaconaat (2.3), het ‘mee withhelden’ van kwetsbaarheid door naasten en zorgverleners en ook door de samenleving als geheel.

Daarbij dient in acht genomen te worden dat de ouderen die het betreft zelf niet snel de aanduiding ‘kwetsbaarheid’ gebruiken om hun fysieke situatie te omschrijven. Zo er sprake is van ervaren kwetsbaarheid wordt dit door ouderen veeleer gerelateerd aan de sociale gevolgen van fysieke kwetsbaarheid en de mogelijkheid om te verliezen wat belangrijk wordt gevonden, zoals de

186. Jan Auke Walburg, *Jong van geest. Optimistisch ouder worden is geen kunst*, Amsterdam 2010, 21.

187. Cretien van Campen (red.), *Kwetsbare ouderen*, Den Haag 2011, 45.

188. Ingrid Doorten, ‘Redzaam ouder worden en zorg voor niet-redzame ouderen’, in: Joost van Vliet en Jan S. Jukema, a.w., 211-220; Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, *Verkenning Ruimte voor redzaamheid*, Den Haag 2015.

189. Annelies van Heijst, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*, Zoetermeer 2008, 59-73.

partner, sociale contacten, mogelijkheden tot maatschappelijke participatie, relatieve zelfstandigheid en thuis kunnen blijven wonen.¹⁹⁰

Op vergelijkbare wijze is vaker sprake van afstand tussen beschrijvende of diagnosticerende kwalificaties, of verwachtingen en projecties ten aanzien van ouderdom door anderen, en de eigen ervaringen en bewoordingen van ouderen. Veel mensen die oud zijn voelen zich niet oud; men kan ziek zijn zonder gebreken te voelen.¹⁹¹

Andersom doet de kwetsbaarheid van ouderen niet af aan hun vrijheid en recht om, binnen de gegeven beperkingen, in 'kwetsbare autonomie' te zoeken naar een waardevol leven.¹⁹² Hulpbehoevendheid maakt ouderen niet onmondig.¹⁹³

Tegelijkertijd kunnen kwetsbare ouderen wel degelijk een drempel ervaren om hulp te vragen en naasten of hulpverleners deelgenoot te maken van persoonlijke zorgen en noden. De subjectieve ervaring van eenzaamheid, die niet bij uitstek maar *ook* voorkomt onder ouderen, wordt door onderzoekers bij voorkeur niet gemeten op basis van directe vragen naar ervaren eenzaamheid.¹⁹⁴ Zomin als mensen in andere leeftijdsgroepen geven (kwetsbare) ouderen graag toe zich eenzaam te voelen. Partnerverlies, een klein of kleiner wordend relatienetwerk, geringe kwaliteit en diversiteit van het relatienetwerk, afnemende mobiliteit, verlies van regie, wensen en verwachtingen ('standaards') waarmee de eigen situatie wordt vergeleken en de genoemde fysieke kwetsbaarheid zijn echter risicofactoren die, afzonderlijk en gezamenlijk, bij ouderen tot gevoelens van eenzaamheid en een heroverweging van de zin in het leven kunnen leiden en het risico op sociaal isolement, sociale uitsluiting en marginalisering vergroten.¹⁹⁵

190. Cretien van Campen (red.), *Kwetsbare ouderen*, Den Haag 2011, 35-36.

191. Rudi Westendorp, *Oud worden zonder het te zijn. Over vitaliteit en veroudering*, Amsterdam 2014, 189-222.

192. Frits de Lange, *In andermans handen. Over flow en grenzen in de zorg*, Zoetermeer 2011, 16-21.

193. Joop J. Belderok, *Vitaal en kwetsbaar grijs. Kwetsbare ouderen in een vitale buurt*, Amsterdam 2007, 12.

194. Theo van Tilburg en Jenny de Jong Gierveld (red.), *Zicht op eenzaamheid. Achtergronden, oorzaken en aanpak*, Assen 2007, 28, 15-18; Theo van Tilburg en Jolien Klok, 'Trend in prevalentie van eenzaamheid onder ouderen', in: Cretien van Campen, Frieke Vonk en Theo van Tilburg (red.), *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking*, Den Haag 2018, 31-41.

195. Anja Michielsse en Roelof Hortulanus, 'Sociaal weerbaar of sociaal geïsoleerd? Het belang van sociale relaties bij het ouder worden', in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machielsse (red.), *a.w.*, 73-88.

Naast het verkennen van mogelijkheden tot verandering van wat als ongewenst wordt ervaren, het versterken van sociale netwerken, activering of initiatieven als een ‘maatjesproject’¹⁹⁶, komt het in dergelijke situaties voor de naaste omgeving van kwetsbare ouderen vooral aan op alertheid, een actieve luisterhouding, begrip en bereidheid tot erkenning en ‘mee uithouden’.

Tot in de laatste levensfase blijven de situaties, antwoorden en ervaringen van kwetsbare ouderen bovendien variëren. Recent onderzoek naar wat het leven de moeite waard maakt voor ouderen die permanent van intensieve zorg afhankelijk zijn, belicht hoe kwetsbare en zorgafhankelijke ouderen, indien zij innerlijke ruimte vinden voor een mate van acceptatie en aanvaarding van wat voorbij is, verbondenheid, betekenis, dankbaarheid en zin kunnen beleven: ‘posttraumatische groei’.¹⁹⁷

4.3 Vergrijzing en samenleving

Zo gevarieerd en veelkleurig als individuele ouderen en oudere bevolkingsgroepen zijn, zo eentonig van kleur is het beeld dat door de term vergrijzing wordt opgeroepen: grijs.

‘Vergrijzing betekent letterlijk dat een steeds groter deel van de bevolking grijs wordt. [...] Vergrijzing baart zorgen. Zij leidt tot een groter aantal inproductieven en tot een grotere vraag naar allerlei vormen van verzorging, en niet te vergeten: grijs is grauw en saai’.¹⁹⁸ Vergrijzing kent meer nare associaties zoals dreiging, grijze golf (‘tsunami’), grijze last, een tikkende tijdbom – metaforiek die indirect bijdraagt aan negatieve percepties van ouderen en ouderdom in de samenleving.¹⁹⁹

196. M. van den Trier en M. Potting, *Een maatje voor iedereen? Een wetenschappelijke basis onder de methode maatjesproject*, Utrecht 2015; Conny van den Berg, ‘Ouderen en welzijnswerk’, in: Joost van Vliet en Jan S. Jukema, *a.w.*, 251-260.

197. Peterjan van der Wal, *Wat maakt het leven de moeite waard? Ouderen aan het woord die permanent van intensieve zorg afhankelijk zijn*, Utrecht 2018, 213-217: 215

198. P.G. Cobben, ‘Vergrijzing in het tijdperk van de eeuwige jeugd’, in: J. Boelhouwer, W.J.M. van Genugten, H. Keuzenkamp (red.), *Ontgroening en vergrijzing*, Tilburg 1992, 60-66: 60.

199. Gerben J. Westerhof and Emmanuelle Tulle, ‘Meanings of ageing and old age: Discursive contexts, social attitudes and personal identities’, in: John Bond, Sheila Peace et al. (Eds.) *Ageing in Society. European Perspectives on Gerontology*, 3rd edition 2007, 235-254. Vgl. Dick Knook, *Het Methusalem-mysterie. Vergrijzing: zegen of bedreiging?*, Amsterdam 2008, 9-12.

Ter verheldering kan onderscheid gemaakt worden tussen vergrijzing als beschrijvende term voor een demografisch verschijnsel en interpretaties van vergrijzing in maatschappelijk debat en politiek beleid. Als onderdeel van een demografische macro-ontwikkeling in de samenstelling van de bevolking naar leeftijd is vergrijzing van invloed op de samenleving. De invloed van beleid dat voortvloeit uit interpretaties van vergrijzing is nog groter.

Vergrijzing duidt op een toename van het aandeel ouderen op het totaal van de bevolking. In combinatie met ontgroening (de afname van het aandeel jongeren op het totaal van de bevolking) leidt vergrijzing tot een stijging van de gemiddelde leeftijd van de bevolking. De huidige vergrijzing is in hoofdzaak het resultaat van een geboortegolf (*baby boom*) na de Tweede Wereldoorlog en dalende geboortecijfers (*baby bust*) vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw. Door het stijgen van de gemiddelde levensverwachting (4.2) is er ook op langere termijn sprake van dubbele vergrijzing: er zijn verhoudingsgewijs meer ouderen en de ouderen worden gemiddeld steeds ouder.

Het aandeel ouderen (gemeten als 65 jaar en ouder) op het totaal van de bevolking bedroeg 12% in 1990, 13% in 2000, 15% in 2010 en 19% in 2019. Prognoses voorzien een piek van 26% in 2040. In combinatie met de stijging van de gemiddelde levensverwachting en een verwachte bevolkingsgroei die kan oplopen tot 19 miljoen in 2040 zou dit kunnen leiden tot 4,8 miljoen 65-plussers in 2040, waarvan 1,6 miljoen 80-plussers (tegenover resp. 3,2 en 0,8 miljoen in 2019).²⁰⁰

Vergrijzing is geen nieuw verschijnsel. In de twintigste eeuw (de 'eeuw der ouderdom'²⁰¹) trokken voorboden van vergrijzing en veroudering reeds de aandacht van wetenschappers en beleidsmakers om vanaf de millenniumwisseling een veelbesproken onderwerp van maatschappelijk en politiek debat te worden.²⁰²

200. CBS StatLine 2019.

201. Karin Bijsterveld, *Geen kwestie van leeftijd. Verzorgingsstaat, wetenschap en discussies rond ouderen in Nederland, 1945-1982*, Amsterdam 1996, 48.

202. Karin Bijsterveld, *Geen kwestie van leeftijd. Verzorgingsstaat, wetenschap en discussies rond ouderen in Nederland, 1945-1982*, Amsterdam 1996; Th.L.M. Engelen, 'Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem', in: O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen & J. Oudhof (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001*, Den Haag 2007; J.B. Kuné (red.), *Leven in een ouder wordende samenleving. Generatiebewust vooruitzien in de 21ste eeuw*, Den Haag 2003; G. Beets en T. Fokkema, 'Misverstanden over vergrijzing. Wensenpakket van velen niet te realiseren', in: *Demos, Bulletin over bevolking en samenleving*, jaargang 21 (2005) nummer 5, 37-40.

Tot de effecten van vergrijzing behoren een toename van de grijze druk (*old-age dependency ratio*, de verhouding tussen potentiële beroepsbevolking en pensioengerechtigden) met gevolgen voor de overheidsfinanciën, belastingontvangsten en pensioenuitkeringen, en een stijging van zorgbehoefte en zorgkosten vanwege het grotere beroep dat ouderen doen op zorg in vergelijking tot jongeren en volwassenen. Over de aard en impact van de stijging van de zorgkosten door vergrijzing, die met meer factoren samenhangt dan alleen vergrijzing en welke kosten vooral hoog zijn in het laatste levensjaar, verschillen deskundigen van mening.²⁰³

Dit laatste geldt voor meer prognoses, beleidsvoorstellen en hervormingen die met een beroep op vergrijzing worden gemotiveerd. Vergrijzing had gedurende lange tijd, en deels nog steeds, het karakter van een toekomstscenario: een ingrijpende demografische ontwikkeling die zich eerst ten volle in de (nabije) toekomst zal manifesteren. Juist als toekomstscenario bleek vergrijzing in het politieke discours een grote ‘veranderkracht’ te hebben voor het heden. Van der Steen heeft geanalyseerd hoe in de periode 2000-2007 door opeenvolgende kabinetten interpretaties van toekomstige vergrijzing werden vertaald naar als noodzakelijk voorgestelde hervormingen van en bezuinigingen op arrangementen en instituties van de verzorgingsstaat (arbeidsmarktinstituties, pensioenstelsel, zorgstelsel, sociale zekerheid).²⁰⁴ Dat veel veranderingen daadwerkelijk zijn doorgevoerd komt mede door de voorstelling van toekomstige vergrijzing als buitengewoon urgent economisch probleem, een ‘verhaal van ondergang’ (*story of decline*), dat ingrijpende bezuinigen noodzakelijk maakte. ‘Het narratief van de toekomstige crisis is het verhaal dat de veranderingen drijft en de nodige legitimiteit en draagvlak biedt.’²⁰⁵ In een later stadium werd vergrijzing als toekomstscenario echter ook een ‘verhaal van beheersing’ (*story of control*): de hervormingen waren doeltreffend, het economische probleem

203. Herbert J.A. Rolden, *Population Ageing and Health Care Expenditure*, Leiden 2016; Johan J. Polder en Albert Wong, ‘Zorgkosten in de laatste levensjaren. Interessant, maar om een andere reden dan vaak wordt genoemd’, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2015, 159; Y. Adema en I. van Tilburg, *Zorgen om morgen. Vergrijzingsstudie 2019*, Den Haag 2019, 7-10.

204. Martijn van der Steen, *Een sterk verhaal. Een analyse van het discours over vergrijzing*, Utrecht 2009, 1. Een vergelijkbaar Europees perspectief in: Rune Ervik & Tord Skogedal Lindén, ‘The making of ageing policy: framing, conceptual ambiguities and national policy developments’, in: Rune Ervik & Tord Skogedal Lindén, *The Making of Ageing Policy. Theory and Practice in Europe*, Cheltenham 2013, 257-277.

205. Martijn van der Steen, *a.w.*, 323-325.

werd een uitdaging, een ouder wordende samenleving bood kansen en vergrijzing werd verzilvering.²⁰⁶

Er zijn gronden voor beide (en meer) interpretaties. Ouderen-, pensioen- en zorgbeleid zijn en blijven het resultaat van politieke en maatschappelijke voorkeuren en besluitvorming dienaangaande; zij ontstaan niet als vanzelf vanwege ‘de gevolgen’ van ‘de vergrijzing’. Het toekomstaspect van vergrijzing, dat met het voortschrijden van de tijd niet verdwenen is, vraagt vooral om ruimte in beleid voor *toekomstige* gedragingen, interpretaties en besluiten ten aanzien van vergrijzing, die anders kunnen zijn dan de huidige. ‘Hierover bestaat géén zekerheid, anders dan dat de veranderende bevolkingssamenstelling gevolgen zal hebben voor de samenleving zoals we die nu kennen. De onvoorspelbaarheid van de toekomst is hier de belangrijkste zekerheid.’²⁰⁷

Evenals ten aanzien van ouderdom betekent zorgvuldig spreken over vergrijzing: onderscheiden en nuanceren. De realiteit van de demografische verschuiving in de bevolkingssamenstelling naar leeftijd staat niet ter discussie. De economische, maatschappelijke en sociale gevolgen van deze verschuiving zijn uiteenlopend, gelaagd, veranderend met de tijd en ten aanzien van het toekomstige aspect slechts ten dele kenbaar. Eenduidige typering van vergrijzing als ‘bedreiging’ of ‘zegen’ schieten tekort. Zo de samenleving al verandert van haarkleur, dan alleen in een veelvoud aan tinten.

Als voorbeeld van de meerduidigheid van vergrijzing kan het domein van het vrijwilligerswerk gelden. De realiteit van vergrijzing is aanwezig in alle lagen van (onderzoek naar) vrijwilligerswerk en informele hulp. Ouderen zijn zelf vrijwilligers (42% van 65-plussers, 32% van de 75-plussers²⁰⁸), ouderen zijn ‘ontvangers’ en doelgroep van vrijwilligerswerk, vergrijzing wordt genoemd als oorzaak van een dreigend tekort aan vrijwilligers vanwege het aanstaande afscheid van de oudsten onder hen, vergrijzing creëert een grotere behoefte aan vrijwilligerswerk vanwege de toename van het aantal kwetsbare ouderen in combinatie met langer thuis wonen en het beroep op zelfredzaamheid, persoonlijke netwerken en mantelzorg, en jongere ouderen in de ‘derde leeftijd’ (4.2) behoren bij uitstek tot de potentiële nieuwe vrijwilligers.²⁰⁹ Aanbod en

206. Martijn van der Steen, *a.w.*, 327-328. Zie ook: Bert Smid, Harry ter Rele e.a., *Minder zorg om vergrijzing*, Den Haag 2014.

207. Martijn van der Steen, *a.w.*, 108. Vgl. John Bond, Freya Dittmann-Kohli et al., ‘Ageing into the future’, in: John Bond, Sheila Peace et al. (Eds.), *Ageing in Society. European Perspectives on Gerontology*, 3rd edition, 2007, 296-308.

208. Hans Schmeets en Judit Arends, *Vrijwilligerswerk: wie doet het?*, Den Haag 2017, 7.

209. Paul Dekker, ‘Vrijwilligerswerk verkend’, in: *Geron, Tijdschrift over ouder worden en samenleving*, 2017, 19/4, 6-10; Hans Schmeets en Judit Arends, *Vrijwilligerswerk: wie doet het?*, Den Haag 2017; Kees Penninx, *Zin in meedoen. Werkzame principes voor het stimuleren van*

behoefte, oorzaak en gevolg, bedreiging en kans: de relatie tussen vergrijzing en vrijwilligerswerk heeft meerdere gezichten.

De relatie tussen vergrijzing en mantelzorg springt daarbij extra in het oog. Mantelzorg, begrepen als ‘alle hulp aan een hulpbehoevende door iemand uit diens directe sociale omgeving’, wordt naar schatting door ca. 4 miljoen inwoners van Nederland verleend. Het toegenomen beroep op mantelzorg en hulp uit persoonlijke en sociale netwerken sluit in de meeste gevallen aan bij reeds bestaande praktijken. Mantelzorgers worden relatief vaak aangetroffen onder vrouwen en in de bevolkingsgroep van 45- tot 64-jarigen, de leeftijd van kinderen van middelbare leeftijd die mantelzorg verlenen aan hun ouder geworden ouder(s). Twee derde van de hulpbehoevenden die mantelzorg ontvangen is ouder dan 65 jaar.²¹⁰ Dit laatste aandeel zal door vergrijzing toenemen. Onderzoekers wijzen op de grenzen aan mantelzorg: er is geen reden om te verwachten dat huidige mantelzorgers meer kunnen of zullen gaan doen dan zij reeds doen, en een groter beroep op toekomstige mantelzorgers vraagt ook om meer professionele ondersteuning, waardering, regelingen voor het combineren van arbeid en zorg en het bewaken van de kwaliteit van de geboden mantelzorg.²¹¹ Als verschijnsel dat in de directe omgeving (kinderen, partner, familie, burens, netwerk) van hulpbehoevenden wordt aangetroffen – of niet –, is bereidheid tot mantelzorg een voorbeeld van de intra- en intergenerationele solidariteit die nodig is in een leefbare vergrijzende samenleving. Het is wel een voorbeeld van voornamelijk persoonlijke of familiale aard, met alle mogelijkheden (bereidwilligheid, hulpvaardigheid, vertrouwen) en beperkingen (verwarring over de rollen van kind of partner en zorgverlener, overbelasting) van dien: mantelzorg is ‘geen plicht, nooit een keuze.’²¹²

Het belang van intergenerationele solidariteit tussen familieleden, burens en andere naasten is groot. Het belang van op solidariteit gestoelde sociale voorzieningen en arrangementen die de privésfeer en het persoonlijke netwerk overstijgen, is nog groter, zeker voor ouderen en anderen die geen beroep kunnen doen op hulp en hulpbronnen in de persoonlijke omgeving. Dit is ook door

vrijwillige inzet van mensen in de derde levensfase, Utrecht 2010; Mirjam de Klerk e.a., *Informele hulp: wie doet er wat? Omvang, aard en kenmerken van mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg en ondersteuning in 2014*, Den Haag 2015, 57: [...] ‘55-plussers, en daarbinnen de groep 65-74-jarigen, vrouwen en kerkgangers, doen relatief vaak aan vrijwilligerswerk op het terrein van zorg en ondersteuning.’

210. Mirjam de Klerk e.a., *a.w.*, 40-41, 59, 63.

211. Mirjam de Klerk e.a., *a.w.*, 183, 22-24.

212. Ido van der Krieke, ‘Plicht of keuze? Over vrijheid en aanpassen’, in: Gerrie Ham, Arie Jan de Lely, Judith Gerkema e.a., *Zorgen met zin. Hoe mantelzorg je raakt*, Zoetermeer 2014, 123-133: 124.

de overheid in een vroeg stadium, voorafgaand en tijdens de hervormingen van de verzorgingsstaat die met een beroep op vergrijzing werden gerealiseerd, en in combinatie met een beroep op ieders eigen verantwoordelijkheid, met recht onderkend. Als voornaamste ‘Basiswaarde ouderen en samenleving’ werd in de richtinggevende nota *Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing* (2005) genoemd ‘[...] de notie dat ouderen soevereine en volwaardige burgers zijn, ook als op enig moment belangrijke hulpbronnen voor een zelfstandig bestaan wegvallen. In de eerste plaats zijn mensen zelf verantwoordelijk om het verlies aan hulpbronnen te compenseren. Oud worden we allemaal, dus niemand kan zeggen dat hij dit niet kon voorzien. Maar het is niet iedereen gegeven om daarvoor individuele voorzieningen te treffen gedurende zijn of haar levensloop. Dan is solidariteit vanuit de samenleving noodzakelijk om met respect en waardigheid die soevereiniteit van elke oudere te borgen.’²¹³

Met het oog op de nabije toekomst van voortgaande vergrijzing is het, voor alle lagen van de samenleving, van groot belang deze basiswaarde scherp in het vizier te houden.

4.4 Vergrijzing en kerk

De relatie tussen vergrijzing en kerk kan vanuit meerdere gezichtspunten worden benaderd. In deze paragraaf verkennen we (1) de invloed van de vergrijzing van de samenleving op de kerk, (2) de vergrijzing van de kerk, en (3) enkele gevolgen, opgaven en uitdagingen voor kerk en diaconaat die samenhangen met vergrijzing.

Ten aanzien van (1) is het mogelijk om in de Nederlandse context in algemene zin van ‘de kerk’ of ‘kerken’ te spreken; ten aanzien van (2) en (3) beperken we ons, tenzij anders vermeld, tot de Protestantse Kerk; in dien verstande dat een vergelijkbare ontwikkeling kan worden aangetroffen bij enkele andere (traditionele) kerkgenootschappen.

4.4.1 *De kerk en de vergrijzing van de samenleving*

Bestaande uit groepen van mensen uit brede lagen van de bevolking, met nationale spreiding, maken de kerken deel uit van de context van de landelijke, regionale en lokale samenleving en ondergaan zij als zodanig de invloed van

213. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *Nota 64: Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing*, Den Haag 2005, 42.

ontwikkelingen in de bevolkingssamenstelling naar leeftijd, met alle 'natuurlijke' gevolgen van dien. Demografische ontwikkelingen als ontgroening en vergrijzing kunnen gerekend worden tot '[...] veranderingen die vanuit de omringende omgeving de geloofsgemeenschap beïnvloeden. Zo zal het ledental van de kerken bij vergrijzing van de samenleving en een daling van het aantal geboorten onder druk komen te staan'.²¹⁴

Eerst als demografisch verschijnsel en vervolgens vanwege de sociaal-maatschappelijke gevolgen en politieke beleidskeuzen die met vergrijzing samenhangen, oefent vergrijzing invloed uit op bepaalde aspecten van kerkzijn. Zo wordt in pastorale en diaconale contacten ondervonden dat ook kerkelijke ouderen ouder worden, langer thuis blijven wonen en mogelijk meer dan voorheen een beroep doen op anderen uit kerkelijke netwerken voor informele hulp en zorg. Door het verschil in gemiddelde levensverwachting zullen er in de oudste leeftijdscategorieën van kerkleden meer vrouwen dan mannen worden aangetroffen. In perioden dat de sterftcijfers van de bevolking hoger zijn dan de geboortecijfers is de verwachting gerechtvaardigd dat in kerkelijke gemeenten en parochies het jaarlijkse aantal uitvaarten hoger zal zijn dan het aantal geboorteregistraties en doopplechtigheden. Predikanten en anderen in dienst van de kerk zien hun pensioengerechtigde leeftijd stijgen.

In een van de besproken beleidsplannen van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk (3.6.2.1) wordt op vergelijkbare wijze een parallel getrokken tussen de vergrijzing van de samenleving en die van de kerk: 'Net als de totale Nederlandse samenleving ondervindt zij de ingrijpende gevolgen van de vergrijzing'.²¹⁵ Ten aanzien van bovenstaande voorbeelden is dat juist. De ingrijpende gevolgen van de *eigen* vergrijzing, die een andere is dan de vergrijzing van de samenleving, zijn voor de kerk echter vele malen groter.

214. Erik Sengers, 'Groeï', in: Rein Brouwer e.a., *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*, Kampen 2007, 105-131: 118. Vgl. Protestantse Kerk in Nederland, *Statistische jaarbrief 2017*, 8: 'Een belangrijke oorzaak van de vergrijzing in de kerk is dat het verlies aan leden door overlijden niet voldoende gecompenseerd kan worden door nieuwe aanwas in de jongste generaties. [...] Het geboortecijfer is de laatste twintig jaar veel lager dan in de tijd dat de 65-plussers van nu geboren werden'.

215. *Beleidsplan Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland, Periode 2009-2012*, z.p. 2009, 16.

4.4.2 De vergrijzing van de kerk

Naast de invloed van de dubbele vergrijzing van de bevolking op de kerk kent de kerk nog een ander of derde type vergrijzing. Het aandeel ouderen op het totaal van het aantal kerkleden en kerkgangers is hoger en stijgt sneller dan het geval is in de samenstelling van de bevolking naar leeftijd. Het aandeel van leden (geregistreerden) van 60 jaar en ouder in het ledenbestand van de Protestantse Kerk bedroeg in 2014 37,4%, in 2015 38,3% en in 2017 39,9%. Dezelfde leeftijdscategorie als percentage van de totale bevolking was in de genoemde jaren 23,6%, 23,9% en 24,4%.

De relatieve oververtegenwoordiging van ouderen in de kerk is aangeduid als een ‘driedubbele vergrijzing’.²¹⁶ Een verwijzing naar een ‘dubbele ontgroening’ volstaat ook. Kinderen en jongeren zijn in het ledenbestand van de kerk nadrukkelijk ondervertegenwoordigd. Het aandeel van leden tot 20 jaar op het totaal was in 2014 14,7%, in 2015 14,4% en in 2017 14,0%. Dezelfde leeftijdscategorie als percentage van de totale bevolking bedroeg in deze jaren 22,9%, 22,6% en 22,5%.²¹⁷

De vanwege een sneller verlopend proces van vergrijzing en ontgroening ontstane ‘scheve leeftijdsopbouw’²¹⁸ van de kerk kan in bepaalde opzichten worden aangemerkt als voorland van een vergrijsde samenleving, maar de percentages behorend bij de leeftijdsopbouw van de kerk worden in geen enkele prognose van de toekomstige leeftijdsopbouw van de samenleving aangetroffen. De verwachte piek van de vergrijzing van de samenleving in 2040 betreft een aandeel van 26% voor de bevolking van 65 jaar en ouder. Dit percentage was voor de kerk reeds in 2010 een gepasseerd station.²¹⁹ Vanaf 2014 bleek de leeftijdscategorie van 65-69-jarigen de grootste in de totale leeftijdsopbouw van de kerk.²²⁰

Een eenzijdig beroep op ‘de vergrijzing’ ter verklaring van de leeftijdsopbouw van de kerk is onjuist. ‘De vergrijzing’ is slechts een van de factoren ter verklaring van de eigensoortige vergrijzing van de kerk. Het ledenbestand van

216. Frits de Lange, ‘De ‘grijze kerk’ als uitdaging’, in: *Ouderlingenblad* 987, 2008, 16-19: 16.

217. Gegevens afkomstig uit: Protestantse Kerk in Nederland, *Statistische jaarbrief 2014*, tabel 6.5; *Statistische jaarbrief 2015*, tabel D; *Statistische jaarbrief 2017*, tabel D. Statistische jaarbrieven verschenen eerder in 2010, 2011 en 2013. Genoemde percentages betreffen de gecombineerde percentages voor de leeftijdscategorieën 60-79 jaar en 80 jaar en ouder resp. de percentages voor de leeftijdscategorie 0-20 jaar.

218. Protestantse Kerk in Nederland, *Statistische jaarbrief 2017*, 8.

219. Protestantse Kerk in Nederland, *Statistische jaarbrief 2010*, 9.

220. Protestantse Kerk in Nederland, *Statistische jaarbrief 2014*, 8, bijlage p. 21, grafiek 1; idem, *Statistische jaarbrief 2017*, 29.

de kerk wordt kleiner en ouder. In dat opzicht kan een vergelijking gemaakt worden tussen kerken en ledenorganisaties en verenigingen zoals vakbonden en traditionele politieke partijen die, met uitzondering van sportverenigingen, al jaren een dalende trend in het ledental laten zien.²²¹

De belangrijkste ontwikkeling in het ledenbestand van de Protestantse Kerk is een aanhoudende krimp met gemiddeld 2 à 3% per jaar (ca. 52.000 tot 62.000 leden per jaar sinds 2007, met enkele uitschieters).²²² Krimp ontstaat doordat het aantal overlijdens en uitschrijvingen het aantal nieuwe inschrijvingen overstijgt. Het aantal jaarlijkse uitschrijvingen is, volgens de beschikbare gegevens, groter dan het aantal overlijdens.²²³ Actieve uitschrijving vindt vooral plaats door leden in jongere leeftijdsgroepen, waardoor het aandeel ouderen (die vaker lid blijven) vanzelf stijgt. In bredere zin is er daarbij, in relatie tot de mate van kerkelijkheid en buitenkerkelijkheid van de bevolking, sprake van een generatie-effect: de '[...] daling in kerklidmaatschap is dan ook grotendeels terug te voeren op deze generatievervanging waarbij kerkbetrokken generaties plaatsmaken voor minder op de kerk gerichte generaties'.²²⁴

Tegen deze achtergrond is de Protestantse Kerk, vanwege de combinatie van krimp en ontgroening van het ledenbestand, te typeren als een kerk met veel ouderen, die tezamen een groot en groeiend aandeel innemen op het totale ledenbestand. Naar analogie met de demografische ontwikkeling in de bevolkingssamenstelling naar leeftijd kunnen we spreken van een vergrijzde en vergrijzende kerk. Vanwege de negatieve associaties die deze beschrijvende term aankleven (4.3), en omdat de onderliggende factoren van krimp en ontgroening op deze manier onbenoemd blijven, verdient de typering 'een kleiner wordende kerk met veel ouderen' echter de voorkeur.

221. Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017*, Den Haag 2017, 217, 229.

222. Protestantse Kerk in Nederland, *Statistische jaarbrief 2017*, 6. Cijfers van Kaski laten een terugloop zien in lidmaatschap van de Protestantse Kerk (en voorlopers) tussen 2003 en 2011 van 28%: Joep de Hart, *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*, Den Haag 2014, 34.

223. Protestantse Kerk in Nederland, *Statistische jaarbrief 2014*, 7.

224. Ton Bernts en Joantine Berghuijs, *God in Nederland 1966-2015*, Utrecht 2016, 23. Zie ook: Joep de Hart, *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*, Den Haag 2014, 50-53. Vgl. Nan Dirk de Graaf, Ariana Need en Wout Ultee, 'Levensloop en kerkverlating. Een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische onregelmatigheden', in: *Mens en Maatschappij, Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 2000, 75/3, 229-257.

4.4.3 *Gevolgen, opgaven en uitdagingen voor kerk en diaconaat*

Evenals ten aanzien van de vergrijzing van de samenleving kan ook bij de vergrijzing van de kerk een onderscheid gemaakt worden tussen het verschijnsel enerzijds en de interpretaties en (interpretaties van de) gevolgen daarvan anderzijds. Weliswaar zijn kerkelijke vergrijzing en ontgroening geen autonome verschijnselen maar veeleer gevolgen van de grote beweging van secularisatie en ontkerkelijking vanaf de twintigste eeuw, zoals ook de vergrijzing en ontgroening van de bevolking voortkomen uit onderliggende factoren, maar gegeven deze achtergrond voltrekt de verschuiving in de samenstelling naar leeftijd van de leden van de Protestantse Kerk zich op een nauwelijks te beïnvloeden wijze.

Het directe gevolg van de vergrijzing van de kerk betreft in feite alleen het stijgen van de gemiddelde leeftijd in de kerk. Een veelgenoemd indirect gevolg van vergrijzing is de daling van opbrengsten uit levend geld (vrijwillige bijdragen, collecten, giften), met onder meer gevolgen voor de begroting van kerkelijke gemeenten en de formatieomvang van predikantsplaatsen. Deze daling kan afdoende verklaard worden door te wijzen op de combinatie van krimp, met daarin opgenomen de afname van het aantal belijdende leden die gezamenlijk het grootste aandeel bijdragen, en het geefgedrag van jongere generaties dat gemiddeld genomen lager of meer incidenteel van aard is.²²⁵

Andere gevolgen van vergrijzing in de kerk zijn een relatieve toename van de behoefte aan pastorale zorg aan ouderen, behoefte aan bezinning op ouder worden, het levenseinde en stervens- en rouwbegeleiding in kerkelijke gemeenten, een navenant groeiend aandeel van deze zorg en begeleiding op de arbeidsuren van predikanten en kerkelijk werkers, behoefte aan intra- en extramurele geestelijke verzorging aan ouderen in en vanuit woonzorgcentra, en de relatieve toename van de aanwezigheid van ouderen in het algemene beeld van kerkelijke gemeenschappen, kerkdiensten en andere activiteiten.

Onderzoekers hebben deze laatste ontwikkeling wel de ‘dubbele vergrijzing’ van de *kerkelijke* vergrijzing genoemd: ‘De kerkleden werden gemiddeld ouder en vooral de ouderen onder de kerkleden bleven als regelmatige kerkbezoekers over.’²²⁶ Voor veel kerken en kerkelijke gemeenten is dit geen nieuw verschijn-

225. Protestantse Kerk in Nederland, *Statistische jaarbrief 2017*, 9; idem, Werkgroep Mobiliteit Kerk 2025, *Naar een cultuur van mobiliteit*, 2017, 6. Vgl. Marten van der Meulen, *Krimpde middelen en toch vitaal. Rapportage over de financiële situatie van protestantse kerken in Drenthe, Friesland en Groningen*, Amsterdam-Groningen 2015, 14-19.

226. Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag 2006, 96.

sel. Toch lijkt de erkenning en de praktische, beleidsmatige en theologische doordenking van de gewijzigde leeftijdsopbouw achter te blijven bij de praktijk. In de woorden van een ervaringsdeskundige uit de rooms-katholieke kerk:

‘Vergrijzing wordt in het pastoraat het eerst zichtbaar. Het zijn feitelijk de ouderen, van 60-90, die de parochiegemeenschap vormen en dragen. Parochielevens is zo vaak per definitie ouderenpastoraat, van ouderen voor ouderen. Veel pastores zetten massaal in op de jeugd die er niet meer is. Eigenlijk vind ik dat je dan voorbij gaat aan de ouderen die er wel zijn. Het is belangrijk om als je een gemeenschap van ouderen bent, dat ook zo te benoemen.’²²⁷

Het algemene beeld van de vergrijzing van zowel de bevolking als van de kerk laat onverlet dat er in dit opzicht grote verschillen bestaan tussen regionale en lokale contexten en tussen kerkelijke gemeenten onderling, tot op wijkniveau in dezelfde plaats; zoals ook de profielen van kerkelijke gemeenten die onderdeel uitmaken van dezelfde context en in wisselende tempo’s (en een enkele gemeente niet of nauwelijks) vergrijzen, onderling verschillen.²²⁸ Niettemin schetsen de cijfers een overtuigende algemene trend die zich onverminderd zal voortzetten in de nabije toekomst.

Wat betekent dit nu voor kerk en diaconaat? Het kan tot de opgaven van een vergrijzende kerk behoren om, met het oog op die nabije toekomst, te zoeken naar nieuwe vormen van binding van en door jongere generaties, bijvoorbeeld door de vorming van nieuwe gemeenschappen met een andere leeftijdsopbouw (pioniersplekken). Organisatorisch en financieel blijven dergelijke nieuwe vormen en initiatieven binnen de Protestantse Kerk echter in de regel verbonden met, of zelfs afhankelijk van, de bestaande kerkelijke gemeenten en bovenlokale organisatie en delen zij indirect alsnog in de genoemde trend.

Als grootste uitdaging voor een vergrijzende kerk in de context van vergrijzing benoemen wij derhalve niet het vinden van een strategie om ‘het tij te keren’ maar de bereidheid om, zowel in de lokale contexten als in de

227. ‘Interview: diaconie en ouderen’ (Jo Beckers, Bisdom Roermond), in: *Diakonie en Parochie*, jaargang 21 (2008) 4, 3-9: 6. Vgl. Wout Huizing, ‘Ouder worden in de Nederlandse samenleving en kerk anno 2013. Feiten en visies’, in: *Kerk en Theologie*, 2013, 64/4, 298-309: 307.

228. Vgl. Henk de Roest, ‘Kerksluiting in perspectief’, in: Harry Bisseling, Henk de Roest & Peet Valstar, *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*, Zoetermeer 2011, 27-75; Rein Brouwer, ‘Perspectieven en spanningsvelden’, in: Rein Brouwer e.a., *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*, Kampen 2007, 46-67: 51-53; Jacobine Gelderloos, *Sporen van God in het dorp. Nieuwe perspectieven voor kerken op het platteland*, Utrecht 2018, 15-37.

bovenlokale organisatie, en zowel in activiteiten als in beleid, een houding van erkenning en acceptatie te verwerven ten aanzien van de kleiner- en ouder wordende gestalte van kerk-zijn.

Dit is ook voor het diaconaat van de kerk van belang. In de relatie tussen diaconaat en de diaconale roeping van de kerk en ouderen in de context van vergrijzing worden vaak de nieuwe of hervonden mogelijkheden tot diaconale participatie in de samenleving benadrukt: vrijwilligerswerk, maatjesprojecten, open activiteiten, mantelzorgondersteuning, participatie in Wmo-adviesraden, etc.²²⁹

Het behoort echter evenzeer, en wat ons betreft in de eerste plaats, tot de contextuele diaconale roeping om in de kerkelijke organisatie en kerkelijke gemeenten aandacht te vragen voor de manier van omgaan met, en een wegging van vigerende attitudes ten opzichte van, ouderen en vergrijzing in de eigen gelederen. 'De vergrijzing van de kerk brengt haar tot vernieuwde beleidsbezinning'.²³⁰ De erkenning van vergrijzing bevordert de erkenning van ouderen; en een kerk die zich in het ouder wordende gelaat durft te kijken, zal des te scherper, wijzer en behulpzamer om zich heen kunnen zien in een vergrijzende samenleving.

4.5 Conclusie

Een vorm van contextanalyse ten aanzien van de (vele) aspecten van ouderdom, ouder worden en vergrijzing is van belang voor de ontwikkeling van adequaat diaconaal beleid met het oog op ouderen, in een kleiner wordende kerk met veel ouderen, in een vergrijzende samenleving.

In beknopt bestek hebben we in dit hoofdstuk de belangrijkste ontwikkelingen willen schetsen en analyseren. De variëteit tussen ouderen en de levensfasen in de ouderdom is groot. Enerzijds is het niet eenvoudig om consequent zorgvuldigheid te betrachten in het spreken over ouderen en in het duiden van vergrijzing; anderzijds is dat, juist met het oog op de huidige en

229. Onder meer: Roel Kuiper en Marja Jager-Vreugdenhil, 'De kerken aan zet', in: Elise van Hoek-Burgerhart e.a. (red.), *Nabije naasten. Kerken actief in lokaal diaconaat*, Barneveld 2007, 10-18; P.W. van der Kamp, 'Solidariteit en Wmo: Een nieuwe kans voor het diaconaat van de kerk?', in: *Theologia Reformata*, 2009, 52/2, 151-172; Herman Noordegraaf, *Kerk en Wmo. De eerste vijf jaren (2007-2011)*, Groningen 2012.

230. K.T. de Jonge, 'Diaconaat en gemeente', in: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009, 142-169: 143 (cursief HdW).

toekomstige gestalten van de Protestantse Kerk, en in een samenleving met veel ouderen, absoluut gewenst en noodzakelijk.

Het is daarbij behulpzaam, voor zowel maatschappij en politiek als voor kerk en diaconaat, om een onderscheid te blijven maken tussen de realiteit van vergrijzing aan de ene kant en de beleidsmatige vertaling van de gevolgen en andere interpretaties van vergrijzing aan de andere kant. Het benoemen van de feitelijke aanwezigheid van ouderen – een aanwezigheid die relatief omvangrijk is en toeneemt maar niettemin vaak impliciet of anderszins verzwegen blijft – in ieder spreken over vergrijzing, in het bijzonder door de kerk en kerkelijke gemeenten, lijkt ons een voorwaarde voor de erkenning van ouderen.

Erkenning is, evenals (intergenerationele) solidariteit, een sleutelwaarde voor kerkelijke, diaconale en maatschappelijke gemeenschapsvorming en – bestending in de context van vergrijzing. Voorafgaand aan bezinning op de diaconale aanwezigheid en activiteiten in de samenleving behoort het tot de diaconale roeping van de kerk in de gelaagde context van vergrijzing om de eigen kleinere gestalte, met daarbij ook het oudere gelaat van het diaconaat, in de spiegel te aanvaarden.

Diaconaat en ouderen in historisch en diaconaal-theologisch perspectief

5.1 Inleiding

ANDACHT VOOR OUDEREN in het diaconaat is niet nieuw. Een lange geschiedenis verbindt diaconaat en ouderen op vele manieren: van ouderen die actief zijn als diaken of diaconaal vrijwilliger, via het ‘bejaardenwerk’ in de twintigste eeuw, tot ‘oude mannen- en vrouwenhuizen’ en andere vormen van liefdadige huisvesting, bedeling en onderstand van ouderen als onderdeel van diaconale armenzorg in vroeger eeuwen. Diaconale betrokkenheid bij ouderen in de eenentwintigste eeuw is kleinschaliger en in menig ander opzicht anders dan in vroeger eeuwen. Toch is inzicht in de diaconale geschiedenis met ouderen nodig om het diaconale heden te kunnen begrijpen. Een historische vergelijking kan nieuw of ander licht werpen op huidige diaconale praktijken, organisatievormen en beleidskeuzes. Ook worden schaduwzijden en valkuilen van diaconaat op deze manier niet uit het oog te verloren.

Zomin als in historisch opzicht is diaconale betrokkenheid bij ouderen een opzichzelfstaand verschijnsel in theologische en praktisch-ecclesiologische zin in de kerkelijke gemeente. Diaconaat met ouderen is een onderdeel van contextueel kerk- en gemeentezijn in een ouder wordende samenleving en is verwant aan pastorale, missionaire, liturgische en andere aspecten van contextueel kerkzijn met ouderen.

In dit hoofdstuk plaatsen wij diaconale betrokkenheid bij ouderen in perspectief door (1) relevante historische achtergronden en ontwikkelingen te schetsen en (2) de theologische en praktisch-ecclesiologische inbedding van deze betrokkenheid in de kerkelijke gemeente te verkennen. Het doel van dit hoofdstuk is om vanuit historische en theologische perspectieven de diaconale betrokkenheid bij ouderen, zoals we die aantreffen in en vanuit de Protestantse Kerk, te kunnen begrijpen en om een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van criteria voor adequaat diaconaal beleid met het oog op ouderen.

5.2 Historisch perspectief op diaconaat en ouderen

5.2.1 *Diaconaat en historisch onderzoek*

In algemene zin valt de geschiedenis van het diaconaat buiten het bestek van dit onderzoek. Aspecten van deze geschiedenis zijn elders beschreven.²³¹ Ten aanzien van het specifieke protestantse diaconaat in Nederland blijft de verzuchting van kerkhistoricus Knetsch evenwel herkenbaar, nl. dat '[...] een "Geschiedenis der diaconie" in een voelbare leemte zou voorzien'.²³² De variëteit aan antwoorden op de vraag wat onder diaconaat wordt verstaan (2.1) wordt weerspiegeld in het historische onderzoek: van archiefstudies naar lokale diaconieën, via kritische analyses van de economische, maatschappelijke en politieke invloed van diaconieën, kerken en christendom, tot globale theologisch-historische schetsen van christelijke hulp en liefdadigheid.

Een methodische bijdrage leverde Douwes.²³³ Ten aanzien van de uiteenlopende perspectieven op de geschiedenis van het protestantse diaconaat onderscheidde hij vier invalshoeken in het hem bekende historische onderzoek.²³⁴ Een eerste invalshoek betreft studie naar de verhouding tussen kerk en staat in de organisatie van de armenzorg, in het bijzonder in de negentiende eeuw. Een tweede invalshoek volgt een brede definitie van diaconaat (2.4) en is

231. Onder meer: Herbert Krimm (Hg.), *Quellen zur Geschichte der Diakonie I-III*, Stuttgart 1963-1967; Erich Beyreuther, *Geschichte der Diakonie und Inneren Mission in der Neuzeit*, Berlin 1983; Gottfried Hammann, *Die Geschichte der christlichen Diakonie. Praktizierte Nächstenliebe von der Antike bis zur Reformationszeit*, Göttingen 2003; Jeaninne E. Olson, *Deacons and Deaconesses through the Centuries* (revised edition), St. Louis 2005; F.R.J. Knetsch, 'Diaconaat als ambtelijke armenzorg, I: Inleidende opmerkingen bij een verwaarloosd gebied uit de kerkgeschiedenis', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*, 1984, 64/2, 144-159; J. Boneschansker en J. van Sluis (red.), *Het beeld van de arme. Studies over diaconaat aangeboden aan Prof. dr. F.R.J. Knetsch*, Zoetermeer 1991; G. Harinck (red.), *Diakonie in verleden en heden*, Barneveld 1992. Zie voorts historische bijdragen in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 2004; idem, *Diaconie in beweging*, 2011; G.C. den Hertog en A. Noordegraaf, *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009.

232. F.R.J. Knetsch, 'Diaconaat als ambtelijke armenzorg', 144.

233. P.A.C. Douwes, *Armenkerk. De Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*, Schiedam 1977; idem, 'Het perspectief van de geschiedenis', in: *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Den Haag 1984-1993; idem, 'Het werk van diakenen als terrein van historisch onderzoek', in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 1989, 30, 29-47; idem, 'Geschichte der holländischen Diakonie', in: *DWI-INFO* 23, Heidelberg, 1989/1990, 3-12.

234. P.A.C. Douwes, 'Het werk van diakenen als terrein van historisch onderzoek', 29-32.

vooral in Duitstalige literatuur te vinden: diaconiegeschiedenis als *Geschichte der Barmherzigkeit*, met een geringere rol voor diaconaat als ambt of kerkelijk instituut. Een derde invalshoek betreft onderzoek naar diaconaat als vroege vorm van armenzorg en de sociaal-maatschappelijke, economische en politieke aspecten daarvan. Een vierde invalshoek betreft onderzoek naar diaconaat vanuit het perspectief van armen en bedeeden zelf; diaconiegeschiedenis als geschiedenis van de armen. Douwes onderstreept de relevantie van genoemde invalshoeken maar constateert ook een gemis:

‘Het zijn gezichtspunten van buitenstaanders, die bij hun bemoeienissen met of beschrijvingen van maatschappelijke verschijnselen het diakonaat ontmoetten: als organisatie, als inspiratiebron, als factor in de samenleving, als verzorger van de armen. Buitenstaanders geven echter geen antwoord op de vraag hoe die verschillende aspecten in het diakonaat met elkaar verbonden zijn. Daarom geven zij van het kerkelijk diakonaat niet meer dan een fragmentarisch beeld, dat niet meer kan zijn dan het beeld van een randverschijnsel. Vanuit het diakonaat zelf is tot dusver weinig bijgedragen. Dat weinige wijst evenwel onmiskenbaar in één richting en wel in die van de diaken. De gestalte van de diaken is blijkbaar het enige punt, dat houvast biedt. [...] Als criterium voor de vraag, wat we onder “kerkelijk diakonaat” te verstaan hebben, hanteer ik dus de diaken. En wel de diaken met zijn verbindingen naar de inspiratiebron van de diakonia uit het Nieuwe Testament, de diaken als kerkelijk ambtsdrager met verantwoordelijkheden in liturgie en kerkelijk bestuur, maar ook de diaken als historische grootheid in Nederland, bepaald door maatschappelijke afkomst en denkbeelden, belast met het bestuur van een rechtspersoonlijkheid bezittende instelling, die onder bepaalde, door overheid en kerk gestelde condities, verantwoordelijk was voor de zorg voor zwakkeren in de samenleving.’²³⁵

In aansluiting bij Douwes situeren we de diaconiewetenschappelijke bijdrage aan historisch onderzoek naar diaconaat in het inzichtelijk maken van de samenhang tussen de afzonderlijke aspecten van diaconaat die historici in hun onderzoek tegenkomen. Tot die aspecten van diaconaat behoren de diaconie als kerkelijke organisatie, als semi-zelfstandig instituut, als maatschappelijke zorgverlener in steden en dorpen; kerk en diaconaat als machtsfactoren in

235. P.A.C. Douwes, ‘Het werk van diakenen als terrein van historisch onderzoek’, in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, no. 30 (1989), 29-47: 32-34.

de samenleving en als actoren in het veranderen of bevestigen van sociale verhoudingen; het diaconaat als vehikel van vroomheid en maatschappelijke of geestelijke status, maar ook als inspiratiebron voor naastenliefde en hulp. Douwes wijst in het citaat op de diaken als integratiepunt van deze verschillende aspecten. In de termen van het model voor diaconaat in drievoud (2.3): de organisatorische ('historische grootheid'), theologische ('de diakonia van het Nieuwe Testament') en praktische (ambtelijke taken, bestuur, hulpverlening) dimensies van het diaconaat raken elkaar in de figuur van de diaken.

In theologische zin verstaan wij de diaken tegen de achtergrond van de diaconale roeping van de kerk en de kerkelijke gemeente. De diaken is van deze roeping de zichtbare gestalte. Maar dat geldt evenzeer voor diaconieën en diaconale instellingen, tehuizen, fondsen en andere organisatievormen die navorsbare sporen hebben nagelaten (archieven, schriftelijke bronnen, materieel erfgoed etc.). Het organisatorische diaconaat treedt in het historische onderzoek nadrukkelijk op de voorgrond. Kerkordes, statuten en andere schriftelijke bronnen, tot aan notulen en kasboeken, behoren daarnaast, behalve tot het organisatorische diaconaat, ook tot het theologische en conceptuele diaconaat, voor zover zij inzicht verschaffen in de receptie van gegevens uit Bijbel en traditie en andere theologische opvattingen die mede ten grondslag liggen aan diaconaal handelen in een bepaalde historische context. Notulen en kasboeken raken daarmee ook aan het praktische diaconaat, voor zover zij de weerslag zijn of een indruk geven van het diaconaat dat daadwerkelijk plaatsvond.

Tegelijkertijd moet ten aanzien van het praktische diaconaat worden gesteld dat dit zich in velerlei opzicht onttrekt aan de mogelijkheden van historisch onderzoek. Vragen als vanuit welke motieven daadwerkelijk werd gehandeld, wat er gebeurde in ontmoetingen tussen mensen, hoe diaconale hulp- en zorgverlening werd ervaren door ontvangers en gevers en hoezeer daarin sprake was van bevoogding en afhankelijkheid, zijn door schaarste aan primaire bronnen moeilijk te beantwoorden. Wel blijkt het in casestudies naar lokale en regionale armenzorg en diaconale wees- en bejaardenhuizen mogelijk om aspecten van het praktische diaconaat te reconstrueren.²³⁶

236. Onder meer: P.A.C. Douwes, *Armenkerk. De Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*, Schiedam 1977; W.K. van der Veen, 'Ten tijde des avonds...' *Diakonale bejaardenhuisvesting te Groningen*, Groningen 1984; Riek Beskers, *Van armenzorg naar ouderenzorg. Historisch overzicht van 165 jaar diakonaal werk van de Hervormde Gemeente te Winterswijk*, Winterswijk 1986; Harm Gras, *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800*, Zuidwolde 1989; Joke Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke*

Op basis van de organisatorische en theologische sporen van het diaconaat in een bepaalde periode en context kan ook het praktische diaconale handelen als aanwezig worden verondersteld. Ook is het mogelijk om, voor zover de gegevens dat toelaten, te komen tot een weging van de 'kwaliteit' van de diaconale betrokkenheid en activiteiten in een bepaalde context, of om de weging en waardering daarvan door anderen te beoordelen.

We noemen deze overwegingen ter verheldering van het in dit hoofdstuk gehanteerde historische perspectief op diaconale betrokkenheid bij ouderen. De diaconale roeping van de kerk en kerkelijke gemeenten, in dit onderzoek betreffende de Protestantse Kerk en zijn voorlopers, in het bijzonder de Nederlandse Hervormde Kerk (tot 1816 de Nederduitse Gereformeerde Kerk), vormt ook nu ons referentiekader. Als gezegd treedt de organisatorische dimensie van diaconaat en diaconale betrokkenheid bij ouderen in de vorm van diaconieën, tehuizen en instellingen daarbij op de voorgrond. De oorsprong van het specifieke diaconaat dat we bestuderen vinden we in de Reformatie. De *diaconale* betrokkenheid bij ouderen die daaruit voortvloeide was deels nieuw en deels een voorzetting van oudere tradities en voorzieningen van *caritas* en Werken van Barmhartigheid. In de twintigste eeuw verandert de diaconale betrokkenheid bij ouderen ingrijpend, zowel wat betreft organisatie en sociaal-maatschappelijke inbedding, als in het denken over ouderen als doelgroep of groep in de samenleving, als in de conceptuele en diaconaal-theologische motieven waarmee diaconaat gepaard gaat. We schetsen de belangrijkste ontwikkelingen.

5.2.2 *Werken van barmhartigheid*

Naast liefdevol, zorgzaamheid, liefdadigheid, delen en barmhartigheid zijn woorden en praktijken die vanaf het begin bij de kerk horen. De zogenaamde Werken van barmhartigheid symboliseren deze traditie. Hun spoor voert terug tot Mat. 25, 35-36: 'Want ik had honger en jullie gaven mij te eten, ik had dorst en jullie gaven mij te drinken. Ik was een vreemdeling, en jullie namen mij op, ik was naakt, en jullie kleedden mij. Ik was ziek en jullie bezochten mij, ik zat gevangen en jullie kwamen naar mij toe'. Het waardig begraven van wie anoniem of onbemiddeld stierf naar het voorbeeld van Tobit (Tobit 1, 17-18) werd in een vroeg stadium aan de werken toegevoegd.

zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden, Hilversum 1997; Albert Kort, *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland 1850-1940*, Hilversum 2001; Jurjen Vis, *Diaconie. Vijf eeuwen armenzorg in Den Haag*, Amsterdam 2017.

Het inzicht dat dienst aan God dienst aan de naaste impliceert en dat de naaste ook gevonden wordt buiten vertrouwde kaders van familie, buren en verwanten heeft de kerk door de tijden – naast vele andere gezichten – ook een sociaal gezicht gegeven. Liefdadigheid en offerbereidheid zijn voorname factoren in pogingen tot verklaring van de snelle groei van de kerk in de eerste eeuwen: ‘These were revolutionary ideas’.²³⁷

Liefdadigheid behoorde tot de individuele christenplicht en kwam niet alleen de naaste maar ook het eigen zielenheil ten goede. Een mate van gezamenlijkheid en organisatie in de liefdadigheid, zoals het inzamelen, beheren en uitdelen van collecten en gaven in geld en natura ten behoeve van de armen, maakt eveneens vanaf het begin deel uit van de kerk. In de middeleeuwen kreeg georganiseerde liefdadigheid verder gestalte in de sociale functies van kloosters, hospitalen en gasthuizen en stond het aan de basis van de geleidelijke ontwikkeling van een stelsel van armenzorg.

De organisatie van de vroege armenzorg verschilde van plaats tot plaats en stad tot stad en werd een kerkelijke zo goed als burgerlijke aangelegenheid. Er waren particuliere initiatieven, voorzieningen door broederschappen en gilden, proveniershuizen en armvoogdijen of armbesturen vanwege de lokale overheden. Vanuit het perspectief van laatstgenoemden en de opkomende burgerij in de steden was een vorm van ondersteuning van armen behalve liefdadig ook instrumenteel in het reguleren en disciplineren van bedelaars en andere armen en in het bestendigen van bestaande sociale verhoudingen.²³⁸

De zogenaamde Heilige Geesthuizen of –kamers, voortvloeiend uit de tafels voor brooduitdeling aan de armen in de kerken, behoren tot de oudste vormen van charitatieve huisvesting en zorg. Het waren parochiaal georganiseerde instellingen bestierd door ‘Heilige Geestmeesters’ die, evenals aalmoezeniers

237. Rodney Stark, *The Rise of Christianity. How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries*, Princeton 1996: 86, 212. Over de Werken van Barmhartigheid als morele aansporing: Anita Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650*, Hilversum 2013, 39-109. Vgl. Theo Boer en Stef Groenewoud, *Vroegchristelijke denkers en hedendaagse morele dilemma's*, Den Haag 2011, 10-28.

238. Vgl. Catherina Lis, Hugo Soly & Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West Europa (1450-1914)*, Leuven 1985; Abram de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam 1989; Marco H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*, Zwolle 1992.

en 'huiszittenmeesters' die thuiswonende armen bezochten en bedeeden, handelden onder toezicht van de lokale magistraten.²³⁹

Onder hen die, naar de genoemde werken van barmhartigheid, te kampen hadden met honger en dorst, vreemdelingschap, armoede, ziekte of gevangenschap bevonden zich te allen tijde ook oudere mensen. Ouderen vormden aanvankelijk geen aparte doelgroep voor liefdadigheid. 'Bejaardenzorg [was] een onderdeel van de armenzorg. [...] We vinden ouderen nooit als aparte groep vermeld of afgebeeld, ze horen altijd bij het naamloze conglomeraat van armen en zieken'.²⁴⁰ In vergelijking met andere Noord-Europese landen blijkt dat in Hollandse steden een zekere specialisatie binnen de 'algemene' zorg van gasthuizen (waar wezen, zieken en hulpbehoevende ouderen gezamenlijk werden gehuisvest) naar onderscheiden instellingen voor ouderenzorg evenwel in een relatief vroeg stadium plaatsvond.²⁴¹ Naast de proveniershuizen, waar bewoners tegen vergoeding kost en inwoning ontvingen, ontstonden uit particulier initiatief en legaten hofjes voor specifieke doelgroepen (weduwen, ongehuwde oudere vrouwen) en 'Oude mannen en – vrouwenhuizen' voor arme ouderen.

Tot de vroege vormen van liefdadige zorg aan ouderen in fysieke en sociale nood vanuit parochies en particulier initiatief behoren aldus ondersteuning in geld en natura aan thuiswonende ouderen en het huisvesten en faciliteren van verzorging van ouderen in gasthuizen, proveniershuizen en hofjes.

5.2.3 *Diaconale ouderenzorg in Nederland na de Reformatie*

De Reformatie in de zestiende eeuw markeert niet zozeer een verandering in behoefte aan of aanbod van voorzieningen voor armen en behoeftigen, onder wie ouderen, maar wel het begin van de diaconie als semi-zelfstandige, lokale

239. A.M.J. de Haan, 'Geschiedenis van de Heilige Geest en het Heilige Geesthofje te 's-Gravenhage', in: *Jaarboek Vereniging Die Haghe 1969*, Den Haag 1969, 18-49; C. H. Parker, *The Reformation of Community. Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620*, Cambridge 1998, 53-54; W.P. Blockmans/W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14^e tot het midden van de 16^e eeuw: bronnen en problemen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975, 88/4, 501-538: 524-532.

240. G.N.M. Vis, *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar, 1744-1994*, Hilversum 1994, 13.

241. A.H. Boele and T. de Moor, 'Because family and friends got easily weary of taking care': A new perspective on the specialization in the elderly care sector in early modern Holland', in: *Economic History Review*, 2017, 71/2, 437-463. Vgl. Marco H.D. van Leeuwen, 'Kerk, staat en burger. Armenzorg en moderne charitas, 1795-2001', in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers, *Geschiedenis van Holland IIIb: 1795-2000*, Hilversum 2003, 435-484: 436.

organisatievorm waarmee iedere protestantse kerkelijke gemeente in de Nederlanden werd uitgerust ter beantwoording van de diaconale roeping. 'De kerk heeft de zorg voor de armen altijd aan haar leden als hoge roeping van Godswege voorgehouden en is bovendien nooit zonder organen geweest om dat uit te voeren. Maar pas ten tijde van de Reformatie wordt de titel 'diaken' uit het Nieuwe Testament naar voren gehaald om er de specifieke armverzorgers mee te karakteriseren'.²⁴²

In het spoor van Bucer en Calvijn werd het aldus gheredefinieerde diakenambt al vroeg in gezaghebbende documenten en kerkorden vastgelegd.²⁴³ Rekende Bucer het nog tot de taken van de diaken om andere ambtsdragers (opzichters en ouderlingen) te helpen, voortaan stond in het diakenambt het beheer van de armenkas en de verzorging van armen centraal. Uit te voeren door diakenen en diaconale organen, namens de gehele kerkelijke gemeente. Het belang van de diaconale (avondmaals-)collecten oversteeg de vroegchristelijke en middeleeuwse aansporing tot individuele liefdadigheid: wie wel in staat was maar niet wilde bijdragen aan de diaconale armenkas, kon onder kerkelijke tucht geplaatst worden.²⁴⁴ Voor Calvijn was het diakenambt tweeledig: het bestond enerzijds uit het beheren van geld en goederen bestemd voor de armen en anderzijds uit metterdaad verzorgen en ondersteunen. In de Nederlandse kerkorden is het bij een enkelvoudig diakenambt gebleven met daarin verankerd beide aspecten van Calvijns diakenambt.²⁴⁵

De bijdrage van diaconieën aan de bestaande lokale voorzieningen voor armen, ouderen en hulpbehoevenden was aanvankelijk bescheiden. Het aantal lidmaten van de kerken uit de Reformatie was nog gering en de middelen waren beperkt. De stedelijke armenzorg was in de zestiende eeuw onder invloed van bevolkingsgroei, economische ontwikkelingen en humanistische opvattingen reeds in een proces van hervorming terechtgekomen. De afzonderlijke armenfondsen dienden te worden samengevoegd onder toezicht van de lokale overheid; armen moesten worden ondersteund in de plaats van herkomst; bedelen werd verboden en arbeid verplicht. De voorzieningen konden verschillen

242. F.R.J. Knetsch, 'Het beeld van de arme in de diaconale zorg', 14.

243. Zoals in de ordinanties van de vluchtelingengemeente in Londen (1554), de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561), de artikelen van het Convent van Wezel (1568) en de kerkorde van de synode van Emden (1571).

244. W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, 1987 (1970), 402-410:408.

245. W. van 't Spijker, 'Historisch overzicht. Diaconie, diakonaat, diaken, diakones', in: D. Koole en W.H. Velema (red.), *Zichtbare liefde van Christus. Het diakonaat in de gemeente*, Kampen 1991, 72-95.

van plaats tot plaats, de reorganisatie op grond van de nieuwere inzichten werd door afzonderlijke stadsbesturen in meer of mindere mate doorgevoerd.²⁴⁶

Ook de taakopvatting van de in omvang en invloed toenemende gereformeerde diaconie verschilde van plaats tot plaats. In enkele steden nam het de taak van het burgerlijk armbestuur over, elders werd samengewerkt, in weer andere plaatsen opereerden diaconie en armbestuur geheel naar eigen inzicht.²⁴⁷ In alle gevallen werden door de diaconieën in de eerste plaats de eigen lidmaten onderhouden.

Een mate van onafhankelijkheid ten opzichte van de lokale overheid en een sterke neiging tot handelen, besturen en verzorgen conform zelfgekozen criteria heeft de diaconie vanaf het begin gekenmerkt. Zo waren diaconieën bereid om, voor zover de middelen dit toestonden, zorg te dragen voor lidmaten van elders die als vluchteling een veilig heenkomen zochten in de Nederlanden, ook al stond dit op gespannen voet met het streven van stadsbesturen om armenzorg te beperken tot de eigen inwoners. Diaconieën waren niet bereid financiële en administratieve rekenschap af te leggen aan stadsbesturen; slechts aan de lokale kerkenraad waren diakenen verantwoording verschuldigd. En anders dan de algemene armvoogdijen bedeede de diaconie, indien de persoonlijke situatie of maatschappelijke status van degene die ondersteuning behoefde dat wenselijk maakte, ook in het geheim.²⁴⁸

Als publieke en bevoorrechte kerk in de Republiek groeide de omvang en maatschappelijke betekenis van de gereformeerde diaconie voor de zorg voor wezen en ouderen, zij het altijd naast particuliere initiatieven zoals hofjes en voorzieningen van kleinere en gedoopte kerkgenootschappen (doopsgezinden, remonstranten, lutheranen, rooms-katholieken). Reeds in een vroeg stadium was er aldus sprake van een zekere ‘verzuijing’ in de zorg.²⁴⁹

Voor sommige steden is de geschiedenis van de diaconale ouderenzorg en –huisvesting beschreven. We noemen enkele voorbeelden. In Alkmaar wordt er vanaf de beginperiode van de diaconie melding gemaakt van ouderen onder

246. J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, Hilversum/Leeuwarden 1997, 40-68; J. Spaans, ‘Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie’, in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, 1572 tot 1795*, Hilversum 2002, 255-286: 259-260; G.J. Mentink, ‘Armenzorg en armoede in de archivalische bronnen in de Noordelijke Nederlanden 1531-1854’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975, 88/4, 551-561: 552.

247. Charles H. Parker, *The Reformation of Community. Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620*, Cambridge 1998, 155-190.

248. J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, Hilversum/Leeuwarden 1997, 198-203.

249. Charles H. Parker, ‘The pillars of a new community. Conflicts and cooperation over poor relief in post-Reformation Holland’, in: Manon van der Heijden a.o. (eds.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries*, Amsterdam 2009, 155-167.

de bedeeden.²⁵⁰ De diaconie ondersteunde ouderen in de kosten van vestiging in proveniershuizen, hofjes en bij particulieren. In 1744 werd een Diaconiehuis opgericht dat onderdak bood aan ca. 40-50 bewoners. Uit de toelatingscriteria blijkt dat de combinatie van armoede, ouderdom en kerklidmaatschap doorslaggevend was, terwijl ziekte en evidente kwetsbaarheid toelating juist konden verhinderden. De bewoners dienden ouder te zijn dan 50 jaar, in staat om lichte werkzaamheden te verrichten, niet ziekelijk, minstens vier jaar lidmaat van de gereformeerde kerk en minstens zes jaar woonachtig in de stad.²⁵¹ Het bestuur van het huis was in handen van diakenen en door de diaconie aangestelde regenten en regentessen. In perioden van financiële tekorten werd een beroep gedaan op het stadsbestuur, dat vervolgens inspraak eiste en ook verkreeg. In Utrecht, dat in de zeventiende eeuw reeds meerdere gasthuizen telde gericht op de verzorging van ouderen, werd in 1759 een Diaconie Oude Mannen en Vrouwen Huis gevestigd (Huis Oudaen). Het bood plaats aan ruim 150 arme ouderen. Het gezamenlijk huisvesten en onderhouden van oudere lidmaten was voor de diaconie financieel aantrekkelijker dan het bekostigen van uitbesteding van ouderen bij particulieren en op deze manier was er meer toezicht op de kwaliteit van de verzorging.²⁵² In Den Haag kwam de diaconie in 1660 tot de vestiging van een gezamenlijk Diaconie Oude Vrouwen en Kinderhuis. Onder de bewoners waren de (wees)kinderen consequent in de meerderheid. Vanaf 1780 bood het huis tegen een vergoeding door het stadsbestuur behalve aan doopleden van de kerkelijke gemeente ook onderdak aan 'openbare' kinderen en oude vrouwen. In 1854 nam een nieuw Oude Mannen en Vrouwenhuis van de diaconie met ca. 170 bewoners de zorg en huisvesting van ouderen over.²⁵³ In Amsterdam werd in 1683 een Diaconie Oude Vrouwen Huis gesticht (Amstelhof), in 1719 uitgebreid met een vleugel voor oudere mannen, dat uiteindelijk onderdak bood aan ca. 650 bewoners.²⁵⁴ Ook beschikte de diaconie in Amsterdam sinds 1723 over het uit een legaat gestichte Corvershof, bestemd voor oudere echtparen. Tot de toelatingscriteria behoorden een leeftijdsgrens

250. G.N.M. Vis, *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar, 1744-1994*, Hilversum 1994, 32.

251. G.N.M. Vis, *a.w.*, 67.

252. M.G. Verbeek, *Twee eeuwen diaconale bejaardenzorg*, Utrecht 1959, 8-9; Renger de Bruin, Mieke Heurneman, Frank van der Vreeke (red.), *Van aalmoes tot AOW: zes eeuwen ouderenzorg in een Nederlandse stad*, Utrecht 1996, 43-44; 70-76.

253. Jurjen Vis, *Diaconie. Vijf eeuwen armenzorg in Den Haag*, Amsterdam 2017, 166, 180, 287.

254. H.W. van der Hoeven, *Het huys Amstel 51*, Amsterdam 1978, 26; idem, *Uit de geheime notulen van de 'Eerwaarde Grootte Vergadering' 1785-1815. Het beleid van de Diaconie van de Hervormde kerk te Amsterdam*, 's-Gravenhage 1985, 15; R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam III*, Baarn 1971, 45-49.

van 60 jaar voor de man en 55 jaar voor de vrouw en lidmaatschap van de gereformeerde kerk voor minimaal tien jaar.²⁵⁵ Dankzij de omvangrijke lutherse gemeente ter plaatse was er in Amsterdam sinds 1772 ook een Luthers Diaconiehuis voor ca. 200 ouderen.²⁵⁶ Dergelijke diaconiehuizen verrezen vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in tal van grote en kleinere steden en behielden hun functie tot in de eerste helft van de twintigste eeuw.

De gereformeerde diaconie heeft als grootste van de kerkelijke organisaties op het terrein van de charitatieve zorg na een kleinschalige beginfase een wezenlijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de (residentiële) ouderenzorg in Nederland.

Voor een weging van de kwaliteit van de vroegere diaconale zorgzaamheid tonen de beschikbare gegevens enerzijds krappe toelages, sobere woon- en leefomstandigheden en strenge, bevoogdende regimes in de diaconiehuizen. Diakenen, regentessen en 'huisvaders en -moeders' zagen toe op de handel en wandel en zondagse kerkgang van bewoners en bedeeden. Van bijzondere aandacht en zorg voor of geduld met armen en ouderen met afwijkend gedrag of complexe problematiek was doorgaans geen sprake. Zo onderstreepte in 1840 het gedelegeerde bestuur van het diaconiehuis in Rotterdam (Lidmatenhuis) na een incident met een van de bewoners dat bewoning voortaan strikt was voorbehouden aan diegenen 'wier voorgaand levensgedrag enige aanspraak gaf op den zorg der meervermogenden in de Gemeente ter verpleging en verzorging van oude, gebrekkige en brave armen'.²⁵⁷ De hervormde en lutherse diakenen behoorden zelf in meerderheid tot de (hogere) middengroepen en burgerij.²⁵⁸ De sociaaleconomische afstand tot de armen en ouderen die zij bedeeden en verzorgden bestendigde de afstand in leef- en belevingswereld en de eenzijdigheid in de hulpverleningsbetrekking.

Anderzijds tonen de vele sporen van vormen van armen- en ouderenzorg overal waar zich diaconieën bevonden, waaronder de geschiedenis van diaconiehuizen, die niet zelden een geschiedenis is van dreigende of reële financiële tekorten, de voortdurende en structurele inspanningen die kerkelijke gemeenten en diaconieën zich getroostten om voorzieningen te treffen voor armen,

255. T.L. Korpmaal, *Salich zyn de Barmhertige. Amsterdams Hervormd Diaconaat in de 20^e eeuw*, Amsterdam 1998, 25-26.

256. J.M. Fuchs, *Verzorgen en verplegen. Evangelisch-lutherse bejaardenzorg. Luthers Diaconiehuis 1772-1967*, Amsterdam 1967; K.G. van Manen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)*, Zoetermeer 2011, 318-320.

257. P.A.C. Douwes, *Armenkerk. De Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*, Schiedam 1977, 196.

258. Marco H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam ca. 1800-1850*, Zwolle 1992, 91-112; P.A.C. Douwes, *a.w.*, 92-93.

zieken en kwetsbare ouderen. De diaconale voorzieningen waren in eerste instantie bestemd voor behoeftigen in eigen kring maar op lokaal niveau werd ook samengewerkt met of geparticipeerd in voorzieningen van burgerlijke armbesturen.

In wisselende tijden en contexten bepaalde de aanwezigheid van het diaconaat als ambt en organisatievorm de kerk en kerkelijke gemeenten steeds opnieuw bij haar diaconale roeping en bood het tevens de motieven en faciliteiten om, op meer en minder adequate manier, deze roeping te beantwoorden.

5.2.4 *Diaconaat en ouderen in de twintigste eeuw*

Ontwikkelingen in de negentiende eeuw vormen de opmaat tot fundamentele veranderingen in de organisatie van armenzorg in Nederland in de twintigste eeuw en bijgevolg voor de diaconale betrokkenheid bij ouderen.

Hoewel de Armenwet van 1854 het primaat van kerkelijke instellingen, diaconieën en particulier initiatief in de armenzorg benadrukte en slechts 'bij volstreekte onvermijdelijkheid' een aanvullende taak zag voor burgerlijke overheden waren de diaconieën op eigen kracht (zonder subsidie, werkend met ambtsdragers en vrijwilligers) daartoe feitelijk al niet meer in staat.²⁵⁹ De samenleving industrialiseerde en de bevolking groeide, ook de bevolkingsdelen die te kampen hadden met armoede en andere sociaalmaatschappelijke noden. Nieuwere inzichten omtrent armoede en de verantwoordelijkheid van de overheid dienaangaande wonnen terrein. De perceptie van armoede en kwetsbaarheid als strikt persoonlijke aangelegenheid, als natuurlijk en onvermijdelijk verschijnsel in een standenmaatschappij, of ook als bestaansvoorwaarde voor christelijke liefdadigheid en kerkelijke diaconie, ontwikkelde zich met horten en stoten tot een maatschappelijk vraagstuk met structurele oorzaken, een 'sociale kwestie' die niet alleen vroeg om lediging van acute nood maar ook om sociale wetgeving en collectieve arrangementen.

Het aanvankelijke verzet tegen deze verandering in kerkelijke, diaconale en confessioneel-politieke kring, en de trage erkenning van de roep om gerechtigheid, is in het diaconaat in retrospectief juist op diaconaal-theologische gronden breed bekritiseerd. 'Zogoed als de Christelijke gemeente door haar liefdebetoon een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefende op de heidense Romeinen

259. Willem Sinninghe Damsté, *Gedeelde zorg. De rol van de Nederlandse Hervormde Kerk / Protestantse Kerk in Nederland bij de bestrijding van armoede in relatie tot de overheidstaak*, Purmerend 2011, 61-73; Marco H.D. van Leeuwen, 'Kerk, staat en burger. Armenzorg en moderne charitas, 1795-2001', 442-446.

[..], zogoed is het ook begrijpelijk dat de kilheid, waarmede de kerk in latere eeuwen de mens in nood benaderde, slechts afstotend werkte', aldus de Algemene Diaconale Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1955.²⁶⁰

Nadat de nieuwe Armenwet in 1912 een grotere regulerende taak aan burgerlijke overheden toekende en haar aanvullende zorgplicht onderstreepte, werd de verschuiving 'van gunst naar recht' in de armenzorg eerst in 1965 definitief met invoering van de Algemene Bijstandswet.

De diaconale voorzieningen voor huisvesting en verzorging van onbemiddelde ouderen waren in de negentiende eeuw naar draagkracht en reputatie eveneens op grenzen gestuit. 'Ieder, die de praktijk der armenzorg kent, zal verschillende voorbeelden kunnen bijbrengen, dat oude mannen en vrouwen een zeer treurig leven in eigen huis duizendmaal verkozen boven de veel betere huisvesting in een gesticht voor oude lieden. Het denkbeeld, dat zij niet meer naar hun zin zouden leven, dat zij permissie zouden moeten vragen om uit te gaan en dat zij verplicht zouden zijn om op een bij een reglement vastgesteld uur weer terug te keren, is hun geheel en al onverdragelijk [...], waardoor het godshuis dikwijls beschouwd wordt als een laatste toevlucht waar slechts zij heengaan die niets meer te hopen hebben.'²⁶¹ – Bijvoorbeeld omdat kinderen en naaste familie hen niet konden of willen helpen.

Voorafgaand aan diaconie, particulier initiatief en burgerlijk armbestuur waren kwetsbare ouderen tot in de twintigste eeuw aangewezen op hun kinderen en familieleden. Een mate van praktische hulp door kinderen en familie mag in veel gevallen verondersteld worden; inwoning van (oudere) ouderen bij getrouwde kinderen was echter geen veelvoorkomende praktijk, blijkt uit inventarisaties voor Rotterdam en Amsterdam in de negentiende eeuw. 'Hoe ouder men werd, des te minder vaak woonde men zelfstandig, met de huwelijkspartner, of bij familie'.²⁶² Tussen 1912 en 1965 werd toegezien op de algemene onderhoudsplicht tussen bloed- en aanverwanten: ouderen waren verplicht een beroep te doen op onderhoudsplichtige familieleden alvorens in aanmerking te komen voor een toelage uit kerkelijke of particuliere voorzieningen of, in laatste instantie, het lokale armbestuur. Indien de onderhoudsplicht moedwillig

260. 'De dienst der barmhartigheid', in: F.H. Landsman e.a., *De Kerk aan het werk*, Den Haag 1955, 177-189: 178. Vgl. J.C. van Dongen, *Diakonia/Charitas. Motivatie tot dienen*, Kampen 1978, 55-57; P.A.C. Douwes, 'Het perspectief van de geschiedenis', in: *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Den Haag 1983-1993, 2.1: 9-13; Herman Noordgraaf en Sake Stoppels, 'Protestants diaconaat vanaf de negentiende eeuw tot heden', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging*, 185-202: 188-189.

261. H. Smitsaert, *Overzicht van het Nederlandsch armwezen*, Haarlem 1910, 209 (geciteerd in: Marco H.D. van Leeuwen, a.w., 468).

262. Marco H.D. van Leeuwen, a.w., 458-459.

werd verzaakt, konden de kosten van verzorging en bedeling op de betrokkenen worden verhaald. Met de invoering van de Algemene Bijstandswet werd het verhaalsrecht tussen ouders en meerderjarige kinderen afgeschaft. Wel werd in de bespreking van de wet de onderhoudsplicht tussen naaste familieleden onverminderd een 'zedelijke plicht' genoemd.²⁶³

Sociale verzekeringswetten en oudedagsvoorzieningen die opeenvolgend in de twintigste eeuw werden ingevoerd zoals de Invaliditeitswet (1913), de Ziekte-wet (1913/1930), de Ouderdomswet (1919), de Noodwet Ouderdomsvoorziening (1947) en de Algemene Ouderdomswet (AOW) in 1957 maakten een einde aan het 'naamloze conglomeraat'²⁶⁴ van armen, zieken en ouderen: medische zorg, sociale verzekeringen en de pensioenuitkering werden onderscheiden van armenzorg.²⁶⁵ IJveraar voor betere leef- en woonomstandigheden voor ouderen J. Everts (1882-1954) stelde: 'Eerst thans heeft de bejaardenzorg zich losgemaakt van de oude gedachte, dat zorg voor bejaarden een onderdeel is der armenzorg. Zij werd een vorm van sociale zorg, waarbij de vraag of men arm is of niet een factor vormt van secundaire waarde'.²⁶⁶

Hierdoor kwam de diaconale betrokkenheid bij ouderen definitief in een nieuwe fase. Structurele financiële ondersteuning van individuen maakte in kerkelijke gemeenten en landelijke en provinciale kerkelijke organen onder meer plaats voor levensbeschouwelijke vormen van maatschappelijk werk (gezinsverzorging, wijkverpleging, welzijnswerk, vorming, maatschappelijke activeringswerk) en bezinning op 'diaconaal gemeente-zijn', naast en voorbij de ambtelijke taken van de diaken.²⁶⁷

In de Nederlandse Hervormde Kerk, gestempeld door de 'apostolaire' kerkerde van 1951, waren de naoorlogse organisatorisch- en theologisch-diaconale ambities hoog. In 1955 constateerde de Bijzondere Raad voor Kerk en Ziekenzorg

263. Ali de Regt, 'Onderhoudsplicht en verhaal van steun 1912-1965', in: *Sociologisch Tijdschrift*, 1985, 12/3, 405-445: 407-409, 436-438.

264. G.N.M. Vis, *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar, 1744-1994*, Hilversum 1994, 13.

265. Marco H.D. van Leeuwen, 'Armenzorg 1912-1965: van centrum naar periferie', in: Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen: risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Amsterdam 1998, 520-569:538-541.

266. J. Everts, 'Bejaarden. Sterk vermeerderde belangstelling voor de bejaardenzorg', in: J. Everts en A. Treurniet, *Gids voor maatschappelijk werk, deel I*, Alphen aan den Rijn 1954, 441-465: 450. Vgl. J. Everts, 'Bejaardenzorg. Ter Inleiding', in: *Diakonia*, 1952, 19/10, 152-153.

267. Herman Noordegraaf, 'Van bedeling naar gerechtigheid. Ontwikkelingen in het diaconaat na de invoering van de Algemene Bijstandswet', in: *Praktische Theologie*, 2000, 27/3, 280-301: 284-287.

tegen de achtergrond van de verzuiling een groot tekort aan 'hervormde c.q. protestantse' ziekenhuisbedden en formuleerde voornemens om in deze lacune te voorzien: 'Als alle ziekenhuisplannen worden gerealiseerd, zal een bedrag van bijna 100 miljoen aan Protestantse investeringen nodig zijn. [...] De Raad is van oordeel dat hier voor de diaconieën een grote taak ligt'.²⁶⁸

Deze ambitie bleek te hoog. De ziekenhuiszorg verzelfstandigde en werd professioneler en grootschaliger, waarna de diaconale en kerkelijke betrokkenheid bij van oorsprong confessionele ziekenhuizen zich beperkte tot geestelijke verzorging, kapelvieringen en participatie in commissies die de identiteit bewaakten. Meer mogelijkheden tot vernieuwde betrokkenheid bij ouderen vonden kerken en diaconieën aanvankelijk in de bouw en het bestuur van bejaardenhuizen, nadat vanaf 1954 en later in de Wet op de Bejaardenoorden (1963) ook kerkelijke en diaconale stichtingen subsidie konden ontvangen voor de bouw van eigentijdse verzorgings- en verpleeghuizen ('pensiontehuizen', rustoorden, bejaardenhuizen). Nu ouderen verzekerd waren van een basispensioen en de tehuizen niet langer als armenhuizen werden gezien en bestuurd, werd het bejaardenhuis voor velen een aantrekkelijk en sociaal alternatief voor de eigen woning of een beroep op kinderen en familie.²⁶⁹ Een overzicht uit 1957 meldt dat '[...] de meeste tehuizen lange wachtlijsten kennen, daar de aanvraag bijna overal het aanbod voorlopig nog ver overtreft'.²⁷⁰ Tussen 1945 en 1965 verrezen in Nederland meer dan 100 nieuwe verzorgingshuizen van protestants-christelijke, hervormde of gereformeerde (diaconale) oorsprong.²⁷¹

Vanwege de gestage stijging van zorgbehoefte en –kosten, toenemende subsidiëring van overheidswege en bijbehorende strengere kwaliteitscriteria werd de groei van het aantal en de grootte van bejaardenhuizen vanaf de Eerste (1970) en Tweede (1975) Nota Bejaardenbeleid weer ingeperkt en werd langer thuis en in de wijk wonen het devies voor ouderen. Verpleeghuisbewoning werd beperkt tot ouderen met een medische zorgindicatie. Ontkerkelijking droeg bij aan een dalende behoefte aan specifiek diaconale en kerkelijke tehuizen, die vervolgens in rap tempo verzelfstandigden en professionaliseerden, vernieuwd werden, samengevoegd, afgestoten of slechts in historie, naam en identiteitsomschrijving

268. 'Ziekenzorg', in: *De Kerk aan het werk*, Den Haag 1955, 190-197: 193. Vgl. H.D. de Loor, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde Kerk sedert 1945*, Baarn 1970, 108.

269. Karin Bijsterveld, *Geen kwestie van leeftijd. Verzorgingsstaat, wetenschap en discussies rond ouderen in Nederland, 1945-1982*, Amsterdam 1995, 157-220; Karel Loeff, Leon van Meijel en Pauline Opmeer, *Bejaardenhuizen. Categorieel onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2005.

270. J. Everts en A. Treurniet, *a.w.*, 372.

271. Karel Loeff e.a., *a.w.*, 19-20.

herinneren aan hun oorsprong.²⁷² Zorginstellingen met een christelijke identiteit (rooms-katholiek, protestants-christelijk, voor de gereformeerde gezindte etc.) bestaan ook in de eenentwintigste eeuw maar van actieve organisatorische, bestuurlijke en financiële banden tussen de christelijke zorginstellingen en kerkelijke diaconieën is geen of nauwelijks sprake meer.

Na de naoorlogse opleving en neergang van vernieuwde organisatorisch-diaconale betrokkenheid bij ouderen in de huisvesting resteerde het kerkelijke en diaconale ‘bejaardenwerk’²⁷³, verzamelterm voor sociale, recreatieve, vormende, diaconale en pastorale activiteiten voor ouderen in en vanuit kerkelijke gemeenten, daarin ondersteund door regionale en landelijke organen. Het diaconaat maakte een dubbele wending: enerzijds van diakenen en diaconale instellingen naar gemeenteleden en vrijwilligers – de kerkelijke gemeente werd immers ‘in al haar leden geroepen tot de dienst der barmhartigheid’²⁷⁴ –, anderzijds van een institutionele, maatschappij-brede inbedding en positie (in armenzorg, zieken- en ouderenzorg, bejaardenhuisvesting) naar lokale, kleinschalige, incidentele, kerkelijk-georiënteerde en meer persoonlijk gerichte activiteiten voor geïnteresseerden.

Vanaf het begin kregen ouderen een voorname plaats in het naoorlogse nieuwe diaconaat, daar [...] ‘ook in de kerk het feit doorwerkt dat de moderne samenleving de bejaarde ontdekt heeft’, aldus de praktische handreiking *Bejaardenwerk* uit 1958. Voor het welslagen van het nieuwe diaconaat lag de sleutel bij gemeenteleden, vrijwilligers en de kwaliteit van het onderlinge contact, omdat het in de ontmoeting met ouderen aankomt op ‘persoonlijk gerichte zorg’ van mens tot mens: ‘Zeker heeft hij [de bejaarde] niet genoeg aan een instantie, maar hij vraagt om een mens, die hem helpend tegemoet treedt’.

Incidentele financiële ondersteuning bleef het typisch diaconale aspect van het nieuwe bejaardenwerk, maar dit werd verbreed naar en deels overgenomen door activiteiten en inspanningen gericht op een groter besef van gemeenschap tussen jong en oud in samenleving en kerk (‘Zij staan niet los van ons en wij staan niet los van hen’), activering (tot ‘zelfwerkzaamheid en nuttige vrijetijdsbesteding’), bezoekwerk (‘bezoekdienst’) en het oprichten van

272. Voorbeelden van een vergelijkbare ontwikkelingsgang: H. Vermeulen, *Geroepen tot zorg. Honderd jaar hervormde ouderenzorg in Schoonhoven*, Schoonhoven 1998, 124-131; Riek Beskers, *Van armenzorg naar ouderenzorg. Historisch overzicht van 165 jaar diakonaal werk van de Hervormde Gemeente te Winterswijk*, Winterswijk 1986, 326-358; Jurjen Vis, *Diaconie. Vijf eeuwen armenzorg in Den Haag*, Amsterdam 2017, 363-391; 413-415.

273. J. Matse en J. de Vries, *Diaconie en Bejaardenzorg*, Utrecht 1963, 6: ‘Bejaardenwerk: Iedereen heeft bezwaar tegen de term, maar niemand weet een betere’.

274. *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1951, ord. 15-1-1. Vgl. P.J. Roscam Abbing, *Gemeente-zijn: Diakonaal bezig zijn*, Utrecht 1973, 6-12.

bejaardensociëteiten ('ouderensoos').²⁷⁵ Dit alles in een geest van welbegrepen wederkerigheid: 'Laat ons dienstbetoon en deze bijstand geven zoals wij in dezelfde omstandigheden dienstbetoon en bijstand zouden willen ontvangen. Wij hopen immers allemaal tot de groep der bejaarden te gaan behoren'.²⁷⁶

Naarmate meer ouderen langer thuis bleven wonen en er van overheidswege meer begeleiding en voorzieningen beschikbaar kwamen, kreeg bezoekwerk een bijzondere functie in het diaconale bejaardenwerk. In een brochure uit 1963 werd gesteld: 'Dit [bezoekwerk] beperkt zich namelijk niet tot het doorbreken van de eenzaamheid van de bejaarden en het verlenen van kleine diensten, doch hierdoor ontstaat ook de mogelijkheid, dat zich eventueel voordoende moeilijkheden op enig gebied snel worden doorgegeven, zodat spoedige hulpverlening mogelijk is'.²⁷⁷ De zogenoemde signalerende functie van het bezoekwerk trad op de voorgrond als nieuw specifiek diaconaal aspect van het kerkelijke ouderenwerk. Enerzijds met als doel om materiële, sociale, lichamelijke en geestelijke noden present te stellen in het pastoraat en isolement van ouderen te voorkomen of doorbreken, anderzijds om de vinger aan de pols te houden van lokale en landelijke overheden en instanties in hun voorzieningen voor ouderen en het effect van bezuinigingen daarop.

De versoering ('ombouw') van de verzorgingsstaat vanaf het midden van jaren '70 werd in het diaconaat kritisch gevolgd. 'Attent zijn op lacunes in de zorgvoorzieningen', omschreef het *Handboek voor diakenen* de signaalfunctie in 1986. 'Alert zijn op individuele problemen en persoonlijke aandacht vormt [...] 'de diaconale meerwaarde' die de materiële hulp en zorg een relationeel karakter geeft. [...] Misschien is dit wel het meest essentiële: ertoe bijdragen de apartheid van de oudere mens te bestrijden. Een diaconale taak bij uitstek'.²⁷⁸ Ook in de jaarlijkse rapportages van de Generale Diaconale Raad werd het belang van signaleren onderstreept: 'Het is niet meer voldoende om als kerkelijke gemeente alleen maar aandacht te schenken aan het sociaal-culturele aspect [van het ouderenwerk]. De diakonale gemeente zal voor vele ouderen 'stemversterker' moeten zijn om ouderen tot hun recht te laten komen' (1987), of: 'Zijn onze bezoekers voldoende gespitst op het signaleren van problemen?' (1991).²⁷⁹

275. S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel e.a. (red.), *Bejaardenwerk. Een taak van de kerk*, 's-Gravenhage 1958, 5, 6.

276. A.J. Rotteveel, 'Diaconale zorg', in: S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel e.a. (red.), *a.w.*, 48-54: 51-52.

277. J. Matse en J. de Vries, *Diaconie en bejaardenzorg*, Utrecht 1963, 7.

278. H.A. Schreuder, 'Ouderen', in: *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Den Haag 1984-1993, 7.2-27-31: 30.

279. Generale Diakonale Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk, *Binnenlands diakonaat 1987-1988*, Driebergen 1987, 24; idem, *Binnenlands diakonaat 1991-1992*, Driebergen 1991, 35.

Het signaleren van knelpunten en kritisch volgen van beleidsontwikkelingen die het leven en welzijn van ouderen beïnvloeden, sloot aan bij vernieuwde theologisch-diaconale aandacht voor 'gerechtigheid' als tweede grondwoord voor diaconaat. Het behoorde immers ook tot de diaconale roeping van de kerk om 'overheid en samenleving te wijzen op haar roeping, de gerechtigheid te betrachten'.²⁸⁰ Toen veranderingen in de verzorgingsstaat en sociaaleconomische ontwikkelingen ertoe leidden dat het beroep op financiële, materiële en sociale (nood)steun door diaconieën toenam, werd dit in het diaconaat bestempeld als 'helpen onder protest', omdat diaconale hulp zonder protest een 'terugval in liefdadigheid' zou betekenen.²⁸¹

In het praktische diaconaat kwam een kritische maatschappelijke positionering niet in mindering op de dienst van barmhartigheid (het eerste grondwoord voor diaconaat) aan ouderen. Het lokale, kleinschalige kerkelijke ouderenwerk (bezoekwerk, activiteiten, kerstattenties, een jaarlijks reisje, vakantieweken met zorg etc.) en de bereidheid om behulpzaam en aandachtig aanwezig te zijn voor en met ouderen – ouderen in eigen kring en, afhankelijk van de lokale context en de theologisch-diaconale keuzes van een kerkelijke gemeente, diaconie of diaconale instelling, ook andere ouderen in wijk, dorp of stad – was en is stevig ingeburgerd in vrijwel iedere kerkelijke gemeente.

Bezien tegen de achtergrond van de in historische zin innige band tussen ouderen en diaconaat is dat een bescheiden uitkomst te noemen. Deze uitkomst is echter vooral het gevolg van sterk verbeterde leef-, woon- en zorgomstandigheden, algemeen toegankelijke voorzieningen en de emancipatie en toegenomen keuzevrijheid van ouderen. In een geheel andere tijd en context dan in vroeger eeuwen zetten diaconieën zich, signalerend en kritisch maar ook participierend en met eigen initiatieven en hulp, in voor het behoud en de bevordering van deze verworvenheden, en benutten zij in meer en mindere mate de beschikbare ruimte voor traditioneel en nieuw ouderenwerk.

Reeds door de continuering van het diaconaat als ambt en organisatievorm, vervolgens door traditionele of nieuwe activiteiten in het ouderenwerk, en tenslotte door de specifieke, contextuele uitdagingen en vragen waarvoor zij zich gesteld zien, worden kerkelijke gemeenten en diaconale organisaties blijvend uitgedaagd hun diaconale roeping ten aanzien van ouderen te ontdekken en te beantwoorden.

280. *Kerkerode der Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1951, art. IV-7 (curs. HdW).

281. Herman Noordegraaf, 'Diaconaat en verzorgingsstaat', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging*, 271-293: 283.

5.3 Diaconaat, ouderen en de kerkelijke gemeente

5.3.1 *Ouderenwerk nader beschouwd: nieuwere diaconale zwaartepunten*

De tradities en activiteiten die schuilgaan onder de noemer ‘ouderenwerk’ waren op het niveau van kerkelijke gemeenten de voornaamste erfenis van het naoorlogse diaconaat ten aanzien van ouderen en zijn dat deels nog steeds.

Ouderenwerk omvat echter meer dan diaconaat, dat wil zeggen: meer dan wat van oudsher onder diaconaat wordt verstaan, en meer omdat het raakt aan praktijken, rituelen en overtuigingen die ook worden aangemerkt als pastoraat, liturgie, verkondiging, missionaire presentie, geloofs- en levensbezinning of nog andere handelingsvelden in en vanuit kerkelijke gemeenten. Naast of voorafgaand aan bezoekwerk en activiteiten is voor veel ouderen het besef – en de realiteit – deel uit te maken van een gemeenschap van grote en aantoonbare betekenis. Een kerkelijke gemeente kan het persoonlijke sociale netwerk aanzienlijk vergroten en draagt reeds daardoor bij aan het welbevinden van ouderen. Deel uitmaken van een goed functionerend netwerk heeft belangrijke voordelen bij het ouder worden, zoals het bevestigen en versterken van een sociale identiteit (je hoort ergens bij) en het ontvangen van praktische, sociale, emotionele en *potentiële* steun – reeds de verwachting dat men in geval van nood kan rekenen op hulp en medeleven, is heilzaam.²⁸²

Binnen kerkelijke netwerken treedt het pastoraat aan ouderen (‘bezoekwerk’) op de voorgrond als meest genoemde activiteit van kerkelijke gemeenten in relatie tot ouderen en als belangrijk onderdeel in de pastorale zorg door predikanten, kerkelijk werkers, ouderenpastores, ouderlingen, bezoekerwvrijwilligers en nog anderen (1.2). Pastorale zorg – als kerkelijke activiteit, als vorm van hulpverlening, als uiting van medemenselijkheid en in relatie tot geestelijke verzorging²⁸³ – is een geëigende omschrijving voor het brede veld van betekenisvolle ontmoetingen en gesprekken, bezoekwerk door ambtsdragers en gemeenteleden onderling en geestelijke, spirituele en pastorale begeleiding door beroepskrachten op individueel- en groepsniveau in en vanuit kerken.

282. Anja Michielse en Roelof Hortulanus, ‘Sociaal weerbaar of sociaal geïsoleerd? Het belang van sociale relaties bij het ouder worden’, in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machielse (red.), *Goed ouder worden*, Amsterdam 2011, 73-88: 74-75. Vgl. Jenny de Jong Gierveld, ‘Eenzaamheid en kerk’, in: Eep Talstra e.a., *Ongekend. Over eenzaamheid*, Barneveld 2007, 44-53.

283. Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer 2007, 21-40.

Ouderen zijn in het pastoraat nadrukkelijk in beeld, zowel in ontvangende als participerende zin: ouderen zijn actief als vrijwilligers in het onderhouden van contacten, zijn ontvangers van pastorale zorg (incl. jubileum- en verjaardagbezoek), vertellen en delen levensverhalen, voeren gesprekken over geloofs- en levensvragen, ontvangen ziekteproces-, stervens- en rouwbegeleiding, worden betrokken in pastorale werkvormen bij dementie, maken een levensboek of volgen een andere vorm van *live review*, en meer.²⁸⁴

Ten aanzien van de relatie tussen pastoraat en diaconaat is de onderlinge verwantschap evident. Beiden zijn uitingen van zorgzaamheid en betrokkenheid vanuit kerkelijke gemeenten, bestaan in de kern uit ontmoetingen, zijn vindplaatsen van aandacht, hulp, geloof en geestkracht. Er is gewezen op het diaconale aspect van het pastoraat, en andersom. 'Bij het diaconaat zien we nog de meeste overeenkomst – misschien zelfs een vloeiende overgang – al ligt bij [het diaconaat] het accent wat meer op de maatschappelijke problematiek en context en eventueel op politieke implicaties'.²⁸⁵ Het diaconale aspect zou tot uiting komen in specifieke aandacht voor materiële en sociale noden in het leven van ouderen, omdat die aandacht zou kunnen ontbreken in het 'geestelijke' pastoraat. Met dat doel voor ogen is gepleit voor diaconaal huisbezoek, naast of gecombineerd met het pastorale bezoekwerk.²⁸⁶

Verkokering tussen en stereotypering van diaconaat en pastoraat op het niveau van persoonlijke contacten, ontmoetingen en gesprekken of ook in activiteiten en werkvormen is echter nodig noch gewenst.²⁸⁷ Indien er daadwerkelijk sprake is van onderscheid, betreft dat enerzijds een onderscheid in organisatorische of institutionele zin, herleidbaar tot het onderscheiden ambt van diaken, ouderling en predikant, en anderzijds een onderscheid in het

284. Onder meer: H.C. van der Meulen (red.), *Liefdevol oog en open oor. Handboek pastoraat in de christelijke gemeente*, Zoetermeer 1999, 224-232; C.H. Lindijer, *Ouderen ontmoeten. Pastorale en andere contacten met oudere mensen*, Zoetermeer 1999; M. van Knippenberg (red.), *In het spoor van het verhaal. Ouderen en pastoraat*, Kampen 1993; Kevin Kirkland, Howard McIlveen, Marion Boelhouwer, Peterjan van der Wal, 'k Zou zo graag een ketting rijgen. Levensthema's voor kringgesprekken met ouderen', Zoetermeer 2007; Rieke Mes, *Hoe kom ik thuis? Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011; Thijs Tromp, *Het verleden als uitdaging. Een onderzoek naar de effecten van life review op de constructie van zin in levensverhalen van ouderen*, Zoetermeer 2011.

285. Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *a.w.*, 25.

286. K.T. de Jonge, 'Diaconaat en gemeente', in: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009, 142-169: 149-151.

287. Hub Crijns en Lützen Miedema, 'Pastoraat', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 325-330; Ploni Robbers-Van Berkel en Herman Noordegraaf, 'Diaconaal handelen', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconaal doen doordacht*, 209-215: 214.

oogmerk waarmee, en met het oog op wie, activiteiten worden georganiseerd of uitgevoerd. Naar de inhoud is de aanduiding ‘pastoraal’ zonder meer adequaat voor veel kerkelijke activiteiten en ontmoetingen met, voor en door ouderen.

Behalve in (traditionele en nieuwe) diaconale activiteiten situeren we het diaconale aspect van het ouderenwerk in en vanuit kerkelijke gemeenten daarom, op grond van *good practices*, zwaartepunten en criteria die we hebben aangetroffen en willen formuleren, vooral in het bevorderen van aandacht voor de vraag welke impliciete of expliciete waarden, overtuigingen en benaderingswijzen ten aanzien van ouderen aanwezig zijn, of juist gemist worden in het ouderenwerk; evenals reflectie op de vraag welke ouderen daarbij wel in beeld zijn en welke niet, in de breedte van kerk en kerkelijke gemeenten en daarbuiten.

Dienstbaar aan een dergelijk proces van bewustwording behoudt specifiek diaconale betrokkenheid bij ouderen in kerk en samenleving bestaansrecht en urgentie in de Nederlandse context van de eenentwintigste eeuw. Het formuleren van nieuwe uitdagingen en opgaven behoort tot het verstaan en beantwoorden van de contextuele diaconale roeping. De dubbele wending van het diaconaat (5.2.4) naar gemeenteleden en vrijwilligers in de uitvoering en naar lokale, kleinschalige, kerkelijk-georiënteerde en laagdrempelige activiteiten in het aanbod ging steeds gepaard met het zoeken naar nieuwe vormen en doelen van diaconale betrokkenheid bij ouderen, voorbij de structurele financiële en materiële ondersteuning en huisvesting van weleer. Financiële ondersteuning van ouderen door diaconieën is niet verdwenen, zo blijkt uit periodieke inventarisaties van hulpvragen aan diaconieën en diaconale organisaties²⁸⁸, maar is incidenteel van aard en wordt door diaconieën en diaconale instellingen bestempeld als noodhulp, ‘hulp onder protest’ of ‘hulp waar geen [andere] helper is’, ten behoeve van kwetsbare ouderen die tussen wal en schip vallen van algemene en lokale voorzieningen. Als nieuwere diaconale zwaartepunten in de bewustwording, ontwikkeling en vernieuwing van kerkelijke betrokkenheid bij ouderen noemen we:

- a) het agenderen van de grote variëteit aan mensen, gezichten en levens die schuilgaat achter de aanduiding ‘ouderen’ in beleid en in de breedte van binnen- en buitenkerkelijke activiteiten

288. Olaf Crutzen en Laura van der Linden, *Armoede in Nederland 2016. Onderzoek naar hulpverlening door diaconieën, parochiële caritasinstellingen en andere kerkelijke organisaties in Nederland*, Utrecht 2016, 18, 25; Ronald Bolwijn e.a. (red.), *Armoede in Nederland 2019*, Utrecht 2019, 14-15.

- b) het herkennen en tegengaan van negatieve beeldvorming en stereotyperingen van ouderen, ouder worden en vergrijzing in kerk en samenleving
- c) het beoefenen en aanleren van aandacht, achting, waardering en respect als ‘erkenningpraktijken’²⁸⁹ om de waardigheid van ouderen mee te beantwoorden
- d) alert zijn op signalen van eenzaamheid, sociaal isolement, armoede en andere sociaal-maatschappelijke, fysieke en psychische noden van kwetsbare ouderen, teneinde nabijheid, solidariteit en hulp te bieden en pastorale zorg, instanties, bondgenoten en overheden te informeren
- e) het bieden van eenvoudige sociale en praktische ondersteuning aan ouderen die dat behoeven, met bijzondere aandacht voor mantelzorgers
- f) het faciliteren van voorzieningen in en rond het kerkgebouw en andere gemeenschapsruimten die de toegankelijkheid, ontmoetingsvriendelijkheid en inclusie²⁹⁰ ten goede komen
- g) het organiseren en faciliteren van ontmoetingen en gemeenschap tussen ouderen, oudere en jongere generaties, gemeenteleden en buurtgenoten, ouderen in de kerk en ouderen aan de rand of buiten de kerk in de lokale omgeving, op koffieochtenden, ontmoetingsmiddagen, gespreksavonden, rond een maaltijd, via telefooncirkels of een ouderenmaatjesproject
- h) het aanspreken van ouderen op hun mogelijkheden en talenten en hen mede in staat stellen deze te benutten en ontwikkelen (‘empowerment’)
- i) op lokaal en bovenlokaal niveau participeren in interkerkelijke en maatschappelijke initiatieven, platforms, commissies en adviesraden rondom ouderenwelzijn en activering, eenzaamheidsbestrijding, mantelzorgondersteuning en verborgen armoede

De nieuwere diaconale zwaartepunten betreffen niet uitsluitend activiteiten en komen ook niet bij voorbaat of geheel overeen met vigerend lokaal diaconaal beleid zoals we dat hebben verkend (3.3.3) en hetgeen naar voren kwam uit eerder onderzoek (1.2). Dit hangt samen met het theologisch-diaconale en conceptuele karakter van genoemde zwaartepunten: dit zijn richtinggevende,

289. Frits de Lange, *Waardigheid. Voor wie oud wil worden*, Amsterdam 2010, 71-78 (vgl. 4.2).

290. Vgl. Christoph Sigrist, ‘Kirchenraum’, in: Ralph Kunz & Ulf Liedke (Hg.), *Handbuch Inklusion in der Kirchengemeinde*, Göttingen 2013, 209-236; A. Lob-Hüdepohl, ‘A New Demand: The Challenge of Inclusion to the Theology and Practice of Diaconia’, in: *Diaconia, Journal for the Study of Christian Social Practice*, 2015, 6/1, 17-30.

waarden-geladen criteria, *good practices* en overtuigingen die kritisch inwerken op of voortkomen uit ervaringen met het praktische diaconaat en het ouderenwerk dat plaatsvindt.

Een kritische weging van het diaconaat en ouderenwerk zoals dat plaatsvindt is nodig vanwege veranderende maatschappelijke en lokale contexten en nieuwe generaties ouderen, en ook vanwege de neiging van kerkelijke gemeenten en diaconieën om, indien een prikkel of ervaren noodzaak tot zelfreflectie en beleidsvernieuwing ontbreekt, zich vooral te richten op de continuïteit van het bestaande, binnen de eigen of vertrouwde gelederen.

‘Omzien naar elkaar’ is voor veel kerkelijke gemeenten en gemeenteleden een belangrijke (of zelfs de belangrijkste²⁹¹) kwaliteit van kerk- en gemeentezijn. Het stellen en onderzoeken van de vraag hoe ‘omzien naar elkaar’ zich verhoudt tot ‘omzien naar anderen’ behoort tot het diaconale aspect van het ouderenwerk. Onder meer Heitink signaleerde in een vroeg stadium dat de wending naar de gemeente onbedoeld kan leiden tot een blikvernaauwing van het diaconaat. ‘Gemeentediaconaat, verstaan als ‘omzien naar elkaar’, krijgt meer en meer een binnenkerkelijk karakter, doordat men de gemeente meer als object dan als subject van diakonaat gaat zien. Centraal komt te staan de zorg voor de eigen bejaarden en zieken, heel belangrijk uiteraard, maar gemeentediaconaat zou toch primair moeten betekenen de dienst van de gemeente aan de haar omringende samenleving.’²⁹²

Hoewel de realiteit van veel interne gerichtheid in het diaconaat onderkend moet worden, willen wij van een dergelijke tegenstelling (en relativering van het bestaande ouderenwerk) echter niet spreken. Het is een theologisch-diaconale keuze om gemeentediaconaat op deze wijze gelijk te stellen aan ‘dienst aan de samenleving’. In organisatorisch- en praktisch-diaconale zin blijven ook in dat geval de interne activiteiten en aspecten van het diaconaat legitiem en voorwaardenscheppend. Ten aanzien van een interne of externe gerichtheid van diaconaat is het zorgvuldiger om met Jager-Vreugdenhil en Kuiper te spreken van (tenminste) vier scenario’s die beschikbaar zijn voor kerkelijke gemeenten in hun diaconaat: de vooral intern gerichte scenario’s ‘dienstbare gemeente’ en ‘verantwoordelijke kerk’, waarin respectievelijk gemeenteleden onderling of diakenen en organisaties zorg dragen voor de eigen achterban, of de meer extern gerichte scenario’s ‘uitreikende gemeente’ of ‘lokale speler’, waarin (wederom) respectievelijk gemeenteleden of diakenen

291. Vgl. Actie Kerkbalans, *Peiling Kerkbalans 2020*, z.p. 2020, 4.

292. Gerben Heitink, *Praktische Theologie. Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*, Kampen 1993, 289.

en organisaties zich richten op behulpzame aanwezigheid in de lokale en maatschappelijke context.²⁹³

Nog zorgvuldiger echter lijkt het ons om het onderscheid tussen interne en externe gerichtheid niet te reduceren tot een theologisch-diaconale keuze ten aanzien van doelgroepen en activiteiten binnen of buiten de kerkelijke gemeente, maar om de interne en externe domeinen beide te onderkennen als vind- en werkplaatsen voor het verstaan en beantwoorden van de diaconale roeping van een kerkelijke gemeente in haar specifieke context (3.2.1). Van uitsluitend 'intern' noch 'extern' diaconaat door een kerkelijke gemeente kan realiter sprake zijn; het een zou resulteren in een onderling zorgzame maar van iedere bredere context onthechte groep mensen, het ander in een hulpverleningsinstantie die geen reden heeft om de naam diaconie of diaconaat te voeren (2.4).²⁹⁴

Tot het verstaan en beantwoorden van de contextuele diaconale roeping behoort zowel het honoreren als kritisch beoordelen van dat wat plaatsvindt, alsook het opsporen van leemtes en drempels in beleid en activiteiten die, voor zover dat binnen de mogelijkheden van een kerkelijke gemeente, diaconie of diaconale organisatie ligt, gevuld of weggenomen kunnen worden. Het organiseren van activiteiten en aandacht op een manier die aansluit bij de vragen en behoeften van 'andere' ouderen dan alleen 'de onze', naar het citaat van Heitink, is daarvan een belangrijk voorbeeld.

Andere traditionele diaconale activiteiten met ouderen zoals dagreisjes, een kerstgroet, (het financieren van) vakantieweken met zorg of een fruitmandje behouden hun waarde zolang zij in een behoefte voorzien, getuigen van aandacht en gemeenschap, ontmoetingen creëren en de bereidheid tot dienstbetoon in kerkelijke gemeenten, diaconale organisaties en het vrijwilligerswerk gaande houden en bevorderen. Bepaalde aspecten van traditionele diaconale activiteiten voor ouderen zoals het hanteren van afgebakende leeftijdscategorieën, (impliciete) veronderstellingen omtrent wat wel of niet op prijs wordt gesteld door de doelgroep, of de sterke neiging tot service- en aanbodgerichtheid zullen in toenemende mate in overeenstemming moeten worden gebracht met

293. Marja Jager-Vreugdenhil en Roel Kuiper, 'Lokaal diaconaat: vier scenario's', in: Elise van Hoek-Burgerhart e.a. (red.), *Nabije naasten. Kerken actief in lokaal diaconaat*, Barneveld 2007, 35-43.

294. De vier profielen van het Kerk in Actie-project 'Zorgzame Kerk' (3.5.3) vertonen op onderdelen overeenkomsten met genoemde scenario's, maar worden niet gehinderd door een tegenstelling tussen 'intern' en 'extern' diaconaat. Zie ook: K.A. Schippers, 'Om de eenheid van het bestaan. De relatie tussen binnen/buiten', in: *Praktische Theologie*, 1991, 18/4, 380-389.

de veranderende behoeften en samenstelling van nieuwe generaties ouderen. De genoemde zwaartepunten, die zelf ook in ontwikkeling blijven, kunnen daarbij helpen als contextueel-geïnformeerde, geactualiseerde en diaconaal-theologisch gegronde en gewogen gezichtspunten, criteria en activiteiten.

5.3.2 *Diaconale attitudes in de breedte van kerk en samenleving*

De genoemde nieuwere diaconale zwaartepunten zijn niet alleen van belang voor (een weging van) diaconale activiteiten in het ouderenwerk maar ook voor andere praktijken en vormen van betrokkenheid bij ouderen in en vanuit kerken en gelieerde organisaties, zoals in de pastorale zorg. Meer nog: aandacht hebben voor de waardigheid en inclusie van ouderen, het erkennen van hun kwetsbaarheid en kracht (in wisselende verhoudingen), luisteren naar oudere en jongere stemmen in gemeente en gemeenschap, intergenerationale solidariteit en ontmoeting bevorderen – juist het generatie-overstijgende karakter geeft de kerkelijke gemeenschap en de kerkdienst een bijzondere plek in het leven van veel ouderen²⁹⁵ –, het bewaken van een balans tussen het bieden van aandacht en hulp naast het informeren en inschakelen van instanties, overheden en bondgenoten, of ook het niet bij voorbaat problematiseren van een stijgende gemiddelde leeftijd in kerkelijke gemeenten maar in praktijk en beleid leren omgaan met processen van ouder worden en vergrijzing, is in beginsel van belang voor alle activiteiten, praktijken, rituelen en overtuigingen in en vanuit kerkelijke gemeenten en bovenlokale kerkelijke geleidingen. Voor zover de kerkelijke activiteiten en presentie plaatsvinden in of gericht zijn op concrete lokale contexten hebben deze zwaartepunten nog een bredere betekenis, als directe en indirecte bijdragen aan de erkenning en het welzijn van ouderen in een vergrijzende samenleving.

Naast het voortzetten en vernieuwen van diaconale activiteiten zien en bepleiten wij daarom ruimte voor op genoemde zwaartepunten gestoelde diaconale attitudes in de omgang met ouderen in de breedte van pastoraat, liturgie, verkondiging, missionaire presentie, geloofs- en levensbeziinning, communicatie en nog andere kerkelijke handelingenvelden. Met attitude doelen we in dit verband op een mate van alertheid ten aanzien van de genoemde aandachtspunten in beleid en activiteiten van kerkelijke gemeenten en in denken, spreken en handelen van ambtsdragers en gemeenteleden, beroepskrachten en vrijwilligers. Het proces van de vergrijzing van de kerk (4.4) geeft urgentie aan

295. Vgl. Thomas Klie, 'Diakonik: Für(s) Alte(r) sorgen. Zwischen Betreuung und Altersmanagement', in: Thomas Klie, Martina Kumlehn und Ralph Kunz (Hg.), *Praktische Theologie des Alterns*, Berlin 2009, 575-595: 581.

een dergelijk ruim perspectief op de nieuwere diaconale aspecten in de omgang met ouderen, ook naast of voorbij specifieke diaconale activiteiten.

Onderliggend bieden het diakenambt en de ambtelijke diaconale taken (in het bijzonder de dienst aan de Tafel van de Heer, voorbede doen, het aansporen en toerusten van de gemeente tot barmhartigheid en gerechtigheid en het inzamelen en uitdelen van gaven²⁹⁶), zoals die voortkomen uit en ingebed zijn in de liturgie en de traditie van de kerk, een theologische aanzet voor breed uitwaaiende diaconale attitudes in en vanuit kerk en kerkelijke gemeenten. Door het diakenambt en de institutionele verankering van de diaconie in de kerkelijke organisatie doortrekt een diaconale dimensie ('dwarslaag', 'dwarsbeuk'²⁹⁷) reeds de gehele kerk, nog voor de ontwikkeling van beleid en het organiseren van activiteiten.

In het bijzonder is daarbij door velen gewezen op de fundamentele samenhang tussen diaconaat en de Maaltijd van de Heer, gesymboliseerd door de aanwezigheid en taken van de diaken rond de avondmaalstafel.²⁹⁸ De Maaltijd van de Heer is 'constitutief voor kerk-zijn'²⁹⁹ en de plek en het moment bij uitstek waar gemeenschap wordt gevierd en gesticht, waar verleden, heden en toekomst in Christus samenkomen³⁰⁰, waar kwetsbaarheid, gebrokenheid en heelheid elkaar raken, en waar de contemplatieve en actieve dimensies (3.2.1) van diaconaat en kerk, geloof en dienst, hun samenhang vinden. In het sacrament, zoals ook in de aanspraak en aansporing van de verkondiging, worden allen bepaald bij de roeping van de gemeente om de gave van Christus te

296. PKO artikel 5-3, ordinanties 8-3 en 11-2-8, 11-2-9.

297. Vgl. Henk de Roest, 'Waar is de diaconale dwarslaag gebleven?', en: Gerard Dekker, 'Geen dwarslaag, maar een dwarsbeuk', in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 2001, 101/4, 159-161; 162-164.

298. Onder meer: J.C. van Dongen, *Offer als levensstijl. Eerstelingen, vreemdelingen, volgelingen*, Nijkerk 1983, 126-129, 151-153; Jaap van Klinken, *Diakonia. Mutual Helping with Justice and Compassion*, Kampen/Grand Rapids MI 1989, 42-48; Jürgen Roloff, 'Zur diakonischen Dimension und Bedeutung von Gottesdienst und Herrenmahl', in: Gerhard K. Schäfer u. Theodor Strohm (Hg.), *Diakonie, biblische Grundlagen und Orientierungen*, Heidelberg 1990, 186-201; A.K. Ploeger en J.J. Ploeger-Grotegoed, *De gemeente en haar verlangen. Van praktische theologie naar de geloofspraktijk van de gemeenteleden*, Kampen 2001, 590-591; K.T. de Jonge, 'Diaconaat en gemeente', in: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen*, Zoetermeer 2009, 142-169: 146; Erica Meijers, 'Een orde van brood en bloembedden. Theologie in het antropoceen', in: *Ophef*, 2019, 1/1, 20-28.

299. Wim Dekker, *Missionair en marginaal. Kleine theologie voor een krimpende kerk*, Zoetermeer 2011, 88. Vgl. A.J. Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde. Een bijdrage tot het onderzoek naar de mogelijkheid van een 'Schriftuurlijke kerkorde'*, Den Haag 1947, 24.

300. H. Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, Kampen 2002/8 (1973), 357; vgl. 363-367.

beantwoorden met gaven aan elkaar en anderen. ‘Wie hier heeft ontvangen, zal ook in de omgang met andere mensen weten te ontvangen. Wie in de gemeente heeft gedeeld, zal ook buiten de gemeente, in de samenleving kunnen delen’.³⁰¹

Ontvangen en delen kennen velerlei gestalte, ook ten aanzien van ouderen en ouder worden: van financiële, materiële en praktische ondersteuning in moeilijke situaties tot pleitbezorging, aandacht en luisteren, aanvaarden en recht doen, erkenning van waardigheid en verschil, het delen van levenswijsheid en geloofservaring, bereidheid tot mee-uthouden of uitnodigen en in staat stellen tot participatie. Dergelijke diaconale waarden, activiteiten en attitudes in de breedte van kerk, gemeenten en samenleving, ook in het semi-zelfstandige diaconaat van gelieerde organisaties, kenmerken zich in theologische zin door hun antwoordkarakter: diaconaat als antwoord op de ervaring van het ontvangen hebben en ontvangen worden, het geroepen zijn en zich geroepen weten (2.8).

Gesteld met de terugwerkende, retorische vragen van Immink: ‘Is het diaconaat niet bij uitstek een christelijke praktijk? Brandt daar niet het heilige vuur van barmhartigheid en gerechtigheid? En is dat niet als een lopend vuurtje weggelopen van de avondmaalstafel? En is die tafel niet de gemeenschap met Christus?’³⁰² Door Meeuws en anderen is in dit kader benadrukt dat diaconaat echter niet uitsluitend verstaan kan worden als antwoord op sacrament en verkondiging, omdat diaconaat zelf ook een ‘sacramenteel’ karakter heeft: in diaconie wordt het ‘sacrament van Gods liefde’ bediend.³⁰³ ‘Diaconie wordt niet slechts bepaald vanuit de geloofsleer, maar geeft zelf ook toegang tot het geheim van Gods liefde en barmhartigheid. [...] Diaconie is niet slechts een consequentie van de ontmoeting met de Heer in de liturgie, maar levert een bijdrage aan de levendigheid van de liturgie’.³⁰⁴

Zo bezien is het belang van diaconale attitudes in de omgang met ouderen in de breedte van kerk en gemeenten en in de context van een vergrijzende samenleving in theologische en praktische zin minstens tweëerlei: het stelt kerkelijke gemeenten in staat om in geloof en dienst te antwoorden op de ontmoeting met oudere anderen – of: andere ouderen – en op haar roeping als gemeente van Christus, en het leert de kerk en kerkelijke gemeenten andersom

301. J. Muis, *De Maaltijd van de Heer*, Utrecht 2017, 8.

302. F.G. Immink, *Terugkeer van het heilige?*, Utrecht/Kampen/Leiden 2010, 17-18.

303. Henk Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011, 347.

304. Herman Noordegraaf en Jozef Wissink, ‘Fundamentele reflecties over diaconie en methoden van diaconaal handelen’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconaal doen doordacht*, 17-30: 24.

belangrijke, tijdeigen, contemplatieve en actieve aspecten van deze roeping te ontdekken en verstaan.

5.4 Conclusie

Aandacht voor, betrokkenheid bij en hulp aan ouderen vanuit het diaconaat in de eenentwintigste eeuw is de voortzetting of uitkomst van een traditie van eeuwen. Het heeft de kerk vanaf de eerste eeuwen nooit ontbroken aan enigerlei mate van charitatieve hulp, ondersteuning en andere vormen van *christian social practice* (1.3.2) aan armen en behoeftigen, onder wie veel ouderen: ‘oud en arm’ gingen eeuwenlang hand in hand. Samen met particulier initiatief en burgerlijke instellingen leverde kerkelijke liefdadigheid en christelijk geïnspireerde hulp een bijdrage aan vroege lokale armen- en ouderenzorg.

Vanaf de zestiende eeuw speelde in de Nederlandse context het protestantse diaconaat in toenemende mate een belangrijke rol in de lokale bedeling, huisvesting en verzorging van armlastige en kwetsbare ouderen. Door onder meer professionalisering van de zorg en ontkerkelijking van de samenleving is deze rol in de twintigste eeuw ingrijpend veranderd en kleiner geworden. De diaconale armen- en ouderenzorg waren reeds in de negentiende eeuw op grenzen gestuit naar draagkracht en reputatie. Veranderende inzichten over de verantwoordelijkheden van resp. overheden, werkgevers, burgers, familie, particulier initiatief en kerken voor sociale zekerheid, zorg, oudedagsvoorziening, bijstand en noodhulp (sociaal vangnet) gingen gelijk op met een veranderende realiteit voor kerken en diaconieën; het in deze kring aanvankelijk breed gedragen en door enkelen lang volgehouden verzet tegen ‘overheidsbemoeyenis’ ten spijt waren kerken aan het einde van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw niet meer in staat om hun maatschappij-brede, diaconale en sociale rol op eigen kracht te vervullen.

Het naoorlogse diaconaat ontwikkelde zich, na een nieuwe maar kortstondige periode van (moderne) diaconale ouderenhuisvesting, vooral tot gemeentediaconaat: lokale, kleinschalige activiteiten en incidentele hulpverlening in en vanuit kerkelijke gemeenten en gelieerde diaconale organisaties. Ouderen waren en bleven daarbij nadrukkelijk in beeld, zij het in wisselende rollen: als ontvangers van aanvullende ondersteuning, als doelgroep van sociale en recreatieve activiteiten, als veelgenoemd voorbeeld van ‘kwetsbare groepen’ in diaconale literatuur en beleidsplannen maar ook en in toenemende mate als bij de uitvoering van diaconale initiatieven betrokken actieve ouderen (gemeenteleden, ambtsdragers, vrijwilligers, buurtbewoners etc.).

In historisch perspectief vertoont het protestantse diaconaat, in veranderende gedaanten en in relatie tot steeds wisselende maatschappelijke contexten, een opvallende mate van continuïteit en veerkracht die we kunnen verklaren door te wijzen op de kerkordelijke verankering van het diakenambt en de semi-zelfstandige organisatievorm van de diaconie als onderdeel van iedere lokale kerkelijke gemeente. De organisatorisch-diaconale continuïteit hielp en helpt kerkelijke gemeenten, diaconieën en diaconale organisaties hun diaconale roeping te verstaan en beantwoorden. Reeds door 'er te zijn' oefenen de diaken en de diaconie een ontdekkende en appellerende invloed uit op kerk en gemeenten om zich in diaconale zin te verstaan en tot praktisch diaconaat te komen, en daartoe bieden zij tevens de basale en materiële faciliteiten.

Waar oude mannen- en vrouwentehuizen tot het verleden behoren, maken in het verleden opgebouwde diaconale tegoeden en fondsen het mede mogelijk om in de eenentwintigste eeuw te investeren in diaconale doelen en initiatieven. Tevens heeft door ambt en organisatievorm het protestantse diaconaat altijd in directe verhouding gestaan tot kerkelijke gemeenten, tot haar leden en andere betrokkenen, haar contexten en gestalten, haar theologische bronnen en ontwikkelingen, haar pastoraat en andere activiteiten. De kerkelijke gemeente was en is vindplaats voor diakenen en vrijwilligers, bron van inkomsten uit collecten en schenkingen, subject in de 'wending naar de gemeente' in de twintigste eeuw, plek van vieren, ontmoeten en gemeenschap.

De kerkelijke gemeente in de eenentwintigste eeuw is de kleiner en ouder geworden drager van de diaconale roeping. Door deze empirische en theologische inbedding is het diaconaat, ondanks de organisatorische continuïteit, geen statisch verschijnsel maar veeleer een spiegel van tijden en contexten. Dat geldt zonder meer voor het diaconaat van vroeger eeuwen maar ook ontwikkelingen in het naoorlogse gemeentediaconaat ten aanzien van ouderen laten dit duidelijk zien: van bejaardenwerk als bijdrage aan welverdiende rust, bezinning en verzorging in de oude dag tot de oprichting van recreatieve sociëteiten voor en door senioren, van 'politiek diaconaat' en kritische signalering van de gevolgen van bezuinigingen in het sociale domein voor ouderen en aandacht voor ouderenemancipatie tot participatie in lokale initiatieven voor ouderenwelzijn, eenzaamheidsbestrijding en mantelzorgondersteuning.

Naast continuïteit is er in historisch en diaconaal-theologisch perspectief ook duidelijk sprake van discontinuïteit. Niet alleen ten aanzien van de vroegere omvang en prominente maatschappelijke positie van het diaconaat – een positie die vanwege de directe verhouding tussen diaconaat en de in de eenentwintigste eeuw krimpende kerk en kerkelijke gemeenten op geen enkele wijze zou kunnen worden hernomen – maar ook ten aanzien van de benaderingswijze

van ouderen en het oogmerk waarmee diaconale activiteiten worden ontplooid en diaconaal beleid wordt ontwikkeld.

In retrospectief treden ook de schaduwzijden van vroegere diaconale betrokkenheid bij ouderen aan het licht: bevoogding, eenzijdigheid in de hulpverleningsbetrekking, afstand tot of desinteresse in de leef- en belevingswereld van de ouderen in kwestie, het ongemoeid laten van klasse- en standsverschillen, algehele terughoudendheid om incidentele en persoonlijke problemen te verbinden met structurele en politieke vraagstukken. In het gemeentediaconaat en ouderenwerk in de tweede helft van de twintigste eeuw werden deze schaduwzijden goeddeels onderkend en achtergelaten. In voorbeelden van recent diaconaal ouderenbeleid wordt onder meer het belang van wederkerigheid en participatie door de doelgroep sterk benadrukt (3.3.3).

In enkele opzichten bleken oude diaconale patronen hardnekkig en zijn dat deels nog steeds. Zo is de neiging om ouderen bij voorbaat te beschouwen als doelgroep en object van diaconale inspanningen en om hen als groep te typeren met beelden van kwetsbaarheid, eenzaamheid of hoge leeftijd weliswaar tekenend voor de hulpvaardige theologisch-diaconale intenties, maar doet het geen recht aan de variëteit, mondigheid en aanwezigheid van veel ouderen.

Gegeven de vergrijzing van de kerk (4.4.2) overstijgt het belang van de nieuwere diaconale zwaartepunten (5.3.1) daarom het domein van diaconale activiteiten en raakt het aan de breedte van contextueel kerk- en gemeentezijn. Diaconale attitudes kunnen bijdragen aan een adequate en tijdeigen omgang met ouderen in kerk en kerkelijke gemeenten en de (lokale) samenleving. Onderliggend biedt de samenhang tussen diaconaat en de Maaltijd van de Heer daartoe een diaconaal-theologisch motief.

De diaconale roeping van een ouder wordende kerk

6.1 De kerk als oude dame

‘DE KERK IS EEN OUDE DAME’, associeert columnist Alain Verheij, positief getroffen door het verhaal van profetes Hanna in de tempel (Luc. 2, 36-38) en enkele andere dames op leeftijd. ‘Welk beeld voor de kerk kan er krachtiger zijn dan dat van een oude dame die getrouwd is met de hoop op bevrijding?’³⁰⁵

Een dergelijke positieve, stimulerende associatie tussen kerk en ouderdom valt op, als uitzondering die de regel bevestigt. Hoewel de Protestantse Kerk naar leeftijdsopbouw (4.4.2) voldoende reden heeft om te zoeken naar vergelijkbare duidingen van of beelden bij haar overdrachtelijke en statistische ouderdom, zijn we die in de onderzochte periode niet of nauwelijks tegengekomen in lokaal en bovenlokaal kerkelijk en diaconaal beleid (3.3; 3.6). Tot de uitzonderingen behoren gerichte inspanningen voor beleidsvernieuwing door lokale diaconale beroepskrachten met het oog op ouderen (3.4.3) en vergelijkbare ambities van een projectgroep van Kerk in Actie (3.5.2).

Zulke duidingen en beelden behoeven niet uitsluitend positief en stimulerend te zijn, reeds in omschrijvende zin kunnen ze bijdragen aan een eerlijk en beter begrip van huidige en toekomstige gestalten van een kleiner wordende kerk met veel ouderen. De kerkelijke organisatie is een organisatie op leeftijd. Ieder spreken over de Protestantse Kerk in relatie tot haar eenentwintigste-eeuwse gestalten en context wint aan kracht indien dit daarin op enigerlei mate wordt onderkend. Een aanzet tot een dergelijke onderkenning wordt gegeven door de Duitse praktisch theoloog Jan Hermelink³⁰⁶, die diverse parallellen ziet

305. Alain Verheij, ‘Weduwen, red ons in 2017!’ (column), www.lazarus.nl, 19 januari 2017.

306. Jan Hermelink, ‘Kybernetik: Alternde Kirche, Kirche der Alten’, in: Thomas Klie, Martina Kumlehn und Ralph Kunz (Hg.), *Praktische Theologie des Alterns*, Berlin 2009, 543-573. Vgl. Evangelische Kirche in Deutschland, *Im Alter neu werden können. Evangelische Perspektiven für Individuum, Gesellschaft und Kirche*, Gütersloh 2009, 70-88.

tussen aspecten van individuele veroudering en ouderdom en de 'institutionele veroudering' van de kerk:

- Ouderdom gaat gepaard met afnemende krachten en komt met verlies-ervaringen. Evenzo hebben (traditionele, Europese) kerken in de laatste decennia een proces van afname van krachten meegemaakt en zijn er collectieve ervaringen opgedaan met verlies, onder meer door krimp in ledental, middelen en organisatie, het noodgedwongen afstoten van kerkgebouwen en verlies van maatschappelijke invloed en aanzien.
- Wie ouder wordt, kijkt terug op hoogte- en dieptepunten en heeft de neiging een balans op te maken. Vergelijkenderwijs duidt Hermelink de voortdurende stroom aan nationale, regionale en lokale kerkhistorische publicaties, jubilea en gedenkjaren rond grote namen en gebeurtenissen uit het verleden, met aandacht voor schaduwzijden, als het opmaken van een balans. De 'jeugdige' neiging tot afbreken van oude vormen en het benadrukken van discontinuïteit met het verleden lijkt in de kerk voorbij.
- Indien een mate van acceptatie van verlies en begrenzing wordt bereikt, zijn ouderen in staat of voelen zij urgentie om zich te concentreren op het wezenlijke: in relaties, activiteiten en leefomgeving. Een vergelijkbare neiging wordt zichtbaar in kerkelijk beleid wanneer wordt opgeroepen zich te concentreren op de 'kern van de zaak', om 'terug te keren tot de basis' en het eigene niet te verliezen in een veelheid aan activiteiten.
- Een ander (psychologisch) aspect van ouder worden is een verschuiving in de manier van omgaan met dagelijkse opgaven en problemen. Waar jongere volwassenen geneigd zijn tot handelen en te werken aan verandering in de gewenste richting, voegen ouderen daar de strategie van acceptatie en 'anders kijken' naar problemen en opgaven aan toe. Een vergelijkbare verschuiving laat zich aanwijzen in de recente geschiedenis van de kerk, onder meer in relatie tot de samenleving: waar zij voorheen een invloedrijke maatschappelijke speler was en zelfs initiator van politieke actie, bekleedt de kerk nu veeleer de positie van begeleider van levensmomenten en duider (en dus volger) van maatschappelijke ontwikkelingen.
- Ouderdom biedt ouderen echter ook kansen: door het wegvallen van vroegere verplichtingen en verwachtingen ontstaat ruimte voor hernieuwde levensvreugde, creativiteit en dankbaarheid, en wordt ook het kleine op waarde geschat. Evenzo zal een kerk die zich van haar eigen 'ouderdom' bewust wordt, minder geneigd zijn zich te meten aan anderen, minder verkrampt omgaan met verandering en de handen vrij hebben om flexibel en creatief te zoeken naar wat mogelijk is.
- Tenslotte behoort het tot de ervaring van ouder worden om hulp aangeboden te krijgen, deze hulp te (leren) ontvangen, er zelf om te vragen, of

niet meer zonder te kunnen. Het is daarbij de kunst, voor zorgbehoevende ouderen en zorg-verlenende anderen, om een goede balans te vinden tussen afhankelijkheid en autonomie (of: in 'kwetsbare autonomie', 4.2). In de kerk en kerkelijke organisatie komt de bereidheid om op bepaalde terreinen te zoeken naar samenwerking en bondgenootschap, onder meer in sociale en diaconale activiteiten, mede voort uit het besef niet langer alles op eigen kracht te kunnen. Bij een daling van het aantal beroepskrachten als gevolg van krimp neemt het nu reeds grote belang van vrijwilligers verder toe. Dit leidt tot een andersoortige verhouding van leden en andere betrokkenen tot de kerk en haar ambtsdragers en beroepskrachten: van 'professioneel (geestelijk) verzorgd worden' naar 'gezamenlijk optrekken en elkaar begeleiden'. Deze laatste ontwikkeling is naast onvermijdelijk ook een uitdaging, opgave en kans: de oudere levensfasen bieden immers juist in dit opzicht, dus in bereidheid om hulp te aanvaarden en bereidheid te participeren in vrijwilligerswerk, vele mogelijkheden.³⁰⁷

De genoemde parallellen tussen ouder worden en een ouder wordende kerk zijn schetsmatig en gaan in meer en mindere mate op voor kerken in de Nederlandse situatie. In relatie tot de Protestantse Kerk en het diaconaat zoals we dat hebben onderzocht, zijn enkele typering niettemin treffend. Zo is de oproep om zich te concentreren op de 'kern van de zaak' of 'terug te keren tot de basis' een belangrijk motief in de geanalyseerde visiedocumenten van de generale synode (3.6.1) en de rode draad in 'Kerk 2025' (3.6.1.4). In de meest recente visienota (2020) en het bijbehorende beleidskader voor de dienstenorganisatie (2021), die buiten het bestek vallen van dit onderzoek, wordt deze lijn voortgezet en worden extra 'focuspunten' geformuleerd.³⁰⁸ De gecombineerde processen van krimp en vergrijzing die zich in de kerk in de onderzochte periode nadrukkelijk manifesteerden (4.4.2) lijken deze beleidskeuze reeds begrijpelijk te maken, want noodzakelijk; dat het daarnaast *ook* begrepen kan worden als een aspect van de 'institutionele veroudering' van de kerk, nl. dat acceptatie van verlies en besef van begrenzing gepaard gaat met de wens en het vermogen om zich

307. Jan Hermelink, *a.w.*, 543-548. Over de verschuiving van geestelijke verzorging naar geestelijke toerusting: Frits de Lange, 'De verantwoordelijke ouderdom', in: *Kerk en Theologie*, 2013, 64/4, 323-332: 329.

308. Protestantse Kerk in Nederland, *Van U is de toekomst. Ontvankelijk en waakzaam leven van genade. Focus voor de Protestantse Kerk in Nederland op weg naar 2025*, Utrecht 2020; *De toekomst open tegemoet. Beleidskader voor de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk bij de visienota 'Van U is de toekomst'*, z.p. 2021.

te concentreren, teneinde zicht te krijgen op ‘waar het op aankomt’, is een verhelderend perspectief.

We noemen deze associaties bij het ouder worden van de kerk omdat de vraag die we ons gesteld hebben – waaruit bestaat adequaat diaconaal beleid met, voor en door oudere mensen, in de context van vergrijzing – niet beantwoord kan worden zonder daarin de veroudering van de kerk te betrekken. Diaconaat en kerk of kerkelijke gemeenten vallen niet samen, maar zijn wel onlosmakelijk verbonden (2.7). Naast het theologisch-diaconale parool ‘zonder diaconaat geen kerk’ kan de organisatorisch-diaconale stelling ‘zonder kerk geen diaconaat’ met goed recht verdedigd worden.³⁰⁹ Het diaconaat waar wij ons op richten beweegt in al zijn (empirische, organisatorische en praktische) gestalten mee met de contextuele ontwikkelingen van de kerk en kerkelijke gemeenten, en deelt dus ook in de vergrijzing van de kerk.

Aandacht voor het ouder worden van de kerk ontwikkelde zich gaandeweg van één van de relevante factoren naast vele andere tot een centrale factor in dit onderzoek. Het is van invloed op vrijwel alle aspecten van diaconale betrokkenheid bij ouderen: van bewustwording en erkenning van de aanwezigheid van ouderen in de kerk tot het vormgeven van diaconaal beleid en activiteiten, en van het ontdekken van de diaconale roeping ten aanzien van ouderen tot de vraag naar de positionering van het diaconaat in de bredere (lokale) samenleving.

Het belang van diaconale aandachtspunten, waarden en attitudes (5.3.2) en de beoefening ervan – zoals het waarnemen van de ander in zijn of haar eigenheid, kwetsbaarheid en kracht, het erkennen van waardigheid, het voorkomen, opheffen of mee uithouden van lijden, het betrachten van barmhartigheid en najagen van gerechtigheid – begint voor de kerk, kerkelijke gemeenten en diaconieën dicht bij huis: in de eigen omgang met allen die bij haar horen, met allen die in het diaconaat worden ontmoet, onder wie bovengemiddeld veel ouderen. Dat lijkt ons het uitgangspunt en voornaamste criterium voor iedere vorm van adequaat diaconaal beleid (4.4).

309. Waarbij opgemerkt dat ‘zonder kerk geen diaconaat’ ook als theologisch-diaconale stelling kan gelden: ‘Waar diaconie los staat van Woord en Sacrament verliest [...] de diaconie haar ziel’, in: Henk Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011, 21.

6.2 Maatschappelijke positionering van het diaconaat

In onze aanvankelijke verkenning van de hernieuwde aandacht voor diaconaat ten aanzien van ouderen in een veranderende verzorgingsstaat ging de aandacht vooral uit naar de positie en rol (opvatting) van het diaconaat in de samenleving: hoe door lokale diaconieën, bovenlokale diaconale organisaties en in theologisch-diaconale bijdragen werd gereflecteerd op betrokkenheid bij ouderen, hoe daarin de verhouding tussen activiteiten binnen en buiten de kerkelijke gemeente of achterban aan de orde kwam, en welke theologische en theoretische perspectieven deze betrokkenheid en bijbehorende keuzes zouden kunnen verhelderen en eventueel bevorderen.

Verschuivingen in het sociale domein, decentralisatie van de zorg, de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (2007, 2015), aandacht voor eenzaamheid en sociaal isolement onder thuiswonende ouderen in combinatie met het beroep op maatschappelijke organisaties, burens, naasten en mantelzorgers en ouderen om te ‘participeren’, werden door kerken en diaconieën verstaan of onderzocht als aspect van de diaconale roeping. De variëteit aan interpretaties van de contextuele diaconale roeping ten aanzien van kwetsbare ouderen en de uiteenlopende positionering van het diaconaat in de samenleving vinden we onder meer terug in lokale diaconale beleidsplannen (3.3.3) en enkele beleidsdocumenten van de bovenlokale organisatie (3.6.2).

Enerzijds wordt, soms onder verwijzing naar het rijke diaconale verleden, de verschuiving bestempeld als mogelijkheid en kans om de maatschappelijke relevantie van kerken en diaconieën te tonen. Dergelijk enthousiasme en de bereidheid tot diaconale participatie wordt versterkt wanneer lokale burgerlijke overheden bekend zijn met het diaconale werk en een actief uitnodigend beleid voeren. Anderzijds stuiten we op voorbeelden van een bescheiden en afwachtende of juist uitgesproken kritische maatschappelijke positionering. De contextuele diaconale roeping wordt in dat eerste geval, naast de bestaande activiteiten, niet als urgent ervaren, of als een vraag die de eigen mogelijkheden overstijgt. In het tweede geval wordt de diaconale roeping vooral verstaan als het signaleren van knelpunten, het wijzen op kwalijke gevolgen van bezuinigingen in het sociale domein en als belangenbehartiging van sociaal kwetsbare mensen en groepen van mensen, onder wie ouderen, bij overheden en instanties. Ruimte voor verschil in de maatschappelijke positionering van het diaconaat zagen we ook terug in de profielen van het Kerk in Actie-project ‘Zorgzame kerk’ (3.5.3).

Omdat alle genoemde aspecten van diaconaat in relatie tot ouderen van belang zijn – dus de bereidheid om behulpzaam aanwezig te zijn bij ouderen in kerk en samenleving, inzicht in de eigen (on)mogelijkheden als kerk

en diaconie, en de vrijheid of het zich-geroepen-weten om te handelen en signaleren op grond van eigen identiteit, motivatie en criteria –, heeft een middenpositie ons inziens op voorhand goede papieren, onder verwijzing naar het door Noordegraaf gemunte beginsel van ‘kritische participatie’ door kerken en diaconieën in de samenleving.³¹⁰

Kritische participatie duidt op een houding en werkwijze waarin aandachtig diaconaal handelen en kritisch signaleren met elkaar samenhangen en elkaar versterken. De belangenbehartiging en kritiek dienen altijd voort te komen uit zelf aangegane ontmoetingen en opgedane en beluisterde ervaringen in het diaconale werk. De onderkenning van de mogelijkheid tot (systeem)kritiek in het diaconale handelingsrepertoire scherpt de blik in het praktische diaconaat. Andersom ontlene eventuele kritische signalen bij overheden en instanties hun kracht en geloofwaardigheid aan het kunnen tonen van de eigen concrete inspanningen en activiteiten in het diaconaat.

Samenvattend kunnen we de combinatie van bereidheid tot zorgzaam handelen en samenwerken én een mate van onafhankelijkheid en het hanteren van eigen criteria als typisch diaconale karaktertrek bestempelen. In historische zin komt een dergelijke houding reeds naar voren in het geschetste beeld van de werkwijze en maatschappelijke positionering van de vroege gereformeerde diaconieën (5.2.3). In het bestudeerde diaconale beleid komen we het tegen in omschrijvingen van diaconaat in lokale beleidsplannen (3.3.3) en in de uitgangspunten en de zoektocht naar ‘kerkeigen’ criteria van het ‘Zorgzame kerk’-project (3.5.3).

Een beperking van reflecties op de maatschappelijke positionering van het diaconaat als zodanig is dat het in de regel klassieke voorbeelden zijn van theologisch diaconaat (2.3): overwegingen gestoeld op ambities, overtuigingen, visies en intenties aangaande wat diaconaat zou kunnen of moeten zijn, en wat het zou kunnen of moeten nastreven in een veranderende maatschappelijke context.

We onderschrijven het belang van dergelijk theologisch diaconaat, mits daarin de afstand tussen wens en werkelijkheid wordt onderkend (2.5) en de ambities gepaard gaan met inzicht in de eigen (on)mogelijkheden en besef van

310. Herman Noordegraaf, ‘De missionaire roeping van de Protestantse Kerk in Nederland’, in: *In de Waagschaal*, 2010, 39/16, 13-15; idem, *Kerk en Wmo. De eerste vijf jaren (2007-2011. Een onderzoek naar (kritische) participatie van kerken in de WMO*, Groningen 2012, 121-124; idem, ‘Waakzaam en nuchter in diaconaal perspectief. Pleidooi voor een kritische participatie’, in: Maarten den Dulk e.a. (red.), *Verlegen om een goed woord. Onderweg met Gerrit de Kruijf*, Zoetermeer 2013, 85-95. Vgl. Hans de Waal, ‘Kerk en Wmo: de kunst van de kritische participatie’, in: *Ondersteboven*, 2013, 27/ 2, 60-64.

de eigen, kleiner en ouder geworden, identiteit. Wat 'eigenlijk' zou kunnen of moeten gebeuren is niet hetzelfde als wat daadwerkelijk plaatsvindt of kán plaatsvinden.

In lokale diaconale beleidsplannen wordt dit, met het oog op concrete activiteiten en voornemens, expliciet onderkend of klinkt een dergelijk besef tussen de regels door. De keuze van een diaconie voor een bescheiden antwoord op grote sociaalmaatschappelijke vragen en noden, de wens om eerst te zoeken naar samenwerking of om bestaande kleinschalige activiteiten met het oog op ouderen voort te zetten, zijn tegen deze achtergrond legitieme vormen van contextueel lokaal diaconaat met ouderen.

Naarmate de afstand tussen beleidsmatige, theologische en theoretische reflecties op het diaconaat enerzijds en lokale contexten en concrete gestalten van diaconieën, kerkelijke gemeenten of diaconale organisaties anderzijds toeneemt, lijkt inzicht in de eigen (on)mogelijkheden en de erkenning van de aanwezigheid van relatief veel ouderen in kerk en diaconaat juist af te nemen. Reflectie op de maatschappelijke positionering en rol van diaconaat heeft daardoor in veel gevallen een even stellend, motiverend – soms frustrerend – als vrijblijvend en abstract karakter.

In ons onderzoek signaleerden we afstand tussen diaconaal-theologische ambities enerzijds en concrete kerkelijke en diaconale situaties anderzijds in de ervaringen van een projectgroep rond ouderenbeleid van Kerk in Actie in het contact met lokale kerkelijke gemeenten (3.5.2), en in de zorgvuldige maar ambigue omgang met de aanwezigheid van ouderen in lokale projecten in het kader van 'Zorgzame kerk' (3.5.3). Ook wijst de geringe aandacht in bovenlokale kerkelijke visiedocumenten en beleidsplannen voor de betekenis van de aanwezigheid van ouderen en het proces van vergrijzing in eigen gelederen voor de visie op diaconaat en kerk-zijn (3.6.3) in deze richting.

Het zijn derhalve bij uitstek lokale diaconieën en kerkelijke gemeenten zelf, diaconale organisaties en samenwerkingsverbanden, diakenen, vrijwilligers, beroepskrachten en andere direct betrokkenen die, op grond van inzicht in de eigen identiteit en mogelijkheden, keuzes en gemiddelde leeftijd, én met het oog op de noden en kansen van de lokale context, in staat zijn om de vraag te beantwoorden welke rol van betekenis het diaconaat voor en met ouderen daadwerkelijk kan vervullen in de (lokale) samenleving. Adequaat diaconaal beleid is in de eerste plaats een lokaal en contextueel fenomeen; ook ten aanzien van de vraag naar de maatschappelijke positionering van het diaconaat. Theologisch-diaconale perspectieven, handreikingen en begeleiding door diaconale beroepskrachten en de bovenlokale diaconale organisatie hebben daarbij, onder erkenning van het primaat van het lokale diaconaat in en vanuit kerkelijke gemeenten (2.7), een stimulerende en ondersteunende functie.

Voor een kritische positionering in en door het lokale diaconaat is een mate van bovenlokale, informatieve en theologische ondersteuning onmisbaar, omdat lokale verschuivingen en knelpunten in het sociale domein niet los te zien zijn van bovenlokale en maatschappij-brede ontwikkelingen en politieke keuzes.

Stimulerend, ondersteunend en informerend zijn het theologische diaconaat en de bovenlokale diaconale en kerkelijke organisatie van groot en aantoonbaar belang. Zo worden in veel lokale diaconale beleidsplannen artikelen uit de kerkorde als uitgangspunt gekozen (2.6), hebben de bovenlokale organisatie en de kerkorde bijgedragen aan de ontwikkeling van lokaal kerkelijk en diaconaal beleid als zodanig (3.3.1), beschikte Kerk in Actie in de onderzochte periode over de visie, mogelijkheden en deskundigheid om de vernieuwing van ouderenbeleid te agenderen (3.5.4), tilden lokale diaconale beroepskrachten de beleidsvernieuwing ten aanzien van ouderen naar een hoger plan (3.4.4) en wordt in belangrijke visiedocumenten de aanwezigheid van een diaken onmisbaar geacht voor het voortbestaan van kerkelijke gemeenten (3.6.1.4).

6.3 De diaconale roeping van een ouder wordende kerk met het oog op ouderen

Zo de kerk met een oude dame vergeleken mag worden, dan toch met een *diaconale* oude dame. De gemiddelde leeftijd van de kerk en kerkelijke gemeenten is een invloedrijke, veranderende maar *geen* beperkende factor voor contextueel diaconaat. De kerkelijke gemeente in de eenentwintigste eeuw is de kleiner en ouder geworden drager van de diaconale roeping (5.4). De inbedding van het organisatorische diaconaat in de structuur van Protestantse Kerk is tot op heden sterk en fundamenteel gebleken. Het ontbreekt de kerk en kerkelijke gemeenten in tijden van verandering, krimp en kerkelijke en maatschappelijke heroriëntatie niet aan theologisch-diaconale bronnen en visies.

Tegen deze achtergrond vindt het praktische diaconaat plaats daar waar mensen in en vanuit kerkelijke gemeenten, diaconieën en diaconale organisaties elkaar en anderen zien en ontmoeten, activiteiten organiseren en ervaringen opdoen: in meer en mindere mate, in velerlei gedaante, intentioneel-beleidsmatig of naar gewoonte, kritisch en vernieuwend, of traditioneel en vanouds (2.7).

Waaruit bestaat nu de diaconale roeping ten aanzien van ouderen, ouder worden en vergrijzing? In het concept van de diaconale roeping (3.2.1) onderscheiden we enerzijds contemplatieve (spirituele, ervaringsgerichte) en actieve dimensies van diaconaat, teneinde recht te doen aan de 'binnenkant' van de

diaconale roeping en de 'buitenkant' van het diaconale handelen en organiseren (2.8), en anderzijds interne en externe dimensies van diaconaat, vanwege het 'binnen' en 'buiten' van de kerk in relatie tot de lokale omgeving. Dit laatste onderscheid wil geen rigide scheiding aanbrengen tussen intern-kerkelijk en extern-maatschappelijk diaconaat maar de reikwijdte onderkennen van het verstaan en beantwoorden van de diaconale roeping. De diaconale roeping wordt in de kerkelijke gemeente vernomen, maar evenzeer daarbuiten (2.8, 5.3.1). Op deze wijze kunnen enkele diaconale valkuilen vermeden worden zoals het versmallen van diaconaat tot louter inspanning en activiteit, of het signaleren van noden en behoeften uitsluitend bij 'anderen', voor wie gezorgd moet worden, of het schetsen van een schel contrast tussen 'collecteren in de kerkdienst' en 'dienst aan de samenleving'.

De diaconale roeping heeft een binnenkant en diepe en oude wortels; de ervaring van nood of het behoeven van aandacht is niet voorbehouden aan anderen; en diaconaat is een kerkelijk én maatschappelijk georiënteerd fenomeen. De gedeelde ervaring van ouderdom en ouder worden, in kwetsbaarheid en kracht, kan bij uitstek bijdragen aan een houding van wederkerigheid tussen een kerkelijke gemeente en haar omgeving.

De variëteit van ouderen maakt het onmogelijk en onwenselijk om ouderen als zodanig een doelgroep van diaconaat te noemen. Even gelaagd als de relatie tussen ouderen en vrijwilligerswerk (4.3) is die tussen ouderen en diaconaat. Deze gelaagdheid geldt ook ouderen zelf: sociale en lichamelijke kwetsbaarheid hoeft participatie in passende diaconale of pastorale initiatieven niet te verhinderen, zomin als actieve en vitale betrokkenheid in diaconaal of ander vrijwilligerswerk ervaringen van eenzaamheid of andere nood uitsluit. De door ons geformuleerde nieuwere diaconale zwaartepunten in het ouderenwerk en -beleid (5.3.1) onderkennen deze gelaagdheid en willen zowel de uitdagingen en opgaven, als de mogelijkheden en kansen van ouder wordende kerkelijke en diaconale gemeenschappen benoemen en bevorderen.

Resumerend hernemen we het zoekontwerp van de diaconale roeping met het oog op ouderen en vergrijzing (3.7) en benoemen de belangrijkste inhoudelijke aspecten die naar ons inzicht een rol spelen in, en als criteria kunnen bijdragen aan, de ontwikkeling van adequaat diaconaal beleid ten aanzien van ouderen, ouder worden en vergrijzing. Het onderscheid tussen de interne en externe dimensies, zowel aan de ervarings- als handelingszijde, is relatief: de meeste van de genoemde fenomenen, waarden en ervaringen en bijbehorende handelingsmogelijkheden zijn niet voorbehouden aan óf de kerk óf de samenleving. De interne dimensie belicht enkele specifieke aspecten van diaconaat en kerk; de externe dimensie voegt daar bredere, meer 'algemeen toegankelijke', herkenbare aspecten aan toe – die niettemin van vergelijkbaar belang

zijn voor het verstaan en beantwoorden van de diaconale roeping ten aanzien van ouderen.

Het is aan lokale kerkelijke gemeenten en diaconieën, samenwerkingsverbanden en diaconale organisaties, aan diakenen, vrijwilligers en andere betrokkenen om, met ondersteuning door beroepskrachten of werkgroepen in de bovenlokale kerkelijke en diaconale organisatie, deze aspecten te herkennen, te vertalen en toe te passen in adequaat beleid en activiteiten met het oog op ouderen in concrete en specifieke lokale contexten.

	CONTEMPLATIEVE DIMENSIE <i>Spiritualiteit, ervaringen</i>	ACTIEVE DIMENSIE <i>Handelen, organiseren</i>
INTERNE DIMENSIE <i>Bronnen, kerk</i>	Ontmoeting	Ontmoeten,
	Kerkdienst	ontmoetingsruimte creëren
	Gemeenschap ervaren	Gemeenschap stichten
	Avondmaal	Maaltijd
	Genade, dankbaarheid	Dienstbetoon, hulp
	Gebed, compassie	Collecteren, delen
	Ouderdom, ouder worden	Erkenning
	Lijden, ziekte, afscheid	Pastorale zorg
	Verschillend zijn	Samenleven, samenwerken
EXTERNE DIMENSIE <i>Context, samenleving</i>	Ontmoeting	Ontmoeten
	Waardigheid	Erkennen
	Kwetsbaarheid	Ondersteunen,
	Zorgafhankelijkheid	mee uithouden
	Eenzaamheid	Aandachtig zijn
	Wijsheid, talent, goede wil	Empowerment,
		wederkerigheid,
		vrijwilligerswerk
	Armoede	Financiële, materiële hulp,
	Schrijnende situaties	signaleren, lobby,
		protest aantekenen,
	bondgenootschap	
Leeftijdsvooroordelen, <i>agisme</i>	Bewustwording, agenderen	
Solidariteit ervaren, ook tussen generaties	Solidariteit bevorderen, ook tussen generaties	

FIGUUR 4: Aspecten van de diaconale roeping met het oog op ouderen, ouder worden en vergrijzing

6.4 Aanbevelingen voor beleid

In de conclusies van de hoofdstukken 2 tot en met 5 zijn reeds enkele aanbevelingen verwoord, zoals ten aanzien van adequaat spreken over diaconaat (2.9), het belang van het erkennen van de aanwezigheid en variëteit van ouderen en

het onderkennen van vergrijzing in kerkelijk beleid (3.7 en 4.5), en het belang van diaconale attitudes in de omgang met ouderen in de breedte van contextueel kerk- en gemeente-zijn.

Tegen deze achtergrond formuleren we nog enkele toegespitste aanbevelingen die de ontwikkeling van lokaal en bovenlokaal diaconaal beleid met het oog op ouderen ten goede kunnen komen:

- Het verdient aanbeveling voor lokale kerkelijke gemeenten en diaconieën om bij een analyse van de leeftijdsopbouw van de kerkelijke gemeente, zo mogelijk in relatie tot de leeftijdsopbouw van de lokale context (dorp, wijk, stadswijk), de gemiddelde leeftijd van leden en kerkgangers serieus te nemen. Het is ontdekkend en verhelderend om, in samenspraak met enkele ouderen of een werkgroep van ouderen, gezamenlijk te reflecteren op wat deze gemiddelde leeftijd voor alle betrokkenen betekent, welke beelden het oproept, met welke feitelijke en mogelijke consequenties het wordt geassocieerd, hoe het komt dat vergrijzing voor velen gelijk staat aan een probleem of een bedreiging, en om gezamenlijk te verkennen of er daarnaast ook andere perspectieven en waarderingen voor de gemiddelde leeftijd mogelijk zijn.
- In diverse grotere kerkelijke gemeenten of gemeenten die samenwerken zijn ouderenpastores werkzaam of kerkelijk werkers die anderszins bijzondere aandacht hebben voor ouderen. Het verdient aanbeveling om, naast de pastorale zorg, een deel van de arbeidstijd te besteden aan het analyseren van de omgang met en waardering van ouderen binnen en buiten de kerk, in de breedte van het lokale kerkelijke en diaconale beleid, en om te onderzoeken welke activiteiten aansluiten bij de contextuele diaconale roeping ten aanzien van ouderen. Indien nodig zijn veel diaconieën in staat om een eventuele uitbreiding van de aanstelling te bekostigen. Ook kunnen (samenwerkende) diaconieën, onder verwijzing naar de vergrijzing van de (lokale) samenleving en de (eigen) kerkelijke gemeente, met dit doel specifiek diaconale kerkelijk werkers of andere beroepskrachten aanstellen.
- Inzicht in de eigen (on)mogelijkheden en identiteit, bereidheid tot samenwerking met lokale maatschappelijke bondgenoten en daarbij eigen criteria kunnen en durven hanteren, behoort tot het diaconale DNA. Bescheidenheid, kleinschaligheid en het centraal stellen van ontmoetingen van mens tot mens zijn geen diaconale tekortkomingen maar diaconale deugden. Het verdient aanbeveling om met het oog op samenwerking en bereidheid tot kritische participatie zichzelf kenbaar te maken in de lokale context, bij de burgerlijke overheid en maatschappelijke organisaties, en om aansluiting te zoeken bij reeds bestaande initiatieven met het oog op het welzijn van kwetsbare ouderen – en anderen.

- Ouderen zijn, in al hun variëteit, niet de enigen die door hun aanwezigheid een beroep doen op diaconale betrokkenheid. Naast diaconale aandacht voor ouderen en vergrijzing door lokale kerkelijke gemeente of diaconieën kan de contextuele diaconale roeping *door* ouderen heel wel bestaan uit het besteden van diaconale aandacht en middelen aan werelddiaconaat, diaconale projecten voor en door jongeren, de opvang van ongedocumenteerden, klimaatdiaconaat, straatpastoraat, et cetera – een diaconale gemeente van ouderen kan van betekenis zijn voor allen.
- De bovenlokale kerkelijke en diaconale organisatie hebben tot dusver een belangrijke ondersteunende en stimulerende functie vervuld in het lokale diaconaat, ook ten aanzien van de omgang met ouderen en het proces van vergrijzing. Met het oog op het voortgaande proces van vergrijzing van kerkelijke gemeenten verdient het aanbeveling om deze functie te continueren en waar mogelijk te vergroten. Dat kan door nieuwe project- of werkgroepen in het leven te roepen die kerkelijke gemeenten en diaconieën specifiek bijstaan in de omgang met het proces van vergrijzing in de eigen gelederen en het daarin ontdekken van de diaconale roeping voor, met en door ouderen. Het getuigt van zelfkennis en visie om de vergrijzing van diaconale kerkelijke gemeenten te onderkennen en te waarderen als uitgangspunt, niet als bedreiging.
- Het behoort tot de contextuele diaconale roeping van de kerk als geheel om de eigen ouder wordende gestalte te beamen. Naast nieuwe initiatieven, pioniersplekken en aandacht voor jongeren of (afwezige) middengroepen is erkenning van de vele aanwezige oudere betrokkenen een voorname diaconale en kerkelijke uitdaging. Dit verdient meer aandacht en doordenking in bovenlokale visiedocumenten en beleidsplannen dan tot dusver het geval is. Op grond van eigen ervaringen en een adequate houding en werkwijze zou de kerk en zouden kerkelijke gemeenten, door praktische en kritische participatie, in diaconale zin een proeftuin kunnen zijn voor een vergrijzende samenleving.
- In de zoektocht van de Protestantse Kerk en andere kerkgenootschappen naar nieuwe vormen van kerk-zijn staan de kerkelijke ambten, ook het ambt van diaken, onder de nodige druk. De figuur van de ambtsdrager en de kerkordelijke vereisten dienaangaande zouden een obstakel kunnen zijn voor nieuwe, tijdeigen vormen van kerk- en gemeentezijn. Het bereid vinden van nieuwe en voldoende ambtsdragers is voor veel kerkelijke gemeenten een opgave. Diaconaat valt niet samen met diaconie en diaken, maar tot op heden is de diaken in de protestantse kerktraditie in Nederland van eminente betekenis gebleken voor de continuïteit in het verstaan van de diaconale roeping, in heel verschillende tijden en contexten. Evenzo zijn

geormerkte diaconale tegoeden uit het verleden een belangrijke hulpbron voor het kunnen beantwoorden van de diaconale roeping, in welke vorm en met welk doel ook. Het verdient aanbeveling om in de huidige en nabije heroriëntaties op kerk- en gemeentezijn de continuïteit van in ieder geval de *functie* van de diaken – dus dat waar de diaken voor staat, de positie van diaken in het kerkelijke bouwwerk, en wat de diaken doet – te waarborgen.

Summary

THIS STUDY EXAMINES the multifaceted relationship between Protestant diaconate in the Netherlands, older people¹, and ageing. Its design issues from broader research into a changing diaconate in a changing welfare state in the twenty-first century in the Netherlands. Three underlying motives gave rise to this project: (1) the desire to analyze and interpret the impact of ageing on church, diaconate, and society, (2) the intention to identify and formulate fundamental diaconal values in diaconal and church-related activities and policies regarding older people, and (3) the need to clarify the nature and mission of the diaconate as such. In combining different aspects of the relation between diaconate and older people, we aim to answer the following *research question*: what constitutes adequate diaconal policy with regard to older people in the context of ageing for local church congregations and *diaconieën* and the supra-local (national) diaconal and church organizations? Research methods include context analysis, policy analysis, historical and diaconal-theological reflection, and conceptualization. To demarcate the research field, we focus on the diaconate we find in congregations and organizations within the Protestant Church in the Netherlands (PKN). A further aim of this study is to formulate recommendations from which the development of adequate diaconal policy with regard to older people in the context of ageing may benefit. A final purpose is to contribute to a phenomenology of Protestant diaconate and the development of Diaconal Studies in the Netherlands.

Chapter Two answers the question of how to define ‘diaconate’, as a seminal term referring to the activities and commitment of churches and church-related organizations in combating poverty and meeting material and social needs. The debate on the origins and meaning of *diakonia* has instigated critical reflection on contemporary use of the term diaconate. Protestant diaconate is a specific form of Christian social practice which originated in the Reformation era due

1. Or: older adults, older persons, senior citizens, old people, the elderly (see 4.1)

to a new, social-charitable interpretation of the office of deacon and the institutionalization of local *diaconieën* within church congregations. Meaningful use of the term diaconate presupposes and recognizes this fundamental relation to local church-related diaconate. We distinguish between the organizational, theological and practical dimensions or aspects of diaconate that presuppose each other but are not identical to each other. From a theological, practical, and organizational perspective, diaconate always remains incomplete because of a distance between the desired diaconate on the one hand and the existing diaconate on the other. In defining diaconate theologically in terms of ‘calling’ (*vocation*) and ‘answering’, as is suggested in the church order of the Protestant Church, we are able to recognize this distance. Furthermore, in applying the notions of calling and answering to the diaconate we are able to incorporate and connect the spiritual (contemplative) and active, as well as the internal and external, dimensions of the diaconate regarding a particular diaconal question or field of interest, e.g. older people and the context of ageing.

Chapter Three examines how older people and ageing are ‘present’ – or absent – in diaconal and church policy documents, and which theological notions and other concepts of diaconate are used in the local and supra-local diaconate. We compiled and analyzed a wide range of policy documents and reports stemming from local *diaconieën*, congregations and diaconal initiatives within the Protestant Church, and from supra-local projects of (the diaconal organization) *Kerk in Actie*, the general synod, and the service organization of the Protestant Church between 2006 and 2016. The concepts of diaconal calling and answering (diaconal vocation) are utilized as heuristic tools to identify various aspects (experiences, values, options for action) of the relation between diaconate and older people in church and society. From key quotes, case studies, project evaluation, and policy analysis, we gain insight into the manner in which in the local diaconate older people are widely regarded as a traditional target group for diaconal activities. At the same time, older people are recognized as diaconal practitioners and (new) volunteers. Local diaconal policy documents also display a striking variety of theological and other descriptions of what is thought to be the (local) nature and mission of the diaconate. Two examples of local diaconal policy regarding older people show the additional value of local diaconal professionals in the renewal of diaconal policy regarding older people and the topic of ageing. In the supra-local diaconate, an evaluation of two projects of *Kerk in Actie* shows the merits and limitations of diaconal-theological and other expertise in supporting local church congregations and *diaconieën* in respectively empowering older people and fulfilling a caring role in society. Expert guidance and a supra-local perspective improve the quality of local diaconal policy. At the same time, the distance between a supra-local

expert group and local practitioners is a limitation. On the one hand, in supra-local church policy documents great importance is attached to the diaconate and the diaconal vocation of the church as such, even in times of numerical decline and reorganization. On the other hand, the little attention given to the presence of older people and the process of ageing in the same policy documents is rather out of proportion to the actual presence of older people in church and diaconate. Addressing, and dealing with, the topic of ageing in church policy documents appears to be precarious in the period we analyzed.

Chapter Four offers a context analysis of the broad research field of population ageing, biological ageing and individual and social aspects of getting older. It also provides an analysis and evaluation of the process of ageing in the Protestant Church. The diversity among older people, between the later and final stages in life, and between aspects of old age, requires careful and nuanced perception and language. At the same time, justice is being done to the experiences of older people by recognizing their presence, by recognizing aspects of ageing, and by recognizing the 'vulnerable autonomy' in old age and in situations of care dependency. The combined process of demographic and biological ageing, and discussion on interpretations of its (future) consequences, became a major social, political and economic theme in recent decades. Ageing changes the age composition of the population – interpretations of ageing have been important factors in the reorganization of the welfare state, health care and social arrangements in society. Solidarity between and within generations is an important value in volunteering and in informal care, and should continue to be a fundamental value in arrangements and legislation regarding the participation and support of, as well as the care for, vulnerable older people. Effects of population ageing are also present in the church and the diaconate. However, the ageing of the church itself has far greater impact on its life and work. Due to long-term membership decline, especially among younger generations – taking into account significant local and regional variations in this regard –, a 'shrinking church with many older people' is an adequate characterization of the Protestant Church. Interpretations of the consequences of the ageing of the church diverge. In general, the ageing of the church is regarded to be a negative characteristic. The church is initiating new forms of community and 'being church' that may appeal to younger generations. Organizationally and financially, the 'older' forms of church and local congregations have thus far been indispensable for the support of the new ones. In diaconal-theological contributions, certain consequences of ageing in society and church have been deemed opportunities for renewed diaconal presence and the participation of churches in society. The justified call for new diaconal activities, however, is preceded by a similarly justified call to recognize and appreciate the many

older people in church and diaconate, and to reflect on what it means to be a shrinking and ageing church in an ageing society.

Chapter Five presents firstly an historical perspective on the relation between the diaconate and older people and secondly a diaconal-theological take on the importance of the diaconal vocation for congregations in a context of ageing. From an historical point of view, diaconal involvement with older people is rooted in the traditions of Works of mercy, Christian social practice, and church-related charitable support for the poor and needy, many of them being older people. Together with private initiatives and early public institutions, church-related charity stands at the origins of organized care for the poor. Since the Reformation, Protestant diaconate acquired a central and independent position in local poor relief and the care for vulnerable older people in the Netherlands. Due to the structural position of the office of deacon and local *diaconieën* within congregations, as a means to answer to the diaconal vocation in changing times and contexts, the diaconate demonstrates a high level of organizational continuity. Numerous local diaconal institutions were founded for older people in need of care and support, under strict and religious rule. In the nineteenth and twentieth centuries, diaconal care for the poor reached its limits in terms of capacity and reputation. Due to secularization, the professionalization of (elderly) care, and the development of the welfare state, diaconal involvement with older people evolved into small-scale, local and congregational activities, emergency support and participation in local social initiatives. As a contextual phenomenon, diaconal involvement with older people reflects social and theological developments. Discontinuity with the past is found not only in the reduced societal position and influence of the diaconate but also in the ideas, motives and practices within the diaconal involvement with older people. Paternalism and other expressions of one-sidedness in encountering older people largely made way for attentiveness, reciprocity and participation. Yet, objectification of older people as a singular target group remains a diaconal pitfall – which needs to be avoided, especially given the growing presence and increased diversity of older people.

From a diaconal-theological perspective, the importance of newer diaconal values and practices with regard to older people extends beyond traditional diaconal activities towards other activities, policies, and aspects of being church in the context of ageing as well. These values and practices include recognition of those who are present, addressing negative stereotypes, practical support, and creating environments that enable encounters in and between generations. Integral to the contextual diaconal vocation is a critical evaluation of traditional diaconal activities that are being organized ‘for’ instead of ‘with’ older people, as well as critical reflection on pastoral and other types of care that

are organized along the lines of church membership only. Elaborating on the reciprocal relationship between the diaconate and the Lord's Supper, we argue that diaconal recognition of, and appreciation for, older people is pivotal for an ageing church and congregations in general in the context of an ageing society.

In Chapter Six we conclude our study by answering the main research question, partly by referring to what has been stated in the previous chapters. With regard to the diaconal and church policy documents we analysed, we note that positive images and metaphors regarding old age and the ageing of the church are missing. A comparison between individual ageing and the 'institutional ageing' of the church shows certain striking similarities. The ageing of the church has had more impact on our understanding and construal of the diaconal vocation regarding older people than we initially expected. Adequate diaconal policy in local congregations and diaconieën and in the supra-local diaconal and church organizations starts with recognizing and honoring the older people who are present as the 'hidden subject' of an ageing church. Still, several roles for active social participation of diaconieën and congregations remain available. The concept of 'critical participation' – a diaconal attitude and method that combines diaconal activities, cooperation with others, lobby, and a critical perspective on social and structural shortcomings – can be helpful in this regard. The concept of the contextual diaconal vocation, which includes experiences, values and options for action regarding diaconate and older people, offers starting points as well. It is up to the ageing local congregations and diaconieën themselves to continue with, or create new, suitable diaconal policy and practices; based on their identity, choices and possibilities, and in interaction with topical issues, opportunities, and needs in the local context. Finally, concise recommendations and points of attention are formulated for local and supra-local diaconal policy makers.

Literatuur

- Abma, T. en R. in 't Veld (red.), *Handboek Beleidswetenschap: perspectieven, thema's, praktijkvoorbeelden*, Amsterdam 2001.
- Adema, Y. en I. van Tilburg, *Zorgen om morgen. Vergrijzingsstudie 2019*, Den Haag 2019.
- Althuis, Wim en Joop Brongers, 'Diaconaat in de evangelisch-charismatische traditie: *Soup, soul, salvation*', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011, 212-232.
- Appold, K.G., *Abraham Calov's doctrine of vocatio in its systematic context*, Tübingen 1998.
- Assink, M., *Diaconaat met perspectief. Beleid, organisatie en praktijk van het diaconaat*, Goes 1993.
- Baart, Andries, *Een theorie van de presentie*, Utrecht 2001.
- 'Diaconaal handelen', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004, 282-294.
- Baars, Jan, *Het nieuwe ouder worden. Paradoxen en perspectieven van leven in de tijd*, Amsterdam 2006.
- 'Goed ouder worden', in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machielse (red.), *Goed ouder worden*, Amsterdam 2011, 13-25.
- Bäckström, Anders and Grace Davie (eds.), *Welfare and Religion in 21st Century Europe: Volume 1. Configuring the Connections*, Farnham 2010.
- *Volume 2. Gendered, Religious and Social Change*, Farnham 2011.
- Bäckström, Anders, 'Religion between the private and the public – about diaconal studies as an academic field', in: *Diaconia, Journal for the Study of Christian Social Practice*, Volume 3 issue 1, 2012, 44-57.
- Badcock, Gary D., *The Way of Life. A Theology of Christian Vocation*, Grand Rapids 1998.
- Balke, W., A. van de Beek en J.D.Th. Wassenaar (red.), *De kerk op orde? Vijftig jaar hervormd leven met de kerkorde van 1951*, Zoetermeer 2001.
- Becker, Jos en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag 2006.
- Beckers, Jo, 'Interview: diaconie en ouderen', in: *Diakonie en Parochie*, 2008, 4, 3-9.
- Beets, G. en T. Fokkema, 'Misverstanden over vergrijzing. Wensenpakket van velen niet te realiseren', in: *Demos, Bulletin over bevolking en samenleving*, 2005, 5, 37-40.

- Belderok, Joop J., *Vitaal en kwetsbaar grijs. Kwetsbare ouderen in een vitale buurt*, Amsterdam 2007.
- Berg, Conny van den, 'Ouderen en welzijnswerk', in: Joost van Vliet en Jan S. Jukema, *Perspectieven op ouder worden en de sociaal professional*, Den Haag 2014, 251-260.
- Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J. e.a. (red.), *Bejaardenwerk. Een taak van de kerk*, 's-Gravenhage 1958.
- Berkhof, H., *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, Kampen 2002/8 (1973).
- Bernts, Ton en Joantine Berghuijs, *God in Nederland 1966-2015*, Utrecht 2016.
- Beskers, Riek, *Van armenzorg naar ouderenzorg. Historisch overzicht van 165 jaar diakonaal werk van de Hervormde Gemeente te Winterswijk*, Winterswijk 1986.
- Beumer, Jurjen, *Onrustig zoeken naar God. De spiritualiteit van Henri Nouwen*, Tiel 1996.
- *Reikhalzend. Spiritualiteit uit het hart van de stad*, Baarn 1999.
- 'Geen Calvijn zonder Franciscus', in: Herman Noordegraaf, *De diaconale C-factor. De betekenis van Calvijn voor het diaconaat*, Groningen 2009, 33-37.
- Beyreuther, Erich, *Geschichte der Diakonie und Inneren Mission in der Neuzeit*, Berlin 1983.
- Bieder, Werner, *Die Berufung im Neuen Testament*, Zürich 1961.
- Bijl, Rob, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017*, Den Haag 2017.
- Bijsterveld, Karin, *Geen kwestie van leeftijd. Verzorgingsstaat, wetenschap en discussies rond ouderen in Nederland, 1945-1982*, Amsterdam 1996.
- Bilderdijk, Willem, 'Ouderdom', in: *Navonkeling. Tweede Deel*, Leiden 1826.
- Blockmans, W.P. en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975, 88/4, 501-538.
- Boele, Anita, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650*, Hilversum 2013.
- Boele, A.H. and T. de Moor, 'Because family and friends got easily weary of taking care. A new perspective on the specialization in the elderly care sector in early modern Holland', in: *Economic History Review*, 2017, 71/2, 437-463.
- Boer, C. den (red.), *Lof en dienst. Pastorale handreiking ten dienste van de diaken*, Kampen 1987.
- Boer, Theo en Stef Groenewoud, *Vroegchristelijke denkers en hedendaagse morele zorgdilemma's*, Den Haag 2011.
- Boer, Theo A., 'Theologisch-ethische kanttekeningen bij de natuurlijke dood', in: *Kerk en Theologie*, 2013, 64/4, 343-354.
- Bolwijn, Ronald e.a. (red.), *Armoede in Nederland 2019*, Utrecht 2019.
- Bond, John, Freya Dittmann-Kohli et al., 'Ageing into the future', in: John Bond, Sheila Peace et al. (eds.), *Ageing in Society. European Perspectives on Gerontology*, 3rd edition, London 2007, 296-308.

- Boneschansker, J. en J. van Sluis (red.), *Het beeld van de arme. Studies over diaconaat aangeboden aan prof. dr. F.R.J. Knetsch*, Zoetermeer 1991.
- Borght, Ed. A.J.G. van der, *Het ambt herdacht*, Zoetermeer 2000.
- Bos, F. Tobias en Leo J. Koffeman (red.), *Nieuwe toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Utrecht 2019.
- Bosch, David J., *Transforming mission. Paradigm Shifts in Theology of Mission*, New York 1991.
- Breed, Gert, 'Diakonia: In Conversation with John N. Collins', in: *Ecclesiology*, Volume 13 Issue 3, 2017, 349-368.
- Brienen, T. *Handboek voor de diaconologie. Inleiding in de theologie van de 'bediening van het Woord' in al zijn dimensies*, Heerenveen 1999.
- Bronkhorst, A.J., *Schrift en Kerkorde. Een bijdrage tot het onderzoek naar de mogelijkheid van een 'Schriftuurlijke kerkorde'*, Den Haag 1947.
- Brouwer, Rein, *Pastor tussen macht en onmacht. Een studie naar de professionalisering van het hervormde predikantschap*, Zoetermeer 1995.
- "Zomaar een dak...' Koinonia met daklozen als diaconaal leerproces', in: F. Gerit Immink en Cas. J.A. Vos (red.), *God in een kantelende wereld. Geloof en kerk in veranderende contexten*, Zoetermeer 2009, 81-94.
- Brouwer, Rein, Kees de Groot, Henk de Roest, Erik Sengers en Sake Stoppels, *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*, Kampen 2007.
- Brouwers, Jan, Hub Crijns en Jozef Wissink, 'Diaconie in de Rooms-katholieke Kerk vanaf de 16de eeuw', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011, 145-165.
- Bruin, Renger de, Mieke Heurneman, Frank van der Vreeke (red.), *Van aalmoes tot AOW: zes eeuwen ouderenzorg in een Nederlandse stad*, Utrecht 1996.
- Campen, Cretien van (red.), *Kwetsbare ouderen*, SCP Den Haag 2011.
- Campen, Cretien van, 'Ouderen: vitaal en kwetsbaar', in: Joost van Vliet en Jan S. Jukema, *Perspectieven op ouder worden en de sociaal professional*, Den Haag 2014, 25-35.
- Cobben, P.G., 'Vergrijzing in het tijdperk van de eeuwige jeugd', in: J. Boelhouwer, W.J.M. van Genugten, H. Keuzenkamp (red.), *Ontgroening en vergrijzing*, Tilburg 1992.
- Collins, J.N., *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York/Oxford 1990.
- *Deacons and the Church. Making connections between old and new*, Leomister/Harrisburg 2002.
- Crijns, H. e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004.
- Crijns, H. e.a. (red.), *Arbeid, zin en geloof. Handboek kerk en arbeid*, Kampen 2006.
- Crijns, H. e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011.
- Crijns, H. e.a. (red.), *Diaconaal doen doordacht. Handboek diaconiewetenschap*, Utrecht 2018.

- Crijns, H., 'Definities van diaconie vanuit katholieke bronnen. Citaten uit Nederlandse kerk en theologie, 1982-2006', z.p. 2006.
- Crijns, H. en Lúzten Miedema, 'Pastoraat', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004, 325-330.
- Crutzen, Olaf en Laura van der Linden, *Armoede in Nederland 2016. Onderzoek naar hulpverlening door diaconieën, parochiële caritasinstellingen en andere kerkelijke organisaties in Nederland*, Utrecht 2016.
- Dekker, Gerard, *Van roeping naar baan. Arbeid in godsdienstig perspectief*, Baarn 1996.
- 'Geen dwarslaag, maar een dwarsbeuk', in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 2001, 101/4, 162-164.
- Dekker, Paul, 'Vrijwilligerswerk verkend', in: *Geron, Tijdschrift over ouder worden en samenleving*, 2017, 4, 6-10.
- Dekker, Wim, *Missionair en marginaal. Kleine theologie voor een krimpende kerk*, Zoetermeer 2011.
- Delleman, A.G., *Diakonaat in de praktijk. Een aantal onderwerpen behandeld uit en voor de praktijk*, z.p. 1977.
- Derkx, Peter, 'Gezond tweehonderd jaar? Kan dat en moeten we dat willen?', in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machielse (red.), *Goed ouder worden*, Amsterdam 2011, 47-70.
- Dingemans, G.D.J., *Een huis om in te wonen. Schetsen en bouwstenen voor een Kerk en een Kerkorde van de toekomst*, Den Haag 1987.
- 'Kerkorde als ecclesiologische vormgeving', in: W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen 1992.
- *De stem van de Roepende. Pneumatheologie*, Kampen 2000.
- Dongen, J.C. van, *Diakonia/Charitas. Motivatie tot dienen*, Kampen 1978.
- *Offer als levensstijl. Eerstelingen, vreemdelingen, volgelingen*, Nijkerk 1983.
- Doortin, Ingrid, 'Redzaam ouder worden en zorg voor niet-redzame ouderen', in: Joost van Vliet en Jan S. Jukema, *Perspectieven op ouder worden en de sociaal professionaal*, Den Haag 2014, 211-220.
- Douwes, P.A.C., *Armenkerk. De Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*, Schiedam 1977.
- 'Het perspectief van de geschiedenis', in: *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Den Haag 1984-1993.
- 'Het werk van diakenen als terrein van historisch onderzoek', in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 1989, 30, 29-47.
- 'Geschichte der holländischen Diakonie', in: *DWI-INFO*, 23, Heidelberg 1989/1990.
- Engelen, Th.L.M., 'Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem', in: O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen & J. Oudhof (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001*, Den Haag 2007, 51-72.

- Ervik, Rune and Tord Skogedal Lindén, 'The making of ageing policy: framing, conceptual ambiguities and national policy developments', in: Rune Ervik & Tord Skogedal Lindén, *The Making of Ageing Policy. Theory and Practice in Europe*, Cheltenham 2013.
- Eurich, Johannes, Peter Dabrock, Wolfgang Maaser (Hg.), *Intergenerationalität zwischen Solidarität und Gerechtigkeit*, Heidelberg 2008.
- Evangelische Kirche in Deutschland, *Im Alter neu werden können. Evangelische Perspektiven für Individuum, Gesellschaft und Kirche*, Gütersloh 2009.
- Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam, III: De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*, Baarn 1971.
- Everts, J, 'Bejaarden. Sterk vermeerderde belangstelling voor de bejaardenzorg', in: J. Everts en A. Treurniet, *Gids voor maatschappelijk werk*, Deel I, Alphen aan den Rijn 1954, 441-465.
- 'Bejaardenzorg. Ter Inleiding', in: *Diakonia*, 1952, 19/10, 152-153.
- Fuchs, J.M., *Verzorgen en verplegen. Evangelisch-lutherse bejaardenzorg. Luthers Diaconiehuis 1772-1967*, Amsterdam 1967.
- Ganzevoort, Ruard en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer 2007.
- Gelderloos, Jacobine, *Sporen van God in het dorp. Nieuwe perspectieven voor kerken op het platteland*, Utrecht 2018.
- Generale Synode van de Protestantse Kerk in Nederland, *Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland* [PKO], Utrecht 2019 (versie t/m 1 juli 2018).
- Gooder, Paula, 'Diakonia in the New Testament: a Dialogue with John N. Collins', in: *Ecclesiology*, Volume 3 issue 1, 2006, 33-56.
- Graaf, Nan Dirk de, Ariana Need en Wout Ultee, 'Levensloop en kerkverlating. Een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische onregelmatigheden', in: *Mens en Maatschappij, Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 2000, Volume 75 issue 3, 229-257.
- Gras, Harm, *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800*, Zuidwolde 1989.
- Haan, A.M.J. de, 'Geschiedenis van de Heilige Geest en het Heilige Geesthofje te 's-Gravenhage', in: *Jaarboek Vereniging Die Haghe 1969*, Den Haag 1969, 18-49.
- Hahnenberg, E.P., *Awakening Vocation. A Theology of Christian Call*, Collegeville 2010.
- Hammann, Gottfried, *Die Geschichte der christlichen Diakonie. Praktizierte Nächstenliebe von der Antike bis zur Reformationszeit*, Göttingen 2003.
- Harinck, G. (red.), *Diakonie in verleden en heden*, Barneveld 1992.
- Hart, Joep de, *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*, Den Haag 2014.

- Haslinger, H., *Diakonie zwischen Mensch, Kirche und Gesellschaft. Eine praktisch-theologische Untersuchung der diakonischen Praxis unter dem Kriterium des Subjektseins des Menschen*, Würzburg 1996.
- Hazenkamp, Gerard, 'Grijs is meer dan een kleur', in: *Toer, Impulsen voor inspirerend kerk-zijn*, 2004, 4/5, 4-5.
- Heitink, Gerben, *Praktische theologie. Geschiedenis-theorie-handelingsvelden*, Kampen 1993.
- Heitink, Gerben e.a. (red.), *Een gezamenlijke trektocht. Meedenken met Jan Hendriks over gemeenteopbouw*, Kampen 1998.
- Heijst, Annelies van, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*, Zoetermeer 2008.
- Hendriks, J., *Overal waar mensen zijn. De diakonale gemeente*, Kampen 1973.
- *Gemeente als herberg. De kerk van 2000, een concrete utopie*, Kampen 1999.
 - *Op weg naar de Herberg. Bouwen aan een open kerk*, Kampen 2002.
 - *Verlangen en vertrouwen. Het hart van gemeenteopbouw*, Kampen 2008.
 - *Goede wijn. Waarderende Gemeenteopbouw*, Kampen 2013.
- Hentschel, Anni, *Diakonia im Neuen Testament. Studien zur Semantik unter besonderer Berücksichtigung der Rolle von Frauen*, Tübingen 2007.
- Hermann, V., '... die Forderung einen eigenen Disziplin 'Diakonik' ist erst wenige Jahre alt. Eine kleine Skizze der Geschichte der Diakoniewissenschaft im 19. und 20. Jahrhundert', in: Johannes Eurich, Christian Oelschlägel (Hg.), *Diakonie und Bildung. Heinz Schmidt zum 65. Geburtstag*, Heidelberg 2008
- Hermelink, Jan, 'Kybernetik: Alternde Kirche, Kirche der Alten', in: Thomas Klie, Martina Kumlehn und Ralph Kunz (Hg.), *Praktische Theologie des Alterns*, Berlin 2009, 543- 573.
- Hertog, G.C. en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009.
- Heuvel, P. van den, *De Hervormde kerkorde. Een praktische toelichting*, Zoetermeer 2001.
- (red.), *De toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2004.
- Hoekstra, Trinus (red.), *Metamorfosen van religie en het diaconaat. Een theologische door-denking van diaconaat*, 's-Hertogenbosch 2008.
- 'Verder denken over diaconaat en diaconie', in *Ondersteboven* 5, 2008, 43-50.
- Hoeven, H.W. van der, *Het huys Amstel 51*, Amsterdam 1978.
- *Uit de geheime notulen van de 'Eerwaarde Grootte Vergadering' 1785-1815. Het beleid van de Diakonie van de Hervormde kerk te Amsterdam*, 's-Gravenhage 1985.
- Hof, E.D., *Reimagining Mission in the Postcolonial Condition*, Zoetermeer 2016.
- Holten, Johan van, *Rol en roeping. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de rolopvatting van aanstaande, beginnende en oudere predikanten gerelateerd aan hun roepingbegrip*, Zoetermeer 2009.
- Hoogen, T. van den en J. Hendriks, 'Ontmoeting en verandering in lokale geloofsgemeenschappen. Terugblik en uitzicht', in: *Praktische Theologie* 18/4, 1991, 470-485.

- Houtepen, Anton, 'Diakonia opnieuw geïnterpreteerd', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004, 366-379.
- Huizing, Wout, 'Ouder worden in de Nederlandse samenleving en kerk anno 2013. Feiten en visies', in: *Kerk en Theologie*, 2013, 64/4, 298-309.
- Immink, F.G., *Terugkeer van het heilige?*, Utrecht/Kampen/Leiden 2010.
- Jager-Vreugdenhil, Marja en Roel Kuiper, 'Lokaal diaconaat: vier scenario's', in: Elise van Hoek-Burgerhart e.a. (red.), *Nabije naasten. Kerken actief in lokaal diaconaat*, Barneveld 2007, 35-43.
- Jager-Vreugdenhil, Marja, 'Kerken en de ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2013, 4/2, 79-98.
- Jahnke, Timo, *In Würde altern und alt sein. Praktisch-Theologische Bausteine zu einem Würdevollen Alterungsprozess im Kirchen- und Gemeindekontext*, Münster 2014.
- Jong, Gert de, *Diaconaat en zorg. Onderzoek naar de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg*, Nijmegen 2003.
- *Onderzoek naar de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg. Deelrapportage Den Haag*, Nijmegen 2004.
- Jong Gierveld, Jenny de, 'Eenzaamheid en kerk', in: Eep Talstra e.a., *Ongekend. Over eenzaamheid*, Barneveld 2006, 44-53.
- Jonge, K.T., 'Diaconaat en gemeente', in: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009, 142-169.
- Kamp, P.W. van der, 'Solidariteit en Wmo: Een nieuwe kans voor het diaconaat van de kerk?', in: *Theologia Reformata*, 2009, Volume 52 issue 2, 151-172.
- Karres, D.J., *De gemeente en haar diakonaat*, Den Haag 1969.
- Kirkland, Kevin, Howard McIlveen, Marion Boelhauer en Peterjan van der Wal, *'k Zou zo graag een ketting rijgen. Levensthema's voor kringgesprekken met ouderen*, Zoetermeer 2007.
- Klerk, Mirjam de e.a., *Informeel hulp: wie doet er wat? Omvang, aard en kenmerken van mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg en ondersteuning in 2014*, Den Haag 2015.
- Klie, Thomas, 'Diakonik: Für(s) Alte(r) sorgen. Zwischen Betreuung und Altersmanagement', in: Thomas Klie, Martina Kumlehn und Ralph Kunz (Hg.), *Praktische Theologie des Alterns*, Berlin 2009, 575-595.
- Klinken, Jaap van, *Diakonia. Mutual Helping with Justice and Compassion*, Kampen/Grand Rapids MI 1989.
- Knetsch, F.R.J., 'Diaconaat als ambtelijke armenzorg, I: Inleidende opmerkingen bij een verwaarloosd gebied uit de kerkgeschiedenis', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*, 1984, Volume 64 issue 2, 144-159.
- 'Het beeld van de arme in de diaconale zorg', in: J. Boneschansker en J. van Sluis (red.), *Het beeld van de arme. Studies over diaconaat aangeboden aan prof. dr. F.R.J. Knetsch*, Zoetermeer 1991, 11-30.

- Knippenberg, M. van (red.), *In het spoor van het verhaal. Ouderen en pastoraat*, Kampen 1993.
- Knook, Dick, *Het Methusalem-mysterie. Vergrijzing: zegen of bedreiging?*, Amsterdam 2008.
- Koet, B.J., 'De diaken ook boodschapper? Exegetische kanttekeningen bij de liturgische rol van de diaken in de liturgie', in: *Communio* 31, 2006, 453-463.
- 'Exegetische kanttekeningen over diakonia in het Nieuwe Testament: leren of doen?', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011, 69-96.
- Koffeman, Leo J., *Het goed recht van de kerk. Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kampen 2009.
- Kohli, Martin, 'Aging and justice', in: Robert. H. Binstock and Linda K. George (eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*, 6th edition, San Diego 2006, 456-478.
- Kolm, Gerrit Jan van der, *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, Zoetermeer 2001.
- Kooi, Akke van der, 'Verzet en overgave. Het theologisch moment in de betrekking tussen spiritualiteit en maatschappelijk engagement', in: Christiaan Hogenhuis, Dick Koelega en Herman Noordegraaf (red.), *Spiritualiteit als bondgenoot. De verbinding tussen geestkracht en daadkracht*, Kampen 1998.
- Koole, D. en W.H. Velema, *Zichtbare liefde van Christus. Het diakonaat in de gemeente*, Kampen 1991.
- Korporaal, T.L., *Salich zyn de Barmhertige. Amsterdams Hervormd Diakonaat in de 20^e eeuw*, Amsterdam 1998.
- Kort, Albert, *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland 1850-1940*, Hilversum 2001.
- Krieke, Ido van der, 'Plicht of keuze? Over vrijheid en aanpassen', in: Gerrie Ham, Arie Jan de Lely, Judith Gerkema e.a., *Zorgen met zin. Hoe mantelzorg je raakt*, Zoetermeer 2014, 123-133.
- Krimm, Herbert (Hg.), *Quellen zur Geschichte der Diakonie I-III*, Stuttgart 1963-1967.
- Kruijf, G.G. de, *Waakzaam en nuchter. Over christelijke ethiek in een democratie*, Baarn 1994.
- *Ethiek onderweg. Acht adviezen*, Zoetermeer 2008.
- Kruijt, J.P., *De ontkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring*, Groningen 1933.
- Kuiper, Roel en Marja Jager-Vreugdenhil, 'De kerken aan zet', in: Elise van Hoek-Burgerhart e.a. (red.), *Nabije naasten. Kerken actief in lokaal diaconaat*, Barneveld 2007, 10-18.
- Kuné, J.B. (red.), *Leven in een ouder wordende samenleving. Generatiebewust vooruitzien in de 21ste eeuw*, Den Haag 2003.
- Landsman, F.H. e.a., *De kerk aan het werk. Een schets van de betekenis der organen van bijstand voor het leven der Nederlandse Hervormde Kerk en hun geschiedenis van 1945 tot 1955*, Den Haag 1955.

- Landsman, F.H., *De toekomst van het diaconaat*, Utrecht 1961.
- Lange, Frits de, *De mythe van het voltooide leven. Over de oude dag van morgen*, Zoetermeer 2007.
- ‘De ‘grijze kerk’ als uitdaging’, in: *Ouderlingenblad* 987, 2008, 16-19.
 - *Waardigheid. Voor wie oud wil worden*, Amsterdam 2010.
 - *In andermans handen. Over flow en grenzen in de zorg*, Zoetermeer 2011.
 - ‘De verantwoordelijke ouderdom’, in: *Kerk en Theologie*, 2013, 64/4, 323-332.
- Latvus, K., ‘Diaconal ministry in the Light of Reception and Re-Interpretation of Acts 6’, in: *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice*, Volume 1 issue 1, 2010, 82-102.
- ‘The Conventional Theory about the Origin of Diaconia. An Analysis of Arguments’, in: *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice*, Volume 2 issue 2, 2011, 194-209.
- Leeuwen, Marco H.D., *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*, Zwolle 1992.
- ‘Armenzorg 1912-1965: van centrum naar periferie’, in: Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen: risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Amsterdam 1998, 520-569.
 - ‘Kerk, staat en burger. Armenzorg en moderne charitas, 1795-2001’, in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers, *Geschiedenis van Holland IIIb: 1795-2000*, Hilversum 2003, 435-484.
- Linden, T.G. van der, *Volgenderwijs. Een theologische studie over ‘navolging’ als ecclesiologisch motief*, Zoetermeer 2000.
- Lindijer, C.H., *Ouderen ontmoeten. Pastorale en andere contacten met oudere mensen*, Zoetermeer 1999.
- Lis, Catherina, Hugo Soly en Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*, Leuven 1985.
- Lob-Hüdepohl, A., ‘A New Demand: The Challenge of Inclusion to the Theology and Practice of Diaconia’, in: *Diaconia, Journal for the Study of Christian Social Practice*, 2015, Volume 6 issue 1, 17-30.
- Lödel, Ruth, *Der Gottesdienst im Altenheim. Erfahrungen, Anregungen, Herausforderungen*, Stuttgart 2012.
- Loeff, Karel, Leon van Meijel en Pauline Opmeer, *Bejaardenhuizen. Categorieel onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2005.
- Loor, H.D. de, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde Kerk sedert 1945*, Baarn 1970.
- Machielse, Anja en Roelof Hortulanus, ‘Sociaal weerbaar of sociaal geïsoleerd? Het belang van sociale relaties bij het ouder worden’, in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machielse (red.), *Goed ouder worden*, Amsterdam 2011, 73-88.

- Manen, K.G. van (red.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)*, Zoetermeer 2011.
- Marcoun, Alfons, Ria Grommen en Nancy van Ranst (red.), *Als de schaduwen langer worden. Psychologische perspectieven op ouder worden en oud zijn*, Leuven 2005.
- Matse, J. en J. de Vries, *Diaconie en Bejaardenzorg*, Utrecht 1963.
- Matse, J., *Het Laatste Kwartier. Een sociologisch onderzoek naar het leven met de dood in een bejaardentehuis*, Meppel 1977.
- McKee, Elsie Anne, *John Calvin on the Diaconate and Liturgical Almsgiving*, Geneva 1984.
- Meeuws, Henk, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011.
- Meijers, Erica, 'Een orde van brood en bloembedden. Theologie in het antropoceen', in: *Ophef*, 2019, 1/1, 20-28.
- Mentink, G.J., 'Armenzorg en armoede in de archivalische bronnen in de Noordelijke Nederlanden 1531-1854', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975, 88/4, 551-561.
- Mes, Rieke, *Hoe kom ik thuis? Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorg-concept*, Zoetermeer 2011.
- Meulen, H.C. van der (red.), *Liefdevol oog en open oor. Handboek pastoraat in de christelijke gemeente*, Zoetermeer 1999.
- Meulen, Marten van der, *Krimpemde middelen en toch vitaal. Rapportage over de financiële situatie van protestantse kerken in Drenthe, Friesland en Groningen*, Amsterdam/Groningen 2015.
- Meyenfeldt, F.H. von, *De diaken als componist der gemeenschap*, Den Haag 1955.
- Miedema, Lützen, *Wederkerigheid in het diaconaat? Diaconale begripsvorming en relati-evorming in het oecumenisch diaconaat*, Gorinchem 2005.
- *Nieuw diaconaat. Gids voor diakenen en diaconale vrijwilligers*, Zoetermeer 2008.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *Nota 64: Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing*, Den Haag 2005.
- Moltmann, Jürgen, *Diakonie im Horizont des Reiches Gottes. Schritte zum Diakonentum aller Glaubigen*, Neukirchen-Vluyn 1984.
- Muis, J., 'De doelloosheid van de gemeente', in: J.A. Hofman e.a. (red.), *Hoogten en diepten. Opstellen over gemeente-zijn voor A.A. Spijkerboer*, Kampen 1993.
- *De Maaltijd van de Heer*, Utrecht 2017.
- Nederlandse Hervormde Kerk, *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk* (uitgaven 1951, 1969), 's-Gravenhage 1951/1969.
- Niftrik, G.C. van, *Herwaardering der oude diaconie*, Utrecht 1953.
- Noordegraaf, A., *Oriëntatie in het diakonaat*, Zoetermeer 1991.
- 'Verkenningen in de geschiedenis', in: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009, 59-106.
- Noordegraaf, H. (red.), *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat*, Kampen 2000.

- Noordegraaf, H., 'Van bedeling naar gerechtigheid. Ontwikkelingen in het diaconaat na de invoering van de Algemene Bijstandswet', in: *Praktische Theologie*, 2000, 27/3, 280-301.
- 'Fundamentele principes', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004, 254-257.
 - *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht 2007.
 - *Voor wie nemen wij de hoed af? Enige gedachten over diaconiewetenschap*, Utrecht/Kampen/Leiden 2008.
 - *De diaconale C-factor. De betekenis van Calvijn voor het diaconaat*, Groningen 2009.
 - 'De missionaire roeping van de Protestantse Kerk in Nederland', in: *In de Waagschaal*, 2010, 39/16, 13-15.
 - 'Diaconaat en ouderen. Balans van eerder onderzoek', in: Hans de Waal, *Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving*, Groningen 2011.
 - 'Diaconaat en verzorgingsstaat', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011, 271-293.
 - *Kerk en Wmo. De eerste vijf jaren (2007-2011)*, Groningen 2012.
 - 'Waakzaam en nuchter in diaconaal perspectief. Pleidooi voor een kritische participatie', in: Maarten den Dulk, Gerben van Manen en Gea Smit (red.), *Verlegen om een goed woord. Onderweg met Gerrit de Kruijf*, Zoetermeer 2013, 85-95.
 - 'De hbo-theoloog in de participatiesamenleving', in: René Erwich en Jan Marten Praamsma (red.), *Grensgangers. Pendelen tussen geloof en cultuur*, Utrecht 2016, 104-120.
 - 'Zorgzame Kerk. Kerkzijn in de participatiesamenleving', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2017, 8/1, 77-85.
- Noordegraaf, H. en Sake Stoppels, 'Protestants diaconaat vanaf de negentiende eeuw tot heden', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011, 185-202.
- Noordegraaf, H. en Wim Tieman, *Vernieuwing van het diaconaat. Doen en denken van J.C. van Dongen (1907-1983)*, Delft 2002.
- Noordegraaf, H. en Hans de Waal, 'Diaconaat als bron van onderzoek. Ter inleiding', in: Bert Roor en Herman van Well, *Diaconaat als kans. Twee casestudies in diaconale gemeenteopbouw*, Groningen 2012.
- Noordegraaf, H. en Jozef Wissink, 'Fundamentele reflecties over diaconie en methoden van diaconaal handelen', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconaal doen doordacht. Handboek diaconiewetenschap*, Utrecht 2018, 17-30.
- Olson, Jeaninne E., *Deacons and Deaconesses through the Centuries* (revised edition), St. Louis 2005.
- Parker, Charles H., *The Reformation of Community. Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620*, Cambridge 1998.

- ‘The pillars of a new community. Conflicts and cooperation over poor relief in post-Reformation Holland’, in: Manon van der Heijden et al. (eds.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries*, Amsterdam 2009, 155-167.
- Penninx, Kees, *Zin in meedoen. Werkzame principes voor het stimuleren van vrijwillige inzet van mensen in de derde levensfase*, Utrecht 2010.
- Perk, Nico van der, *Creatief diaconaat. Voorbeelden uit de praktijk. Redactie en bewerking door Dick van Kampen en Herman Noordegraaf*, Vught 2013.
- Peski, Adrian M. van, *The Outreach of Diakonia. A Study of Christian Service, with Special Reference to its International Aspects*, Assen 1968.
- Ploeger, A.K. en J.J. Ploeger-Grotegoed, *De gemeente en haar verlangen. Van praktische theologie naar de geloofspraktijk van de gemeenteleden*, Kampen 2001.
- Ploeger, A.K., *Dare we observe? The Importance of Art Works for Consciousness of Diakonia in (Post-)modern Church*, Leuven 2002.
- Polder, Johan J. en Albert Wong, ‘Zorgkosten in de laatste levensjaren. Interessant, maar om een andere reden dan vaak wordt genoemd’, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2015, 159.
- Polhuis, A., *Bewogen tot diaconaal handelen*, Zoetermeer 1997.
- ‘Het menselijk tekort: er is iets aan de hand’, in: *Kontekstueel*, Jaargang 20/3, 2006.
- Post, Doeke, *De dood te slim af! Bezinning op nieuwe medische technologie*, Zoetermeer 2014.
- Raad van Kerken in Nederland, *Gij hebt mij bekleed met een mantel van trouw. Hoe kerken mantelzorgers kunnen ondersteunen met daad en woord*, Amersfoort 2013.
- Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, *Verkenning Ruimte voor redzaamheid*, Den Haag 2015.
- Ravestein, Anneke, *De Roepende. Een theologisch onderzoek naar het appèl karakter van de relatie God, de ander en ik*, Zoetermeer 1999.
- Reedijk-Boersma, L.C.J., *Over het bezoeken van oudere mensen*, Den Haag 1980.
- Regt, Ali de, ‘Onderhoudsplicht en verhaal van steun 1912-1965’, in: *Sociologisch Tijdschrift*, 1985, 12/3, 405-445.
- Riemer, Gerrit, *De diaconale gemeente*, z.p. 2004.
- Robbers-van Berkel, Ploni en Herman Noordegraaf, ‘Diaconaal handelen’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconaal doen doordacht. Handboek diaconiewetenschap*, Utrecht 2018, 209-215.
- Roest, Henk de, ‘Waar is de diaconale dwarslaag gebleven?’, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 2001, 101/4, 159-161.
- ‘Ko-Initiëren, Ko-Wahrnemen und structurell ‘dazwischen’ sein’, in: Johannes Eurich, Florian Barth et al. (Hg.), *Kirchen aktiv gegen Armut und Ausgrenzung*, Heidelberg 2011, 232-246.

- ‘Kerksluiting in perspectief’, in: Harry Bisseling, Henk de Roest en Peet Valstar, *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*, Zoetermeer 2011, 27-75.
 - ‘Geen paniek. Adviezen aan de kerk’, in: Maarten den Dulk, Gerben van Manen en Gea Smit (red.), *Verlegen om een goed woord. Onderweg met Gerrit de Kruijf*, Zoetermeer 2013, 133-143.
- Rolden, Herbert J.A., *Population Ageing and Health Care Expenditure*, Leiden 2016.
- Roloff, Jürgen, ‘Zur diakonischen Dimension und Bedeutung von Gottesdienst und Herrenmahl’, in: Gerhard K. Schäfer und Theodor Strohm (Hg.), *Diakonie – biblische Grundlagen und Orientierungen*, Heidelberg 1990, 186-201.
- Roor, Bert en Herman van Well, *Diaconaat als kans. Twee casestudies in diaconale gemeentebouw*, Groningen 2012.
- Roor, Bert, *Heilzame presentie. Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken*, Utrecht 2018.
- Roscam Abbing, P.J., *Diakonia. Een studie over het begrip dienst in dogmatiek en praktische theologie*, 's-Gravenhage 1950.
- *Gemeente-zijn: diakonaal bezig zijn*, Utrecht 1973.
 - *Komen als geroepen. Over de gemeente die haar roeping vervult, en over de kerkeraad die haar daarbij helpt*, Den Haag 1978.
- Roscam Abbing, P.J., J. Hendriks en Y. Schaaf, *Gemeentediakonaat*, Den Haag 1979.
- Schippers, K.A., ‘Om de eenheid van het bestaan. De relatie tussen binnen/buiten’, in: *Praktische Theologie*, 1991, 18/4, 380-389.
- Schmeets, Hans en Judit Arends, *Vrijwilligerswerk: wie doet het?*, Den Haag 2017.
- Schmidt, H., ‘Perspektiven diakoniewissenschaftlicher Forschung und Lehre’, in: *Diakoniewissenschaftliche Perspektiven*, Heidelberg 2002.
- Schreuder, H.A., *De mens is immers een geheel. Over de geestelijke verzorging als levenshulp voor ouderen in verzorgingstehuizen, situaties en structuren*, Utrecht 1983.
- *Ouder worden we allemaal*, Driebergen 1986.
 - ‘Ouderen’, in: *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Den Haag 1984-1993, 7.2-27-31.
- Sengers, Erik en Bart Koet (red.), *Chesed, caritas, diaconie, zakaat. ‘Zorg voor de naaste’ in Jodendom, Christendom en Islam*, Delft 2010.
- Sengers, Erik, *Caritas. Naastenliefde en liefdadigheid in de diakonia van de kerk*, Delft 2012.
- Sigrist, Christoph, ‘Kirchenraum’, in: Ralph Kunz und Ulf Liedke (Hg.), *Handbuch Inklusion in der Kirchengemeinde*, Göttingen 2013, 209-236.
- Sinninghe Damsté, Willem, *Gedeelde zorg. De rol van de Nederlandse Hervormde Kerk / Protestantse Kerk in Nederland bij de bestrijding van armoede in relatie tot de overheidstaak*, Purmerend 2011.
- Slotemaker de Bruïne, J.R., *De gemeente en de Diaconie*, Utrecht z.j. [1922].
- Smid, Bert, Harry ter Rele e.a., *Minder zorg om vergrijzing*, Den Haag 2014.

- Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden*, Hilversum 1997.
- ‘Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie’, in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, 1572 tot 1795*, Hilversum 2002, 255-286.
- Spee, Harry, *Diaconie, een hartzaak. Op zoek naar profielverdieping voor diaconaat aan de basis van de geloofsgemeenschap*, Kampen 1992.
- Spek, Jannet van der, *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*, Gorinchem 2010.
- Spijker, W. van ‘t, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1987 (1970).
- ‘Historisch overzicht. Diakonie, diakonaat, diaken, diakones’, in: D. Koole en W.H. Velema (red.), *Zichtbare liefde van Christus. Het diakonaat in de gemeente*, Kampen 1991, 72-95.
- Stark, Rodney, *The Rise of Christianity. How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries*, Princeton 1996.
- Steen, Martijn van der, *Een sterk verhaal. Een analyse van het discours over vergrijzing*, Utrecht 2009.
- Stoppels, Sake, ‘De bescheiden positie van het diaconaat in kerk en theologie; een zoekplaatje’, z.p. z.j.
- ‘In het begin was er diakonia’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004, 11-18.
- ‘Diaconiewetenschap: een nieuwe naam’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004, 409-411.
- *Voor de verandering. Werken aan vernieuwing in gemeente en parochie*, Zoetermeer 2009.
- Swaan, Abram de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam 1989.
- Thijssen, Jo, *Trappen des ouderdoms*, Amsterdam 2012.
- Tieman, Wim en Herman Zunneberg, *Bevrijd tot verbondenheid. Actueel diakonaat*, 's-Gravenhage 1990.
- Tilburg, Theo van en Jenny de Jong Gierveld (red.), *Zicht op eenzaamheid. Achtergronden, oorzaken en aanpak*, Assen 2007.
- Tilburg, Theo van en Jolien Klok, ‘Trend in prevalentie van eenzaamheid onder ouderen’, in: Cretien van Campen, Frieke Vonk en Theo van Tilburg (red.), *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking*, Den Haag 2018.
- Trier, M. van den en M. Potting, *Een maatje voor iedereen? Een wetenschappelijke basis onder de methode maatjesproject*, Utrecht 2015.
- Tromp, Thijs, *Het verleden als uitdaging. Een onderzoek naar de effecten van life review op de constructie van zin in levensverhalen van ouderen*, Zoetermeer 2011.

- Valk, Loes van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965*, Amsterdam 1986.
- Valstar, Peet (red.), *Bronnen voor beleid. Werkboek voor beleidsontwikkeling*, Utrecht 2006.
- Veen, W.K. van der, 'Ten tijde des avonds...' *Diakonale bejaardenhuisvesting te Groningen*, Groningen 1984.
- Velema, W.H., 'Diakonale roeping', in: D. Koole en W.H. Velema (red.), *Zichtbare liefde van Christus. Het diakonaat in de gemeente*, Kampen 1991, 196-222
- Ven, J.A. van der, *Ecclesiologie in context*, Kampen 1993.
- Verbeek, M.G., *Twee eeuwen diaconale bejaardenzorg*, Utrecht 1959.
- Vermeulen, H., *Geroepen tot zorg. Honderd jaar hervormde ouderenzorg in Schoonhoven*, Schoonhoven 1998.
- Vis, G.N.M., *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar, 1744-1994*, Hilversum 1994.
- *Diaconie. Vijf eeuwen armenzorg in Den Haag*, Amsterdam 2017.
- Visser, Hans, *Creativiteit, wegwijzing en dienstverlening: de rol van de kerk in de postindustriële stad*, Zoetermeer 2000.
- Voogd, Rianne, *Wat is de betekenis van het 'diakoneo' waarvoor de Mensenzoon volgens Marcus 10:45 is gekomen?* (masterthesis Protestantse Theologische Universiteit), 2009.
- Waal, Hans de, *Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving*, Groningen 2011.
- 'Colourful shades of grey. Diaconal responses to the challenge of ageing in the Protestant Church in the Netherlands', in: *Diaconia, Journal for the Study of Christian Social Practice*, Volume 3 issue 2, 2012, 139-157.
- 'Diaconate and Church Order in an Ageing Context. A Case Study in Contextualizing Church Polity in the Netherlands', in: Leo J. Koffeman, Johannes Smit (eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts II*, Zürich 2014, 131-146.
- 'Geen kerk zonder diaconaat', in: *Woord en Dienst*, 2010, 59/10, 18-19
- 'Kerk en Wmo: de kunst van de kritische participatie', in: *Ondersteboven*, 2013, 27/2, 60-64.
- 'Toevertrouwd. Ouderen, zorg en nieuw diaconaat', in: *Ouderlingenblad* 1041, 2013, 20-23.
- 'Zorgzame gemeente. Kerkelijke ouderenzorg in de participatiesamenleving', in: *De Waarheidsvriend*, 2014, 102/43, 13-15.
- Waarde, Rob van, *Oog in oog. Een missionaire studie naar de betekenis van de exposure-benadering in de stedelijke context*, Utrecht 2017.
- Wal, Peterjan van der, *Wat maakt het leven de moeite waard? Ouderen aan het woord die permanent van intensieve zorg afhankelijk zijn*, Utrecht 2018.
- Walburg, Jan Auke, *Jong van geest. Optimistisch ouder worden is geen kunst*, Amsterdam 2010.
- Weber, M., *Geistige Arbeit als Beruf*, I/II, München/Leipzig 1919.
- *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*, Tübingen 1920.

- Well, Herman van en Sake Stoppels, 'De definitie opnieuw beschouwd', in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2004, 392-398.
- Westendorp, R.G.J. and Th. B.L. Kirkwood, 'The biology of ageing', in: John Bond, Sheila Peace et al. (eds.), *Ageing in Society. European Perspectives on Gerontology*, 3rd edition, London 2007, 15-37.
- Westendorp, Rudi, *Oud worden zonder het te zijn. Over vitaliteit en veroudering*, Amsterdam 2014.
- "Ouderdom is een ziekte": Rudi Westendorp over ouder worden en het imago van ouderen', in: *Denkbeeld, tijdschrift voor psychogeriatricie*, 2010, 2, 26-28.
- Westendorp, Rudi en David van Bodegom, *Oud worden in de praktijk. Laat de omgeving het werk doen*, Amsterdam 2015.
- Westerhof, Gerben J. and Emmanuelle Tulle, 'Meanings of ageing and old age: Discursive contexts, social attitudes and personal identities', in: John Bond, Sheila Peace et al. (eds.) *Ageing in Society. European Perspectives on Gerontology*, 3rd edition, London 2007, 235-254.
- Wingren, G., *The Christian's Calling. Luther on vocation*, Edinburgh 1958.
- Wissink, J.B.M., 'Diaconiewetenschap in wording: hoever brengt het Handboek ons?', via www.disk-arbeidspastoraat.nl/diaconiewetenschap8.doc (15 oktober 2012).
- Yanow, D. *Conducting Interpretative Policy Analysis*, Thousand Oaks CA 2000.
- Zock, Hetty, *Beroep of roeping? Geestelijke zorg in de 21e eeuw*, Delft 2011.
- Zunneberg, H., 'Naar een oecumenisch diaconaat', in: *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1984.

Bijlage:

Beleidsplannen, visienota's, rapporten, projectdocumenten

Protestantse Kerk in Nederland

- *Leren leven van de verwondering. Visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel*, Utrecht 2005.
- *Groeien met de riemen die je hebt. Strategische keuzen voor de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland*, 2006.
- *Op weg met beleid. Digitale handreiking voor het ontwikkelen van een beleidsplan*, 2008.
- *De hartslag van het leven. Visie op het leven en werk van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2012.
- *Kerk naar 2025: een verkenning*, 2015.
- *Kerk naar 2025: een stap verder*, 2016.
- *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg*, Utrecht 2016.
- *Beleidsplan Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland, Periode 2009-2012*, 2009.
- *Met hart en ziel. Beleidsplan 2013-2016 voor de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland*, 2012.
- *Dicht bij het hart. Beleidsplan voor de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland, 2017-2020*, 2016.
- *Wij en ons werk. Dienstbaar in Gods wereld*, 2012.
- *Naar een cultuur van mobiliteit*, nota Werkgroep Mobiliteit Kerk 2025, 2017.
- *Statistische Jaarbrief 2010*
- *Statistische Jaarbrief 2011*
- *Statistische Jaarbrief 2013*
- *Statistische Jaarbrief 2014*
- *Statistische Jaarbrief 2015*
- *Statistische Jaarbrief 2017*
- *Over het bezoeken van oudere mensen. Handreiking voor het pastoraat*, 2001.
- *Samen één gemeente voor jong en oud*, 2007.

Kerk in Actie

- *Zorg: kerken een zorg. Een handreiking aan diaconieën*, 2001.
- *Diaconale wegwijzer voor diakenen en vrijwilligers*, 2004.
- *Wegwijzer zending en werelddiaconaat voor kerk in actie-werkgroepen en diaconieën*, 2009.
- *Armoede in Nederland 2010*, 2010.
- *Jaarverslag 2007*
- *Jaarverslag 2008*
- *Jaarverslag 2009*
- *Jaarverslag 2010*
- *Jaarverslag 2011*
- *Jaarverslag 2012*
- *Jaarverslag 2013*

Grijs is meer dan een kleur (3.5.2)

- Projectdocument 'Projectplan 2009', 2009.
- Projectdocument 'Pilotprojecten 'Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen'', 2008.
- Projectdocument 'Projectplan 2009: 'Wijs met Grijs'', 2009.
- Projectdocument 'Checklist ouderenbeleid: Is uw gemeente ouderenproof?', Protestants Dienstencentrum Zuid-Holland, 2004/2010.
- Projectdocument 'Dilemma's bij het project Grijs is meer dan een kleur', 2010.
- Projectdocument 'Onderzoeksrapport 'Grijs is meer dan een kleur'', 2011.
- Projectdocument 'Verslag vergadering 14 februari 2011', 2011.
- Cursusmap 'Omgaan met eenzaamheid. Protestants Centrum voor Toerusting en Educatie', Utrecht 2011.
- Projectdocument 'Studiedag: Kom de deur uit. Uitnodiging voor diakenen en belangstellenden', 24 september 2012.
- Jenneke Span, 'Hoogveen: vergrijzing geeft kansen voor de kerk', in: *Kerkinformatie* 185, 2010.
- Willy Meijnhardt, 'Omgaan met eenzaamheid', in: *Diakonia*, 24/5, 2011.
- Irene Stok, 'Opnieuw kijken naar ouderenwerk', in: *Kerkinformatie* 226, 2014.

Zorgzame Kerk (3.5.3)

- Anneke van der Velde, 'Zorgzame Kerk: gemeentezijn in de participatiesamenleving', in: *Kerkinformatie* 225, 2014, 10-11.

- *Katern: Zorgzame kerk*, in: *Kerkinformatie* 231, 2014.
- Maurits van Stuijvenberg en Janet van Dijk, 'Zorgzame kerk: geen pasklare modellen voorhanden', in: *Kerkinformatie* 240, 2015, 17.
- Projectdocument 'Plan van aanpak Zorgzame kerk (voorbeeld)', 2015.
- Projectdocument 'Meerwaarde van zorgzame kerk-zijn', 2015.
- Projectdocument 'Bijbelse noties bij diaconale, pastorale en missionaire inzet in de Zorgzame kerk', 2015.
- Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk. Kerkzijn in een participatiesamenleving. Evaluatief verslag van proefprojecten 2014-2015 in de Protestantse Kerk / Kerk in Actie [lange versie]*, 2015.
- Jac Franken en Herman Noordegraaf, *Zorgzame kerk. Kerkzijn in een participatiesamenleving. Vervolgonderzoek 2016*, 2016.
- Willy Meijnhardt en Trinus Hoekstra, 'Pastoraat en diaconaat in een Zorgzame Kerk', in: *Ouderlingenblad* 1078, 2017, 18-21.
- *Zorgzame kerk. Kerkzijn in een participatiesamenleving. Eindverslag 2018*, 2018.
- Janet Bac, 'De toekomst van Zorgzame Kerk', in: *Diakonia*, 31/3, 2018.

Lokaal ouderenbeleid (3.4)

- Irene Stok, *Vergrijzing? Ouderen geven kleur aan de samenleving. Bevindingen over de verandering van ouderen in de samenleving en de gevolgen die dat voor de kerken [heeft]*, 2007.
- *Beleidsplan 2004-2008 voor de Diaconieën van de Hervormde Gemeente en de Gereformeerde Kerk te Gouda*, 2004.
- *Beleidsplan 2009-2012 voor de Diaconie i.o. van de Protestantse Kerk te Gouda*, 2009.
- *Ouderen in beeld. Rapportage van de Commissie Ouderenwerk van de Protestantse Gemeente Utrecht*, 2010.
- *Jaarverslag Protestantse Gemeente Utrecht*, 2009.

Generale Diaconale Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk (5.2.4)

- *Binnenlands diakonaat, augustus '87-juni '88*, Driebergen 1987.
- *Binnenlands diakonaat, september '90-augustus '91*, Driebergen 1990.
- *Binnenlands diakonaat, september '91-augustus '92*, Driebergen 1991.

Overige lokale en bovenlokale kerkelijke onderzoeksrapporten en periodieken

- H. ter Maat, *Inventarisatie en implementatie wensen 60-plussers Beatrixkerk – wijk centrum [Ede]*, z.p. 2007.
- Riet Olsder, *Oud Goud. Een handreiking voor diaconaat aan ouderen*, stageproject Diaconaal Steunpunt GKv, Christelijke Hogeschool Ede, 2008.
- E.N.R. van de Zedde, *Ouderen, spiritualiteit en zorg. Een verkennend onderzoek naar de noodzaak, inrichting en positionering van een expertisecentrum*, een onderzoek mogelijk gemaakt door Kerk in Actie, z.p. 2008.
- K. van Hulst, M. Jager-Vreugdenhil, W. Malda-Douma, *Vitaler dan je denkt! Een Onderzoek naar de beleving, behoeften en mogelijkheden van gereformeerd (vrijgemaakte) senioren in de classis Groningen*, Gereformeerde Hogeschool, 2009.
- J. Smit en S. Derks, *Onderzoeksrapport 'Grijs is meer dan een kleur'*, scriptie Maatschappelijk werk en dienstverlening, Hogeschool Windesheim Zwolle, 2011.
- Gerard Grit en Thomas Steenbergen, *Het zilveren fundament. Een visie voor een ouder wordende kerk*, Unie van Baptisten Gemeenten in Nederland, afstudeerscriptie Godsdienst en Pastoraal Werk, Christelijke Hogeschool Ede, 2013.
- Toer, *Impulsen voor inspirerend kerk-zijn*, 2004, 4/5, themanummer: 'Bejaard... bedaad? De kerk en ouderen'.
- *Diakonie en Parochie*, 2008, 21/4, themanummer: 'Diaconie en generaties'.
- *Diacon, magazine van de Christelijke Gereformeerde Kerken*, 2010, 27/5, themanummer: 'Ouderen in de gemeente. Aan de kant gezet?'.

Dank

DIT BOEK IS NAAST RESULTAAT van promotieonderzoek ook een late bekroning van Leidse studiejaren. Behorend tot de laatste lichterding Leidse theologen en predikanten ben ik veel dank verschuldigd aan de hoogleraren en docenten van zowel de staatsopleiding als de kerkelijke opleiding aan de toenmalige theologische faculteit voor het kritische, inhoudsrijke en vormende onderwijs. Dank aan de Protestantse Theologische Universiteit voor de aanstelling als assistent in opleiding Diaconaat en aan Stichting Rotterdam voor het mogelijk maken van dit en ander onderzoek rond de bijzondere leerstoel Diaconaat. Dankzij studie- en huisgenoten, vrienden en de Leidse collegapromovendi Gerben, Gea, Wietske, Christiane en Veerle waren de studiejaren behalve leerzaam ook uiterst aangenaam.

Dank aan Prof. Dr. Frits de Lange die in 2015 bereid was om als tweede promotor het reeds gevorderde onderzoek mede tot een goed einde te brengen. Frits, je inhoudelijke expertise, constructieve begeleiding en stimulerende houding hebben mij en de afronding van het boek goed gedaan.

Veel dank aan eerste promotor Prof. Dr. Herman Noordegraaf. Herman, onze goede verstandhouding, jouw kennisoverdracht en begeleiding en onze samenwerking gaan inmiddels ver terug. Toen ik als student stuitte op het werk van Willem Banning (1888-1971) opende zich een wereld van religieus-socialisme en sociaal geëngageerd christendom. De onbetwiste expert op dit terrein in Nederland bleek slechts een handdruk verwijderd. Ik heb veel van je geleerd en zal dat blijven doen – je publicaties zijn een schat voor de toekomst. Toen na de historische ook meer recente praktijken van kerk en christendom in beeld kwamen, diende het diaconaat zich aan. Opnieuw bevond ik me in de schaduw van de onbetwiste expert in Nederland. Dank voor je kennis, nauwkeurigheid en betrokkenheid als promotor en voor je optimisme en geduld toen de afronding van het onderzoek, om redenen van leven en werk, enige tijd op zich liet wachten. Vrij naar de woorden van Banning op de gedenksteen in diens geboorteplaats Makkum: ons verbindt de wil tot sociale gerechtigheid en vrijheid, ons verbindt het vaste voornemen... ons in te zetten voor het diaconaat.

Dank aan de ouderen, diakenen, vrijwilligers, beroepskrachten en onderzoekers die ik heb ontmoet en van wie ik veel heb geleerd tijdens de aio-aanstelling, onder meer in diaconale praktijken in Gouda en Utrecht, in projectgroepen bij Kerk in Actie, op diaconiewetenschappelijke conferenties in Heidelberg en Praag en in het kader van het DoktorandInnenkoloquium Kiel-Zürich-Leiden/Groningen.

Dank aan de vele oudere en jongere mensen, gemeenteleden, ambtsdragers, medewerkers en andere betrokkenen bij de kerkelijke gemeenten en diaconieën waar ik, aanvankelijk als gemeentelid en vrijwilliger en later als medewerker, gastvoorganger en predikant, zelf heb ervaren hoe gemeenschap, eredienst, vergrijzing, maatschappelijk engagement en diaconaat van harte kunnen samengaan, met alle kansen en opgaven van dien: de toenmalige Vredeskerkwijkgemeente (thans De Verbinding) in Leiden, de toenmalige Valkenboswijkgemeente (thans De Drieklank), buurt-en-kerkhuis De Paardenberg en Stek in Den Haag, de protestantse gemeente De Open Hof in Oud-Beijerland en – in het bijzonder – allen in en om Nijland.

De laatste hand aan dit boek is gelegd tijdens de coronacrisis (2020-2021). In onze kerkelijke gemeente kwamen, zo goed als in de samenleving, de meeste activiteiten stil te liggen. Niet allemaal: de erediensten gingen door (zij het online) en de diakenen bleven vergaderen, want de diaconale roeping laat zich niet zomaar terzijde schuiven.

Dank aan mijn ouders voor jullie betrokkenheid en de intergenerationele overdracht (in de goede zin des woords) die plaatsvond en plaatsvindt. Dank aan mijn zussen, zwagers, nichtjes en neef. Bijzonder veel dank aan Anne-Marlijn, met wie ik graag oud worden wil.

Voor Siem, onze zoon.

Curriculum vitae

JOHANNES ARIE DE WAAL werd op 1 december 1981 geboren in Alblasterdam en groeide op in Brakel en Waddinxveen. Van 1994 tot 2000 volgde hij voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (gymnasium) aan het Driestar College in Gouda. Tussen 2000 en 2009 studeerde hij Godgeleerdheid aan de Universiteit Leiden en deed daar doctoraalexamen op 28 januari 2009. Tijdens de studie gaf hij enige jaren godsdienstles in het openbare basisonderwijs. In 2009 voltooide hij tevens de Kerkelijke Opleiding vanwege de Protestantse Kerk in Nederland aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Leiden. De studie Godgeleerdheid werd afgesloten met een kerkhistorische doctoraalscriptie over *Het Kouter, Onafhankelijk tijdschrift voor religie en cultuur (1936-1941)* onder begeleiding van Prof. Dr. E.G.E. van der Wall en Prof. Dr. H. Noordegraaf. De afstudeerverhandeling bij de Kerkelijke Opleiding betrof een verkenning van een diaconale ecclesiologie, begeleid door Prof. Dr. H. Noordegraaf en Prof. Dr. H.P. de Roest. Van 2009 tot 2013 was hij als assistent in opleiding Diaconaat verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Leiden (vanaf 2012 vestiging Amsterdam). In 2013 en 2014 was hij werkzaam als pastoraal medewerker in de protestantse gemeente De Open Hof in Oud-Beijerland. Sinds 2015 is hij als predikant verbonden aan de protestantse gemeente te Nijland (Súdwest-Fryslân). Hans de Waal is getrouwd met Anne-Marlijn Snaterse. Samen hebben zij een zoon.

